Літературный додатокъ „Дѣла“

БІБЛІОТЕКА НАЙЗНАМЕНИТШИХЪ ПОВѢСТЕЙ
пôдъ редакціею Ивана Белея
Томъ LXIV.

ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ

9 5237

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

Івана Левицького

ЛЬВÔВЪ 1899.
Накладомъ редакціи „ДѢЛА“

Зъ друкарнѣ Института Ставропігійского, пôдъ зарядомъ
Іосифа Данилюка.

Digitized by Google

Digitized by Google

I.

В Переяславі, після Ради 8 генваря 1854 року, гетьман Богдан Хмельницький зъ козацьким військом прийнявъ присягу на підданство московському цареві Олексієві Михайловичу перед московськими посланцями. Після того московські посланці мали через тиждень виїхати до Київа, щоб прийняти присягу од духовенства, київських козаків та городян. Богдан Хмельницький послав свого генерального писаря Івана Остаповича Виговського поперед посланців до Київа. Гетьман знав, що київский митрополіт Сільвестер Коссов і все київське духовенство не хотіли приставати на підданство московському цареві, і бояв ся, що митрополіт може не вийде на зустріч посланцям з процессією і не схоче привести до присяги Киян.

Виговський прибув до Київа поперед посланців і зараз пішов до митрополіта. Митрополіт жив в старих деревяних покоях на цвинтарі Софійського собора, котрі стояли серед старого садка. Виговський заповістив ся через келейника. Митрополіт звелів просити його в покої.

Була ще рання година. Митрополіт тільки-що поснідав. На столі на оливяних полумисках лежали недоїдки редьки та смажені на сковороді кружалки кваше-

Digitized by Google

них буряків, обсипаних борошном. Сільвестер Коссов сидів на стільці з високою спинкою. Перед ним на невеличкому столикові лежав розгорнут й фоліянт, старий та пожовклий, переплетений в шкуратяні товсті палятурки з защінками. Він дочитував листка і йому очевидячки не хотілось одривати очей од книжки, як писар переступив поріг його кімнати.

Виговський низько поклонив ся митрополітові. Митрополіт зирнув на його сердито, але встав з стільця. Він був вже старий та сухорлявий з довгою сивою бородою та короткими косами, котрі посіклись і вили ся кругом голови посіченими пухкими кучерями. Митрополіт поблагословив Виговського. Виговський поцілував владику у руку і знов низько поклонив ся.

— Прошу вступити до мої бібліотеки, — обізвав ся владика і показав рукою на одчиняні двері в низький, але просторний покоїк, в котрому по стінах були поприбивані полиці, а на полицях лежали й стояли книги в шкуратяних палятурках. У вікна заглядали обсипані инієм гільки волоських горіхів і затінювали невеличкі шибки, пропускаючи в бібліотеку сріблястий мягкий білий сьвіт. Митрополіт попросив Виговського сісти коло стола, а сам сів проти його.

— Ясновольможний гетьман кланяєть ся вашій милости, сьвятий владико, і просить ваших молитов. Може ваша милость чули, що до Київа їдуть московські посланці з боярином Бутурліном на чолі, щоб одібрати присягу од вашої милости, сьвятий владико, од вищого духовенства, київських козаків та городян.

— Чув, чув і знаю, що сьогодня опівдні посланці будуть в Київі. Але ні я, ні духовенство на Україні не думаємо присягати цареві на підданство. Про це

Digitized by Google

гетьманові нема чого й говорити! — сказав митрополіт і при останніх словах аж скрикнув.

— Чом же так, сьвятий владико?

— А тим, що поки наша церква залежить од цареградського патріярха, ми вдержимо свою автономію і свої права. Не такої засьпівав нам московський патріярх Никон, чоловік простий, невчений, крутий та завзятий на вдачу. Він зламав нашу автономію і запроторить наших владик і попів в свої льохи, в котрих він карав муками своїх духовних. Про присягу нашу нехай ясновельможний гетьман і не допоминаєть ся! — знов аж крикнув старий владика і його посівчені кучері задрижали кругом голови.

Виговському самому було до вподоби, що владика не хоче присягати Москві, бо він не любив Москви; його блискучі карі очі аж заграли, але він не насьмілив ся виявити своїх потайних власних думок і мовчав: він мусів чинити волю і наказ гетьмана.

— Та ще он про що пише нам один протопоп з Чернигова: пішла нїби чутка, що московський патріярх Никон думає заново перехрещувати нас всїх на Україні, бо ми хрещені через обливання водою; наче не все одно, чи облити дитину водою, чи поринути її з головою в воду: благодать божа даєть ся й через обливання, бо це тільки форма сакраменту. В Москві на нас вважають за це, як на неправославних. Буде нам морока з московським патріярхом.

— Що правда, то правда: тепер у нас на Україні владики й протопопи люде з високою просьвітою, а в Москві владики невчені й прості; одні другим нерівня, — обізвав ся Виговський.

— Це правда, пане писарю! З невченими людьми погана справа.

Digitized by Google

— Принаймні, сьвятий владико, не зрікайтесь вийти з процессією на зустріч посланцям і привести до присяги київських козаків та городян.

— Це можна вчинити. З процессією я вийду з усїма игуменами й протопопами, а більше цього нїчого не можу вчинити, — сказав владика голосом, в котрому проривав ся сутїнок досади й невдоволїння.

Виговський встав і розпрощав ся з владикою.

— От-от незабаром прибудуть посланцї, — обізвав ся Виговський, — час би вже, сьвятий владико, і виступати з процессією і ждати посланцїв хоч за версту за Золотими воротами.

— Добре, добре! Зараз іду до собора і ми рушимо з игуменами і протопопами в процессії: це можна вчинити, це можна! — сказав владика, — а більше нїчого не зроблю й не хочу! не хочу! — сказав з гнївом.

Митрополїт з досади встав, випростав ся на ввесь свій високій зріст і почав ходити по бібліотецї, розгладжуючи свою довгу роскішну бороду. Він на одну мить спинив ся коло вікна і втупив очі в густі гїлки волоських горіхів, обсипаних инєм, як сріблом. Постоявши коло вікна, владика швидким рухом обернув ся до Виговського і знов промовив з досадою і завзятістю:

— Більше я зробити не хочу і не зроблю, бо проти мене підуть усї игумени й протопопи. Вони встоюють за автономію української церкви, а я не хочу йти проти їх.

Виговський встав з стільця і почав прощатись.

— Де-ж будуть обідати царські посланцї? Треба-ж їх приняти почесно і видати їм добрий обід, — сказав Виговський.

— Сьогодня після присяги я мушу запросити їх до себе на обід і нагодую їх не редькою та смаженими

Digitized by Google

бурякамн, а доброю дніпровою рибою. Це я повинен вчинити, як митрополіт, — обізвав ся владика на прощанні. — І вашу милость, пане писарю, прошу завитати до мене на обід. Ви вмієте провадити розмову з посланцями, бо ви до того чоловік здатний, звичний, а мені нема охоти балакати з ними.

— Час вже, сьвятий владико, виходити на зустріч з процессією, бо козаки вже давненько виступили з Києва стрічати посланців, — сказав Виговський.

— Йду, йду зараз до собора і зберу усіх игуменів і протопопів, — сказав владика і звелів келейникові шляхтичеві подавати теплу рясу та клобук.

Тимчасом тисяча козаків київського полку ще вдосьвіта виступила з міста на зустріч московським посланцям. Козаки стріли посланців за десять верстов од Києва і пішли поперед їх. За козаками конюші вели дванадцять царських коний турецької породи, вкритих чепраками, затканими золотом, котрі волочились по землї; на чепраках лежали вишивані золотом сїдла. Потім йшов полк боярських синів, а за ними вели ще рядок турецьких коний, на котрих збруя лисніла золотом та перлами. Поміж кіньми несли четверо прездорових знамен. Позад усїх їхали посланцї. Червоні кунтуші з вильотами на рукавах, жупани та покривала на конях горіли, як жар, на білому фонї снїгу та инїю. Вглядівши поїзд, довбиші вдарили в казани, трубачі заграли. Сила народу рушила на зустріч посланцям.

За Золотими воротьми стрів посланців митрополїт. Владика сказав до посланців промову і вся процессія рушила через Золоті ворота до сьвятої Софії. Митрополїт, одправивши молебінь, привів до присяги козаків та городян, а сам „од жалю умлївав“, а все духовенство „за сльозами сьвіта не бачило“ — як записав тодішній

Digitized by Google

лїтописець. Митрополїт і усе духовенство не зложили присяги, що дуже не сподобалось бояринови Бутурлінові і усїм посланцям.

Запросивши до себе в келії посланців на хлїб та сїль, владика накинув на себе мантію і, взявши в руки хрест, вертав ся в свої покої. За ним сьлїдком йшли посланці й Виговський. Народ обступив владику і брав благословення. Владика на-силу посовував ся, благословляючи народ.

До його підступили дві панії за благословенням. Одна з їх була вже немолода, повна на виду, закутана білою хусткою поверх очіпка. Друга була молода, височенька, поставна, повновида й біла на виду, як лелія. Вона так само була закутана білою хусткою поверх невисокої шапочки і була убрана в темночервоний кунтушик, облямований навкруги білим горностаєм. Її повний, делїкатний вид неначе був обведений білими рямками з білого пуху та срібла і саме лице її було біле, як біла лелія, а повні румяні уста червонїли на морозї, як листочки троянди. Молода панна і справдї була схожа на білу квітку. Чималі темнокарі очі та рівні густі брови дуже виразно малювались, обведені навкруги білим убранням.

Виговський кинув очима на молоду панну. Його вразили її блискучі карі очі та темнорусі густі брови. Ті очі, ті брови так були схожі на його темнокарі очі та темнорусі густі брови, неначе перед ним стояла або його сестра, або його близька родичка.

— Який дивний випадок! Бачу неначе в дзеркалї свої власні очі, свої брови! Неначе мене й цю молоду панну одна мати породила. Яка вона біла, неначе ранній білий ряст під снїгом! Які в неї делїкатні румяні уста, неначе листочки делїкатної троянди!

Digitized by Google

Виговський несамохіть задивив ся на ту молоду панянку. Він не зводив з неї очий, доки вона брала благословення у владики и цїлувала хрест. Владика привітно осьміхнув ся до неї, як до особи, котру він знав.

— Певно якась шляхтянка, а може й князївна, — подумав Виговський, не зводячи очий з лелїйнобілого личка дївчини, і сам, не знаючи чого, легенько зітхнув і задумав ся.

Виговському тоді вже минуло сорок років і він ще був нежонатий.

— От би я з ким одружив ся! Яким теплом повіяло на мою душу од тих карих очий, од того лелїйного личка! Яка вона мила, як та біла голубка! — подумав Виговський і тихою ходою попростував сьлїдком за владикою та посланцями.

Обидві панїї провели владику до середини саду і повернули назад. Виговський в той час забув і про церемонїю і про посланців. Йдучи по саду, обсипаному сріблястим инїєм, він все нїби бачив ту лелїйно-білу панну з карими очима в матовому тумані срібного густого инїю. Йому здавало ся, нїби серед саду несподївано з'явилась якась русалка з прозорим білим делїкатним личком, нїби облитим сьвітом повного місяця. І той старий садок став для його веселим, поетичним, фантастичним. Йому здавало ся, що він от-от знов побачить, десь в гущавинї, в срібному тумані инїю ту панну, легеньку, делїкатну, з прозорим личком, з палкими очима.

— Вона зирнула на мене кільки разів, — подумав Виговський, — і на віщо я убрав ся в будениу старовизну? Посланцї неприємні менї гостї, і це я для їх натяг полинялий кунтуш. Ото як би було знаття, що

Digitized by Google

побачу таку цяцю! Убрав ся б на-продиво в найдорожчий кунтуш!

Владика вже входив в келії. За ним ішли бояри та козацька старшина. А Виговський неначе не бачив тієї процессії, забув навіть про неї і все оглядав ся на ту стежку, котрою вийшла з садка молода панна, все неначе бачив її постать, закутану в темночервоний кунтушик, оповиту смугами білого горностаю. Йому все здавало ся, що він от-от углядить її коралеві уста і леліїне личко десь між делікатними пушинками инійного туману.

— Ця зустріч не минеть ся мені дурно. Щось буде, а що буде, того я й сам не вгадаю. Серце моє й досі спало, наначе було пригноблене походами, битвами, та канцелярською роботою, та палкими вередливими вихватками гетьмана Богдана. Почуваю, що моє серце якось раптово прокинулось тут на волі серед пишних церемоній, серед празникового блиску й сяєва, серед вільного нáтовпу гуляючих людий, в срібному тумані инію, де майнув її легкий мягкий леліїйний вид. Я в Київі тепер вольний, як школяр на вакаціях. Я знайду її і довідаюсь, хто вона, — думав Виговський, вступаючи позад усіх в низькі, тихі й привітні митрополітанські покої.

Увійшовши в келії, митрополіт скинув з себе архіерейську мантію і обернув ся до образів, котрими була заставлена стіна в просторній сьвітлиці. Печерський архимандрит Йосиф Тризна прочитав молитву перед трапезою. Митрополіт попросив гостий сідати за понакривані столи. Виговський сів за стіл, а з його думки не виходила несподівана зустріч з якоюсь незнайомою чарівною панною. Він через силу слухав, про що балакав Бутурлін з митрополітом, одповідав коротенько й неохочо на запитання Бутурліна, сидів задуманий,

Digitized by Google

а перед ним все манячів чарівний вид панянки з темними очима.

— Ця зустріч не випадком трапилась. Це моя доля стріла мене сьогодня несподівано серед празникового блиску і вразила моє серце, — думав Виговський і насилу діждав ся кінця парадового обіду.

Розпрощавшись з митрополітом та посланцями, наговоривши посланцям багато красномовних слів, Виговський вийшов з келій за цвинтар, де козак держав за поводи його коня. Він сїв на коня і покатав до свого брата Данила Виговського, котрий тодї пробував з жінкою у Київі, посланий гетьманом по військовим справам, і проживав у домі старого батька Євстафія Виговського. Невеличкий дімок був власністю батька Івана Остаповича, старого Євстафія Виговського, котрий тодї проживав в Київі. Дімок стояв на Старому Київі за Софійською оградою, де в ті часи переважно жили православні й католицькі дворяни та магнати. Іван Остапович і Данило вважали це батьківське житло за своє власне і, пробуваючи в Київі, жили в старого Євстафія, як у себе в дома. Данило недавно тодї оженив ся з старшою дочкою гетьмана Богдана, Катериною.

Вже на дворі сутеніло, як Іван Останович вскочив конем в просторний двір старого Євстафія Виговського, кинув поводи козакові і пішов в невеличкий, деревяний дім, де його привитали од щирого серця брат Данило з жінкою. Катерина посадила його за столом на покутї і все розпитувала про обід в митрополїта, про посланцїв. Виговський одповідав з неохотою.

— Чи не слабий ти, часом, Іване Остаповичу, що сидиш смутний та невеселий? Нї розмова, нї їжа не йде тобі на душу? — питав його брат.

*

Digitized by Google

— Може й слабий, та не вгадаю на яку слабість, — обізвав ся Іван Остапович. — А може я втомив ся од тієї тяганини, що випала на мою долю сьогодня, — сказав Виговський, сідаючи за вечерю.

— Та розкажи ж бо, Іване Остаповичу, як обідали посланці в митрополіта? — питала в його Катерина.

— А як же обідали? Печерський архимандрит прочитав молитву, митрополіт поблагословив трапезу, усі посідали за столи та й обідали, — знехотя одповів Виговський.

— Що ж таке ви їли? які потрави? чи багато було потрав? чи добра була страва? — питала цікава та говорюча Катерина.

— Оцього я вже тобі не зможу розказати. Щось таке їли, їв і я, але що їли, того вже я не пригадаю.

— Невже таки не пригадаєш? Та розкажи бо! — чеплялась Катерина.

— Чимсь закушували після горілки... здаєть ся був кавяр, а там далі був борщ з карасями, а потім... я вже й лік погубив тим потравам, бо обід був довгий, як літній день. Менї аж обридло сидіти за столом.

— Одже ти чимсь невдоволений... Чи не трапилось там, часом, чого за обідом? Може ти занедужав через той обід, що все позабував? — говорила Катерина й дивувалась.

Вона знала, що Іван Остапович любив побалакати, все скрізь примічав, все навиглядав і вмів чудово про все оповідати. Катерина любила слухати його жваву веселу розмову, а сьогодня Іван Остапович неначе затяв ся говорити й розказувати, та ще й про таку ці-

Digitized by Google

каву річ для Киян, як обід в митрополіта для значних царських бояр.

— Може, Іване Остаповичу, це на тебе наслано? Там же була сила усякого народа, і приязного для тебе і ворожого. Може це тобі стало ся з пристріту? Ти значний чоловік на Україні, а там же на тебе зорило стільки усяких очий! — сказала Катерина.

— Ох, зорило багато усяких очей! Ти, Катерино трохи вгадала, — обізвав ся Виговський і знов перед ним майнули пишні очі і леліїне личко кругловидої панянки.

— А я тут ждала тебе, як Бога з неба. Сидячи в хаті думала: ото наслухаюсь сьогодня про усякі дива, які там були на обіді. А ти мовчиш, неначе води в рот набрав, — говорила весела Катерина.

— Нехай, Катерино, я завтра тобі розкажу про усякі потрави та розмови на тому парадовому обіді, а сьогодня я зараз ляжу спати та дам такого хропака, якого певне завдадуть і московські пузаті бояри після судаків та осетрів та усяких наїдків.

— Невже таки всі вони пузаті? — сказала Катерина зареготавшись.

— Усі не всі, а було трое таких, що й на одну паровицю не вкласти, — сказав Виговський.

Данило Виговський, високий сухорлявий чоловік з гострими розумними очима, осьміхнув ся з-під пухких довгих вусів одним кінцем рота, скрививши уста навскоси; він знав, що Іван Остапович не любить московських бояр як людей грубих і неосьвічених і готовий підіймати їх на сьміх.

— Сьогодня вранці я сидїла коло вікна, а митрополїтанський кухар ніс з торжка такого здоровецького коропа, що хвіст волїк ся по снїгу. Іване Остаповичу!

Digitized by Google

чим був начиняний той короп? чи рижом та грибами, чи рижом та родзинками? — обізвалась цікава Катерина.

— Їй же Богу, сестро, не памятаю! Чимсь був начиняний, але чи гречаною кашою, чи рижом з грибами, чи половою та клоччям, сього не пригадаю, — сказав Виговський осьміхаючись.

— Ну! як би половою та клоччям, то ти б таки примітив, яке воно на смак, — сказала Катерина і зареготалась срібним сьміхом. — Ет! сьогодня я нічого не допитаюсь в тебе, ти чогось неначе зварений в окропі.

— Катерино! та й цікава ж ти, нігде правди діти! Дай братові спокій, — обізвав ся з кутка Данило Виговський, примітивши, що Іван Остапович сидить понурий.

— Ото цікава я знати, про що говорили посланці з митрополітом. Мабуть їм не припало до вподоби, що митрополіт та значні духовні особи не присягали на підданство цареві, — сказала Катерина.

Катерину брала навіть нетерплячка, що стосувалось до політики, бо в ті часи загального політичного зворушення на Україні, коли все народне життя зворушило ся до самого дна, політикою цікавились не тільки козачки, але навіть селяни й молодиці, щоб стояти на поготові до оборони своїх інтересів і свого життя. В той небезпечний час усї практичні, аграрні й релігійні інтереси усього суспільства часом залежали од однієї битви козаків з Поляками, од якогось одиного пунтка політичної умови Богдана з Польщею. Усї стояли ніби на повсякденній сторожі і мусїли бадьористо й невсипуще стерегти себе од усякої напасти.

— Йди спати, Іване Остаповичу, а завтра розкажеш і менї, про що там була розмова між Бутурлїном

Digitized by Google

та митрополїтом. Менї це цїкаво знати; ти знаєш, що я не люблю московських гордих, темних і грубих бояр, як і ти, — сказав Данило Виговський, позїхнувши і хрестячи рота.

Він встав, засьвітив сьвічку і повів Івана Остаповича в кімнатку.

Цей кабінетик був невеличкий та тїсний. По стїнах були почепляні рушниці та пістолї. Іван Виговський лїг на тапчані, запалив люльку і кинув очима по стїнах. Кабінетик, прикрашений збруєю, здавав ся йому тепер неприємним. Іван Остапович не любив войни, хоч служив в козацькому війську Богдана і нераз бував в битвах. Його думки перелїтали в тихі митрополїтанські покої, обвішані полицями зъ книжками. Душа його забажала спокою й тиші, яка панувала в тих тихих покоях. І несподївано перед ним виникло наче з срібного туману біле личко, ясні-ясні очі під густими тонкими бровами. Ті очі нїби дивились на його, доки він не заснув міцним сном чоловіка, втомленого доброю прбмашкою до Київа, вештанням та турботами цїлого того дня.

Другого дня за снїданням Виговський, добре виспавшись, став багато веселїйший. Він вдоволив цїкавість брата й невістки і все оповідав про парадовий обід посланцям та про розмову митрополїта з посланцями. День був погожий, соняшний. Низька сьвітличка, обставлена по старосьвїцькому, стала веселїйша, і Виговський, добре посьнїдавши, пішов в кабінетик одягатись.

Того дня міський бурмістр з райцями, війт з лавниками та ремісничі цехи давали посланцям обід в міській ратуші, і Виговському треба було для церемонії та пошани стрінути посланців перед ратушею. Сього дня Виговський довго прибирав ся та чепурив ся, надїв

Digitized by Google

новісінький синій жупан, накинув поверх його обшитий золотими шнурами червоний кунтуш з вильотами, взув ся в червоні сапянці, надів шапку на-бакир, скочив на коня і на-силу встиг стрінути московських посланців коло ратуші. Усі ремісничі цехи вже стояли перед ратушею з своїми корогвами. Корогви маяли на вітрі і червоніли здалеки на сонці, неначе грядка маку, котрий ніби якимсь дивом зацьвів серед майдана, засипаного білим снігом. Незабаром прибули й посланці. Довбиші вдарили в бубни. Заграли в труби. Міщане привитали посланців радісно. Київ уже давно мав магдебурське право: своє міське самоправленство і свій суд. Кияни боялись, щоб польські пани та магнати не одняли од їх міського самоправленства, і дуже були раді, що тепер польські пани, пущені Богданом на Україну ще по зборовському трактатові, вже не вернуть ся ні в свої маєтности, ні до Київа, і само по собі не накладуть рук на магдебурію Київа.

По обіді, провівши з козаками посланція по дорозі на Ніжин, Виговський вертав ся на Старий Київ. Його баский кінь летів, мов птиця, по узеньких улицях Старого міста, обставлених невеличкими деревяними шляхецькими та козацькими домками, серед котрих подекуди манячіли кращі й більші домки українських і польських магнатів з мезонінами та стародавніми баштами серед роскішних старих садків. Кінь басував під Іваном Остаповичем, гнув на-бік круту шию, прихкав тонкими дрижачими ніздрами, котрі парували на морозі при ясному сонці, як кипучий казан з водою розпечений в полумі. Кінь ніби чванив ся перед людьми своєю красою, своєю роскішною гривою та рівною статтю, позуючи на всі свої кіньські лади. Червоні вильоти кунтуша метлялись на вітрі, закидались на плечі, ніби пустували, грались

Digitized by Google

з вітром і неначе показували прохожим жовтогарячу підбійку з дорогого шовку; сапянці червонїли, як жар. Мужній, з широкими плечима, з дужими руками, тонкий та рівний станом Іван Остапович був гарний верхом на коні, неначе він зійшов вкупі з конем з картини якогось великого маляря і несподївано загарцював серед тїсної узкої улички Старого міста, неначе пишний середньовіковий лицар серед чорного задимленого нїмецького бурґа.

Не доїзджаючи до Данилового двору, Виговський несподївано вглядів на улиці гарну біляву панну і старшу панїю, її приятельку. Обидві панії спинились, стали і притулились під барканом, поки їх поминав сьміливий верховець з своїм козаком. Виговський впізнав їх обох і його рука несамохіть опустила поводи. Серце в його закидалось, заграло. Він придержав коня, минаючи обох панїй, і кинув на молоду панну довгий-довгий, ласкавий погляд.

— Який пишний козак! — промовила старша панї.

— Який на йому пишний та багатий кунтуш! А кінь же то гарний та прудкий як вітер! Певно якийсь багатий козак, — обізвалась панна.

— Певно з козацької старшини, бо я його вчора примітила на процессії рядом з посланцями. Та який же він гарний на коні, неначе намальований! Чи ти, Олесю, примітила, які в його пишні блискучі очі та густі високі брови?

— Примітила, — тихо одповіла Олеся.

— Ото диво! Чи знаєш ти, Олесю, що в його очі й брови неначе твої, неначе він украв їх у тебе. Ото диво!

— Украв та не вмів сховати, бо виставив їх на показ людям, так що й я бачила своє крадене добро,

Digitized by Google

— промовила Олеся і засьміялась; вона й сама не знала, чого вона стала така весела.

Поминувши панїй, Виговський оглянув ся і примітив, що обидві панії одчинили хвірточку и увійшли у двір.

— Певно вони тут живуть в цьому домі... Треба розпитати Катерину. Катерина цїкава, язик в неї гострий, як бритва, вона певно їх знає, — подумав Виговський, в'їзджаючи в подвіря.

Іван Остапович увійшов у хату і застав Катерину в сьвітлиці. Вона сидїла коло маленького вікна на стільцї і шила сорочку, поставивши ноги на маленький низенький стільчик, вироблений в формі якогось звіря, схожого на ведмедя з плисковатою спиною. Ясний сьвіт сонця лив ся на її кругловате лице, на широке чоло з густими бровами. Поздоровкавшись з невісткою, Іван Остапович сїв на стародавній канапі з високою спинкою, застеляною пістрявим килимом. Катерина просила розказати їй про обід в магістратї. Виговський тепер був веселий, говорючий. Добра чарка венгерського, старий мед за обідом і соняшний погожий день розворушили в йому природжену веселість та охоту до веселої розмови. Він розказував, до всього докладав жартів та сьміху. Цїкава Катерина слухала його, неначе читала цїкаве оповідання.

— Оце, Катерино, я вдруге вже стрів отут в Київі якихсь панїй: одна молода, повненька, біла, як сьогоднїшній сьвіжий снїг, а очі в неї блискучі й темні; друга багато старша за неї і дуже схожа на неї. Видко, що то її або мати, або тїтка. Обидві вони закутані в білі тонїсїнькі хустки поверх очіпків чи шапочок. Молодша, панна, приємна й білява, як біла квітка. Оце, вертаючись з Подола, я несподївано стрів їх обох на

Digitized by Google

улиці оттут недалечко, і мій кінь трохи притрусив їх снігом з під копит. Чи не знаєш ти, Катерино, хто вони такі? Чи шляхтянки, чи козачки? чи Українки благочестивої віри, чи католички? Вони увійшли в хвіртoчку низенького домка, обсадженого тополями.

— Ага-га! догадуюсь! Одна з їх, старша, то удова Павловська, сестра новогрудського каштеляна Стеткевича, а друга, біла й повненька, то не дочка її, а небога, дочка того старого каштеляна.

— Вони живуть тут в Київі завсїди, чи тільки бувають наїздом?

— Удова живе тут завсїди в домі свого покійного чоловіка, шляхтича Павловського. Вона має двї дочки. А Олена Стеткевичева приїхала до неї з Новогрудка в гості і вже гостює в неї тижнїв зо три, коли не більше. Вона наїзджає в Київ до тїтки кілька раз на рік, і я знаю, задля чого: певно виглядає собі в Київі гарного жениха. Я їх обох знаю. Це мої знайомі. Я буваю в їх в гостях, а вони в мене.

— Невже! — аж крикнув Виговський і скочив з місця так швидко, що коротенька люлька випала в його з рук і з неї висипав ся на підлогу і попіл і тліючий тютюн.

— Чого це ти скочив, неначе опечений? Певно тобі на очі нависла ота снїгова Олена? — сказала Катерина і поклала шитя на колїна, а сама втупила в Виговського свої невеличкі темні очі, розумні, як у її батька, гетьмана Богдана.

— То ти їх обох знаєш? — промовив Виговський і його очі неначе засьміялись до Катерини, такі вони стали веселі.

— А вжеж знаю. Як би не знала, я б тобі про їх і не говорила. Казала менї Павловська, що покійник

Digitized by Google

Стеткевич був чоловік заможній, але не був багатир. За те ж був гордий, як сатана! гордий і собою, гордий і значною ріднею і своєю дочкою. Це мені на вушко розказала Олесина тітка, його рідна сестра. А я тобі говорю це все так само на вушко. Стеткевич мав рідню між сенаторами, магнатами, князями Соломирецькими й Любецькими, Друцькими, Четвертинськими і пнув ся й собі за значною ріднею, бо сам був роду сенаторського.

— Чом же він не видав своєї дочки за-між?

— Певно ждав жениха для своєї дочки якогось сенатора, а може й князя. Сенатори й князі не сватали її, бо були високі задля неї, а за низчих її батько не давав, хоч її вже сватало зо два військових чи шляхтичів, — сказала Катерина. — От і вийшло для Олесі ні тпру, ні ну! А старий був упертий, надутий, аж роздутий. Пнув ся, мов та жаба на купині, як збираєть ся квакнути з усієї сили.

Не встигла Катерина доказати свого оповідання, як по-під вікнами майнули дві жіночі постаті. Вони простували стежкою, протоптаною в снігу по-під самою стіною. Проти сонця на стрісі сніг почав розтавати. З навислої на стрісі ледової бахрами вода стікала просто на стежку. Обидві панії повернули з стежки на сніг і загрузли трохи не по коліна. Вони обернулись до вікна і вгляділи Катерину. Катерина махнула на їх рукою: заходьте, мов, сюди, до мене в гості! Старша панія підвела очі в гору, кивнула головою, неначе говорила: та до тебе ж ідемо, не куди! Але краплі води полились її на лице. Вона втерла вид хусточкою, вийнявши її з рукава. Іван Остапович чогось стревожив ся і ніби трохи злякав ся, вглядівши в вікно молоду білу паняночку з тіткою. Він вхопив з стола люльку і почимчикував в далеку кімнатку.

Digitized by Google

Незабаром увійшли в сьвітлицю Павловська та Олеся, роздягли ся в самій сьвітлиці і поклали свої кунтуші на стільцях. Катерина попросила їх сісти на канапі, а сама присунула дзиглик до канапи і сіла з шиттям проти їх. Почалась розмова про вчерашні й сьогоднішні процессії та церемонії. Катерина не втерпіла і похвалилась що й до їх приїхав з Чигирина писар гетьмана Богдана, був на тих церемоніях і розказав їй про все. Катерина розказала все, що говорив їй Воговський, так гарно, що обидві панії слухали її з великою цікавостю. Їм обом хотілось побачити того гетьманового писаря і од його почути де-що цікаве і про Чигирин і про гетьмана.

Виговський, увійшовши в невеличку кімнатку, причепурив ся перед дзеркалом, закрутив свої вуси вгору, по шляхецьки, причесав короткі кучері і незабаром вийшов до гостий, щоб зблизька подивитись на ту біляву Олесю. В маленьких дверях сьвітлиці з'явилась його здорова, мужня фігура. Він низько нагнув голову, щоб не черкнутись лобом об двірок, переступив через поріг і випростав ся на ввесь свій високий зріст. Рівний, як стріла, широкий в плечах, з тонким станом, до котрого влип червоний жупан, з високим чолом, над котрим хвилями нависли темнорусі короткі кучері, Виговський був гарний і в сорок років. Він од-разу вразив молоду Олесю своєю мужньою фігурою і делікатною красою матово-білого лиця. Олеся глянула на його, зирнула йому в вічі і почервоніла, як маківка.

Іван Остапович привитав ся до обох паній, сів осторонь на ослоні з високою спинкою, накритому червоним сукном, і все придивляв ся до молодої панни. Олеся сиділа кінець стола. Вона була в блакитній шовковій юбці, обшитій кругом золотими парчевими узкими позументами. На ногах неначе горіли червоні черевички. Голова

Digitized by Google

була оповита двома товстими русими косами, заплетеними в дрібушки і оповитими синіми кісниками та разками дрібних перлів. На шиї лисніла три золоті дукачі-червінці. Стара Павловська сиділа з закутаною в намітку головою; біла намітка обвивала шию й голову, коричнева юбка була облямована срібною парчевою стрічкою, а на шиї висів здоровий срібний хрест, які носять тепер наші протопопи. На ногах в неї були жовті сапянці, трохи задрипані на снігу.

Катерина й Виговський розговорились з старою Павловською. Проворна Павловська, розпитавшись у Виговського про обід у митрополіта, несподівано бовкнула, мов з кілочка:

— А ми, пане писарю, бачила вас вчора!

— Де ж ви мене бачили? — спитав Виговський.

— А коло сьвятої Софії, як ви йшли сьлідком за владикою попліч з посланцями. Ми з Олесею таки вас примітили, хоч і не знали, хто ви такий, — сказала Павловська.

Олеся почервоніла, як калина, і скоса подивилась на тітку, неначе говорила: ой тітко! держи бо язик за зубами!

— Але тоді на вас убір був не такий гарний, як сьогодня, коли ви басували конем на улиці, і кінь ваш закидав нас снігом з-під копит.

— Ми оступились але під баркан та притулились до баркана спинами. Певно ми тоді були сьмішні. Ви не сьміялись з нас? — обізвалась Олеся, обертаючись до Виговського.

— Оце! чого ж пак я сьміяв ся б з вас? Уличка узенька, то й не диво, що кінь кидав снїг копитами на всю улицю, — сказав Виговський дуже радий, що й О-

Digitized by Google

леся його запримітила на коні в новому ефектовому козацькому убранні.

— Чи ви, пане писарю, самі прибули до Київа, чи може й жінка приїхала з вами? чи ви жонаті? — знов спитала цікава Павловська.

Виговський осьміхнув ся і блиснув з-під вусів рівними, білими, наче підрізанимн зубами.

— Ні, я й досі нежонатий; все ходив у походи з гетьманом і мені не було часу навіть подумати про оженіння. А може й тим я й досі нежонатий, що якось не траплялась... — додав Виговський.

І Олеся і Павловська очевидячки зраділи. Їх очі весело заграли. У кожної майнула якась думка, якась надія. Павловська переглянулась веселими очима з Олесею і вспіймала искряний погляд її очий. Виговський дуже сподобав ся удові, але вона й сама ще не знала, куди його тулити: чи до себе, чи до Олесі Удова не вважала себе, як стару людину, хоч і мала дві молоденькі дочки, і як би хто добре причепив ся до неї, вона була б ладна вийти за-між хоч і зараз.

„Треба залучити до себе цього пишного козака-красуня! — подумала Павловська. — Затягну його до себе, хоч би мала тягти його за обидві поли жупана... Намовлю Катерину, щоб привела його до мене в гості. Ой гарний же та пишний! аж дивитись на його любо!“ — думала Павловська.

— Пан Іван Остапович таки трохи запізнив ся з своїм весіллям, нема де правди діти, — сказала Катерина, затягаючи нитку в голку і довго націляючись в вушко.

— А там же у вас в Чигирині козачки, як мак процьвітають: в шовкових плахтах, в оксамитових юбках, в квітках та стрічках та в червоних чобітках з срібними підковками. Куди ж тепер нам шляхтянкам до

Digitized by Google

козачок! Вони тепер і багатійші а тим і кращі за нас. Невже між ними не знайшлось ні однієї, котра б причарувала вас? А кажуть же, що козачки чарівниці! — дріботїла Павловська і сьміялась. Її кругленькі та куценькі, як тарахоньки, щічки, неначе підсунуті аж під самісінькі очі, поморщились і стали схожі на печені яблука; верхня губа, коротша за спідню, підвела ся вгору, неначе посковзнулась по міцних зубах, і на губі виразно залисніли чорні волосинки. Усе її куце лице з темними блискучими очима стало веселе, веселе неначе вона налагодилась стати у танець з Іваном Остаповичем і вдарити тропака.

— Не тільки козачки чарівниці, бувають такі чарівниці і між шляхтянками, — промовив Виговський, глянувши в вічі Олесі й легенько зітхнувши.

Олеся це примітила і спустила рожеві, цупкі, як перли, віка на очі.

— Чи на довго ви, пане писарю, прибули до Київа? — спитала Олеся так поважно, неначе вона була тітка Павловської, а весела Павловська була для неї небогою. Ні один пружок її білого лиця не ворухнув ся, неначе її біле личко було висічене з мармору.

— Завтра над вечір треба виїздити до Чигирина.

— Оце! так швидко? Чого ж вам хапатись? Там же жінка й діти не плачуть, і ваша порожня хата не проливає за вами сліз, — сказала Павловська і чогось зареготалась.

— Що моя порожня хата не плаче за мною, я тому відомий, але що гетьман буде сердитись та гримати на мене за зайві дні мого пробування в Київі, то я в тому ще певнійший. Треба їхати, хоч мені і хотілось би довше побути в Київі.

— Ой, час вже мабуть полуднувати! Мені вже їсти

Digitized by Google

схотілось: ми сьогодня таки раненько пообідали, — промовила Катерина і встала, поклавши своє шитво на столі.

Незабаром наймичка накрила стіл простою сільською скатертю з червоними перетичками, а Катерина внесла полумисок з пирогами, а другий з сметаною, поставила тарілку холодної смаженої риби і вийняла з шафи чудернацького синього здорового ведмедя з старим медом і трохи менчого з горілкою лева, котрий якось приміркувавсь зіпнутись на задні лапи і стояти на хвості. Увійшов і Данило Виговський та старий батько Євстафій. Усі посідали за стіл. Чоловіки випили по здоровій чарці горілки і пироги з сметаною і риба щезли з полумисків до останку. Старий батько Івана Виговського, як хозяін, поналивав зелені здорові чарки пахучим медом. В сьвітлиці запахло пасікою, бджолами та щільниками. Тітка Павловська кружляла мед таки добре. Олеся випила один кухличок і більш не схотіла. Усі були веселі, усі розговорились. Олеся стала сьміливійша, розговорилась з Іваном Остаповичем, але все була поважна і навіть гордовита. Говорила вона мало, одповідала коротенько. Вона не забувала про свій сенаторський та князівський рід, неначе по всяк день носила на своєму чолі одлиск слави поважних сенаторів та князів.

На дворі вже почало сутеніти. Павловська схопилась з місця.

— Та й загулялись ми, небого, з козаками! — аж крикнула Павловська.

— Та випийте ще кухличок меду на прощання! — припрошував старий господар тітку.

- Ой буде вже, буде, мов серденько! Ой годі вже, годі! Мед таки пяненький. Я стала така весела

Digitized by Google

од сього меду, що оттут незабаром засьпіваю на ввесь Київ, — говорила весела тітка.

— *Цьоцю*! і справді час нам до дому. Вертатись смерком я боюсь. Ви ж знаєте, що тепер польські та українські католики-пани вертають ся на Україну, бо гетьман пускає їх. А міщани ганяють їх з Київа на передмістя. Ще подумають, що й ми з тих, що вертають ся з Польщі, та виженуть і нас на якусь там Куріївку, — сказала Олеся.

— Одже ж ти й правду кажеш, Олесю Богданівно! — промовила тітка.

— Не бійтесь! Я вас проведу до самої господи, — обізвав ся Іван Остапович.

— От за це велике спасибі вам! Ми з вами будемо, як у Бога за дверми, — говорила тітка, натягаючи на руки товсті рукави кунтуша, підбитого лисицями. — Але... сьогодня ми гостюємо у вас, а завтра просимо гостювати в нас: прошу на завтра вас усіх до мене на пізне снідання або на ранній обід.

— Добре, спасибі! — обізвалась Катерина і її чоловік.

— І вас просимо вкупі з ними, Іване Остаповичу! Не цурайтесь нашого хліба-соли, — просила Павловська Виговського.

— О добре, добре! спасибі вам за ласкавість! — сказав Виговський зрадівши.

Олеся кинула очима на тітку і подумала: та й хитра ж та догадлива вдала ся моя дорога *цьоця*! Щось вона гадає та мидикує, але що, сього не вгадаю...

І гості розпрощались з господарями.

Другого дня Катерина не дуже заранї зібрала ся на снідання до *цьоці* Павловської. Вона добре знала, що Павловська затягне снідання під ранні обіди, бо була

Digitized by Google

дуже гостилюбна людина, любила веселе товариство, любила гостювати в других, любила і в себе прийняти гостий.

Іван Остапович, Данило й Катерина прийшли д пані Павловської, як сонечко геть-геть підбило ся вгору. Дім пані Павловської був такий самий, як і в старого Євстафія Виговського, тільки багато просторнійший, хоч і низький, з маленькими вікнами, перебитими навхрест залізними зубчастими гратками для оборони од злодіїв. В Павловської скрізь в покоях було вже поприбирано, скрізь було чисто й гарно, як у келіях в черниць. В кутку на покутї лисніли образи, обвішані вишиваними рушниками. Перед найбільшим образом блищала лямпадка, неначе в сьвято. Трохи не на саму середину сьвітлиці висунулась низька, присадкувата, як черепаха, широка груба з зелених та синіх кахоль, помальованих якимись чудернацькими жовтими квітками. Ця груба, неначе здорова хмара, крала сьвіт од маленьких віконечок і несла в сьвітлицю темряву. В двері виглядали гарненькі головки двох невеличких дочок пані Якилини Павловської, заглядали в сьвітлицю і знов ховались. Павловська радо привитала гостий, а найбільше Івана Остаповича. Вона була така привітна до його, неначе давно його знала і зросла з ним укупі. Вийшла й Олеся вже багато сьміливійша. Вона привітно обернулась до Івана Остаповича і сьміливійше з ним розмовляла. Гості посїдали на канапах, схожих на ослони.

— От і спасибі вам, що ви нас одвідали! Чи знаєте, Іване Остаповичу, що ви менї сієї ночі снились? — промовила Якилина Павловська.

— І менї ви снились, та так страшно! — прохопилась Олеся і чогось почервоніла.

*

Digitized by Google

— Як же я вам снив ся? — спитав Виговський в Павловської.

— Та якось так чудно. Снило ся менї, що ми з Олесею йдемо улицею, а ви летите на баскому конї. На вас червоний кармазин, шапка з червоним верхом, а од кармазина, од шапки і од червоних сапянців пашить полумям на всю улицю. „Ой згоримо!“ — нїби кажу я до Олесї — „ой коли б оце кінь сипнув снїгом з-під копит на це полумя!“ І од-разу з-під копит посипав ся метелицею снїг та й погасив те полумя...

— Ну, хвалить Бога, що ви, *цьоцю*, не згоріли в тому полумї! — обізвалась Катерина, осьміхаючись.

— А менї ви, пане Іване, снились ще страшнїйше, — промовила Олеся. — Снилось менї, десь я неначе йду до сьвятої Софії, а ви катаєте на страшному конї. Дивлюсь — то ви були на конї, а то вже під конем. Кінь скажено прихкає, пашить паром та все топче вас копитами, топче й біжить, а ви все лежите під ним. Я почала кричати на людей, щоб рятували вас. Коли гляну, ви знов на рвучкому конї гарцюєте по майданї, а потім дивлюсь — ви знов під конем. Господи, як я перелякалась! Прокинулась я і вся дрижу, неначе в пропасниці.

— Ото вразив їх обох! Аж приснив ся обом та ще тієї ж самої ночі, — подумала Катерина.

— Що б то віщував цей сон? чи добре, чи погане? — сказала Катерина голосно.

— Менї здаєть ся, що добре, бо як снить ся страшний сон, то віщує на добро, а як веселий, то на якесь лихо або на хворобу, — промовив Данило.

— Дай Боже, щоб на добро, щоб я не дурно настрахалась сіви ночі, — сказала тїтка. — Але ж, пане

Digitized by Google

Йване, в вас кінь! Чи він татарський, чи турецький? На продиво чудовий та баский!

— Татарський, степовий, гарячий, як огонь, а прудкий, як вітер, — одповів Іван Остапович.

— Тим мабуть ваш кінь мені й приснив ся, що такий баский. Ото як би я була молодча! Як би я на йому оце погарцювала! — сказала тітка Якилина.

— І я б погарцювала, бо дуже люблю їздити верхи, — обізвалась Олеся.

— Невже ви вміете їздити верхи? — спитав Виговський.

— О! ще й як! Мій панотець вивчив мене їздити на коні ще змалку для всякого випадку, бо в нас шляхта часто вчиняє наїзди на дім, на оселю. От я й уміла б оборонятись, командувати слугами на коні, — сказала Олеся.

— Чи ви грецької віри, чи католицької? — спитав несподівано Іван Остапович в Олесі Стеткевичівни.

— А як же! Я і *цьоця* моя Якилина ми грецької віри, сказала вона, кивнувши головою на Павловську.

— В нашій сімї, пане Йване Остаповичу, є всяка мішанина, — обізвалась Якилина Павловська. — Мій батько, це-б-то й дїд Олесин, і моя мати Ганна з Огінських були грецької віри, а вже брати мої розбрелись по усяких вірах. Один був грецької віри, другі два — Ян та Христофор подались на нову віру — аріянську, а четвертий, Олесин батько Богдан, мабуть за-для того, щоб стати сенатором в Варшаві, став католиком. Олеся та брат її Михайло од першої Богданової жінки, князівни Соломирецької, зістались православні, а дві її зведенючки-сестри од другої Богданової жінки католички Францкевичевої стали католичками. Олесин брат Михайло постриг ся в ченцї в Печерському манастирі.

Digitized by Google

А от я та моя сестра не пішли сьлїдком за братом Богданом Стеткевичем, бо ми обидві не думали стати варшавськими сенаторами, то й зістались православними. Як бачите, в нашій фамілії горох перемішав ся з капустою.

— От і добре, що ви не забажали стати варшавськими сенаторами, — сказав Іван Остапович до тїтки Якилини, але скоса глянув на Олесю; він був радий, що Олеся однієї з ним віри.

— Але оце ми базїкаємо собі по-троху, а Іванови Остаповичеви може треба незабаром виїздити з Киіва, а то ще як дізнаєть ся гетьман, то й на мене розгнївається ся, що я не господиня, опізнилась з снїданням, чи то пак з обідом. Але, здаєть ся, мій борщ вже докіпає, а каша допріває, — сказала Павловська і побігла до пекарні.

— Яка весела ваша тїтка Якилина! — промовив Іван Остапович до Олесї.

— Що весела, то весела! я її люблю за веселі норови, бо й менї з нею веселїйше. Шкода тільки, що вона живе в Київi, далеченько од нашого двору, бо наш батьківський двір і маєток аж на Поліссї, — сказала Олеся.

— При кому ж ви живете, коли ваш панотець вже три роки, як помер? Ви така молода, вам небезпешно самій жити та ще в лісах та пущах, — сказав Іван Остапович.

— Ми з панотцем жили в Новогрудку при замку, доки мій панотець був живий: він був каштеляном в Новогрудку. А як він помер, то я переїхала з своєю тїткою в батьківський двір на Поліссї, а з нами живе й господарює мій дядько, брат мого панотця, старий

Digitized by Google

удовець Христофор Стеткевич, аріянин. Він мені став за опікуна й за батька, — мовила Олеся.

— Такій молодій панні невесело жити в пущах та нетрях серед вовків та ведмедів. Ви б перейшли на життя до тітки Якилини в Київ!

— О, я до неї частенько наїзджаю в гості і гостюю часом довгенько, по місяців два, — сказала Олеся, — але все таки не годить ся мені кидати й своєї хати і свого господарства.

„Можна буде з нею частенько бачитись в Київі“— подумав Іван Остаповичь. — „Не мине ця пташка мого сильця!“

Тітка Якилина Павловська звеліла накривати стіл. І швидко потім, замісць снідання, подали на стіл цілий обід та ще й не убогий. Павловська одчинила дверці пічурок: там з'явив ся цілий скляний звіринець. Через руки тітки Якилини звідтіль почали виходити, неначе з Ноєвого ковчега, усякі звірі: сині ведмеді, зелені леви, якісь мітичні чудернацькі крокодилї чи ящірки з лапами, а далї виліз з пічурки якийсь здоровий вишневий змій з товстим пузом і з тонким хвостом, закрученим, неначе бублик. Змій був повний вишнівки. Ті звірі з настойками, наливками та медами розлізлись скрізь по столї, неначе череда в полї. З'явились пісні пироги з гречаною кашою та з грибами, борщ з карасями, а потім стіл аж захряс під варениками, мнишниками в сметанї, пампушками, шулїками з маком та медом і маковниками. Тітка Якилина частувала, припрошувала, все наливала чарки і сама по-троху випивала. І тітка, й Катерина, й Олеся не цурались хлїба-соли і їли не згірше й не менче, як і чоловіки, без церемонії.

— Ой запізню ся я в дорогу через ваш багатий

Digitized by Google

та довгий обід! Буде мене гетьман бити, та нїкому буде й боронити, — сказав Іван Остапович, допиваючи здоровий кубок меду.

— Як би я була там в Чигиринї, я б вас оборонила од гетьмана, — сказала тїтка Якилина, випивши меду і втераючи уста хусточкою.

— А ви, Олено Богданівно, боронили б мене од гетьманської булави? — спитав в Олесї Іван Остапович.

— А вже ж боронила б, бо шкода, як бють чоловіка, та ще й нї за що, — обізвалась Олеся, заїдаючи обід маковниками.

— Ой час в дорогу, час в дорогу! Сидїв би я в вас і до вечора, як би ви мене не вигнали, та час до Чигирина братись, — сказав Іван Остапович і хапком встав, перехрестив ся, подякував Павловській за хлїб за сіль та за щиру ласку і почав прощатись. На прощаннї він поцїлував тїтку Якилину в одне й друге плече. — Ото щира ви людина! Бачу ся з вами двічі, знаю вас два днї, а менї здаєть ся, що я з вами вік звікував і знав вас Бог-зна од якого часу, — мовив Іван Остапович до Павловської.

— Заходьте ж до нас, як будете в Київі! Не минайте моєї хати! — сказала Павловська до Виговського.

— Хіба вмру, що не зайду... А ви, Олено Богданівна, довго ще будете гостювати в Київі в тїтки? — спитав Іван Остапович.

— Та мабуть поїду на Полїсся після Великодня, як почнеть ся робота на полї, — сказала Олеся на прощаннї.

— То ми ще побачимось, як будемо живі та здорові, бо мене гетьман таки частенько посилає по дїлу

Digitized by Google

до Київа, — сказав Іван Остапович і вийшов з покоїв веселої Якилини.

II.

Невеселий виїхав того ж таки дня з Київа Іван Остапович з двома верховцями козаками. Вже наступав вечір, як він вїхав у густий київський бір. Сумне небо, вкрите густими хмарами, високі сосни, що стояли, ніби стїни, по обидва боки дороги, наводили на його задуму. Бір тихо гув, неначе далекі филї моря. Це сумовите, тихе, але дуже гудіння наводило на душу Виговського задуму й сум. Після шуму і гаму в Київі на празникуваннях та обідах Виговському здало ся, що він заїхав у якусь пустиню. Він похилив голову, а думи за думами тихо йшли одні за другими, одна другу викликáючи серед мертвої самітности. Йому все чогось здавалось, що він ніби загубив щось дуже коштовне, або щось забув в Київі таке гарне та дороге, що за ним варто було і назад вернутись. Високий стародавній ридван, поставлений на полозки, більш схожий на Фараонову колїсницю, вїж на санки, плавко й рівно линув по утертому шляху. Нї гуку, нї стуку кругом, тільки бір жалібно гув, неначе стогнав, а думи ще яснїйше й виразнїйше снувались роєм в голові Виговського.

„Треба сватати Олесю, хоч би прийшло ся вихопити й видерти її з рук гордовитої високої рідні. Вона поважна й розумна, як теперішня Богданова жінка Ганна; вона зуміє добре вдержувати мій дім, може ко-

Digitized by Google

лись і гетьманський... Вона шляхецького високого роду, вміти-ме прийняти й привитати людий. Козаки її поважати-муть; козацька старшина не посьміє заводити в мойому домі запорожської сваволі та пянства, котрого і я сам не люблю. Вона й багатенька й гарна гарна, як лелія" — думав Виговський, втопивши очі в темнозелені стіни сумної соснини, неначе він читав на їх свої думи.

Тихий вітер дихнув неначе духом на сосновий старий ліс. Сосни заколивались і загули ще сумнійше й жалібнійше. Сумні й жалібні думки швидче заворушились в душі Виговського. Йому чогось стало жаль Олесї, жаль Київа. Він згадав привітну тітку Якилину і йому стало жаль і за Якилиною; йому хотілось вернутись назад, подивитись на Олесю і на ті кімнати, де вона тепер пробувала.

Другого дня ввечері Виговський прибув до Чигирина і ввійшов в свою кватиру. Він був чоловік не розтратливий, хоч і не скупий, і мав собі невеличку хату недалеко од гетьманського двору. З козацького скарбу він брав добре вдержування. Чужоземські посланці надаряли його коштовними подарунками. Але в той час він ставив на свій кошт манастир коло Чигирина и тратив на будовання манастиря чимало гроший.

Іван Остапович увійшов у свою тісну кватиру і вона здала ся йому тепер назвичайно сумною.

„От було б добре, як би оце з моєї хати вибігла назустріч менї Олеся, привитала мене ласкаво, обвила менї шию повними руками, пригорнулась до мене, сїла зо мною поруч оттут на канапці і розважала мене своєю тихою розмовою" — думав Іван Остапович, сидячи на канапці. На дворі і в покоях стояла мертва тиша. Маленькі вікна стали нїби слїпнути: на дворі вже сутенї-

Digitized by Google

ло. Вечір заглядав у всї маленькі віконця, а по кутках стояли темними стовпами дїди тїни. В недобре натоплених покоїчках було холодно. Виговський важко зітхнув і глянув на столи, на поскладані в купи усякі канцелярські папери. І цї столи навели на його смуток. Йому здавалось, що і ті покої, і ті столи не наводили б на його душу такого смутку, як би по тих покоях походжала Олеся. Перший раз на своїому віку він почував свою самітність, почував нудьгу. Перший раз на віку найшов на його душу якийсь смуток, якийсь жаль, невідомий до того часу серед походів та битв, серед бурливого козацького життя. І несподївано в його душі виник лелїйво-білий вид Олесї: і стало йому на серцї веселїйше, стало ніби і в покоях теплїйше й яснїйше.

„Битви й трактати, як днї за днями! а моє серце не знало волї, не зазнало щастя. Жаль менї себе, жаль свого серця!“ — Виговський важно зітхнув.

„Одначе час йти до гетьмана, а то гетьман мабуть мене жде“ — подумав Виговський і вхопив з стола кілька листів, витяг з кишенї свої записи, зроблені в Київі про посланцїв та митрополїта, і швиденько почимчикував до гетьмана Богдана. Гетьман привитав ся з ним дуже ласкаво і все розпитував про посланцїв, про присягу Киян та про митрополїта.

Виговський на-силу діждав ся вольних днїв на масницї, одпросив ся в гетьмана і поїхав до Київа. Він зайшов в гості до Павловської, побачив ся з Олесею. І Павловська і Олеся так само радо привитали його, як і передвїйше. Тїтка Якилина запросила його прийти до неї на обід другого дня. Стіл знов аж захряс під пирогами, варениками, мнишиками та усякими наїдками, і під наливками та всякими настойками. На обідї була якась родичка покійного чоловіка Павловської. В кінц

Digitized by Google

обіда приїхала стара княгиня Любецька, родичка покійного Олесиного батька. Іван Остапович познайомив ся з нею. Любецька була ввічлива до Івана Остаповича, делікатна в розмові, ласкава на словах, але, прощаючись з Іваном Остаповичем, не запросила його до себе в гості. Вона була горда своїм князівством і догадувалась, що Іван Остапович не дурно навідуєть ся до Якилини Павловської та до Олесі.

Іван Остапович довідав ся од тітки Якилини, що Олеся виїздить до дому в свою маєтність після Великодня через тиждень.

„Треба буде починати діло на Великодні святки, треба буде заповіститись Олесі, що я маю замір сватати її, а то як заїде в свою маєтність, в ті поліські пущі та нетри, то трудно буде тоді добратись до неї. Треба на Великдень починати та й кінчати діло, коли Бог поможе; виїде з Київа, то й забуде про мене“ — думав Виговський, вертаючись з Київа до Чигирина.

А Олеся про його не забувала. Після його приїзду до Київа вона тільки й думала про його, тільки й розмови з тіткою було в неї, що про його.

— От-от Іван Остапович буде тебе, Олесю, сватати. Ож побачиш! Прилетить сюди в двір на татарському коні, вхопить на сїдло та й завезе до Чигирина, як полонянку! — сьміялась тітка.

— Побачимо! Але, *цьоцю*, мені отой Чигирин з козацьким табором зовсім не подобаєть ся. Як би мені жити в Київі, то я би з дорогою душею згодилась вийти за Виговського, — говорила Олеся.

— От і не подобаєть ся! Ти ще й не була в тому Чигиринї, а він тобі вже й не подобаєть ся, — сказала тітка.

Digitized by Google

— Як би я стала гетьманшою, то це менї припало б до серця. Я тодї була б готова і в Чигиринї жити. А то бути жінкою генерального писаря війська запорожського якось нїяково. Це ж навіть не те, що бути сенаторшою в Варшаві.

— Одже ж, мов серце, те саме, тільки що будеш жити не в Варшаві, а в Чигиринї, — обізвалась тїтка.

— А *я, цьоцю,* більш за все люблю Варшаву, хоч я й не католичка. Місто веселе, людне. Там і королівський двір, і сенатори, і магнати з усїєи Польщі й України: є на що подивитись, є чим себе розважити. Туди тягне мою душу, а не до Чигирина, де повно козаків та гармат, де тільки й тхне військовим табором та порохом, — сказала Олеся і зітхнула.

На Великодні сьвятки Іван Остапович одпросив ся в Богдана до Київа. Другого дня пішов він на службу в Михайловський манастир. Народу в церкві була сила. Він ледві протовпив ся і став коло стїни. Недалечко од його в притворі стояла Якилина Павловська сама, Олесї з нею не було.

„Чи не поїхала вже Олеся часом до дому?“ — подумав Іван Остапович з тревогою на серцї. От тобі й опізнив ся з сватанням! А коли то вона знов прибуде до Київа? Коли то я знов побачусь з нею і поговорю? Ще прийдеть ся їхати до неї на далеке Полїсся в якісь Мокрани...“

Виговський на-силу достояв до кінця служби і, хоч був богомільний и богобоязний як усе тогочасне суспільство, але він сливе не слухав і не чув, що читали, що сьпівали в церкві, про що Михайловський игумен говорив з кафедри в своїй проповідї. Олеся не виходила в його з думки, неначе й вона стояла тут в церкві недалечко од його коло своєї тїтки, а він все дивив ся на

Digitized by Google

її височеньку тілисту та рівну постать, на її білу, як сніг, щию та ясноволосу головку.

Служба скінчилась. Натовп рушив з церкви. Виговський притулив ся до колони и ждав, доки не пройде проз його Якилина Павловська. Він не зводив очий з її голови, закутаної поверх очіпка білою тонкою наміткою. Біла голова в густому натовпі неначе плила до колони, нїби її несла тиха вода в річці. Виговський підступив до Павловської і поздоровив її з святками. Натовп ухопив його і поніс попліч з Якилиною і незабаром виніс через широкі двері на цвинтар.

— А де ж це Олена Богданівна? — було його перше слово, як вони вийшли з церкви. — Може виїхала в свої Мокрани?

— Нї, нї, не виїхала! — сказала Павловська і осьміхнулась. — В Олесї ще з ранку болїла голова і вона зісталась дома.

Довгенько вони йшли мовчки. Було знать по очах Павловської, що вона чогось ждала і через те мовчала і Виговський щось думав і мовчав. Тїтка ждала, що він от-от скаже про свої думки та заміри сватати Олесю. Їй дуже бажалось стати на цей раз свахою... і потайне бажання її здїйснилось.

— *Дьоцю* Якилино! — почав Виговський, — менї дуже сподобала ся ваша шановна небога і я думаю заслати до неї старостів. Поперед сього прошу вас, допоможіть менї в сьому дїлї то порадою, то своїми словами, а потім скажете менї просто, чи можна мати яку надію? Чи вийде Стеткевичівна за мене за-між?

Тїтка зрадїла, аж засьміялась. Їй припадав до вподоби такий жених для Олесї, а вона вже давненько ходила на роспитки в Київі до козаків і довідалась од їх, що уряд генерального писаря при гетьманї — високий

Digitized by Google

уряд, хоч магнати й багаті православні пани нехтували козаками.

— Пане Йване! я певна, що Олесі ви до вподоби і що вона готова вийти за вас за між хоч і сьогодня. Але в неї, бачите, багато усякої високої рідні: і князі Соломирецькі, і князі Любецькі, і князі Друцькі-Горські, і Огінські. Я постерегаю, що вони спротивлять ся сьому, а найбільше спротивить ся старий князь Василь Соломирецькии та Христофор Стеткевич, Олесин опікун і нїби названий батько. Він чоловік гордий, гоноровитий і дуже не любить козаччини. Оттут може бути для вас претичина.

— Шкода! ох як шкода! — аж крикнув Іван Остапович.

— Але чи шкода, чи ні, дїло ще не починалось. А тим часом прошу вступити до моєї хати попоїсти сьвяченого з мого столу. Там ми ще побалакаємо докладно про це дїло.

Вони увійшли в сьвітлицю Павловської. Коло столу, накритого білою скатерткою і заставленого усяким сьвяченим, стояла Олеся. По сьвітлиці клубками вив ся дим ладану. Олеся ждала з церкви тїтки і накадила ладаном, позасьвічувавши усї лямпадки перед образами. В сьвітлиці одгонилось важким духом церкви од дыму ладану та лямпадок. Олеся глянула на тїтку і засьміялась.

— От і наша слаба! Гарна слаба! Полїнувалась йти до церкви, — сказала тїтка.

— Не думайте, *цьоцю*, так! Зранку в мене і справдї боліла голова, а тепер вже перестала, — обізвалась Олеся і почервонїла, глянувши на Виговського.

— Христос воскрес! З празником будьте здорові!

Digitized by Google

— сказав Виговський, скидаючи свій кунтуш і переступаючи через поріг сьвітлиці.

— Воістину воскрес! будьте й ви здорові! І вас поздоровляю з Великоднем! — промовила Олеся і стала така рожева на виду, як була рожева її сукня.

Виговський був убраний в новісінький оксамитовий жупан вишневого кольору, общитий золотими позументами. Цей вишневий жупан дуже приставав йому до лиця. Він неначе покращав у-двое. Одлиски позументів грали чудовими золотистими сутінками проти весняного сонця і сипали ясний сьвіт на матово-білі щоки й високе чоло Виговського.

— Ну, тепер похристосуєм ся! — промовила тітка і тричі поцілувалась з Іваном Остаповичем і очевидячки не без смаку. Іван Остапович підступив до Олесі і похристосував ся з нею. Олеся засоромилась, стала червона, як калина, і очі спустила до долу, одначе не спротивилась і тричі поцілувалась з ним Виговський, як добрий навиглядач, зауважив на це, як на добрий знак для себе.

Вибігли з кімнати і дві дочки Павловської. Старша Маринка вже шіснадцяти-літня тоненька дівчина, була чорнявенька й гарна, як намальована. І вони обидві похристосувались з Виговським. Посідали за стіл і попоїли сьвяченого. Тітка велїла подавати страву. По обіді тітка вийшла з сьвітлиці ніби по господарству. Олеся й Іван Остапович зістались в-двох.

Іван Остапович сів на канапі поруч з Олесею. Вона обернулась до його і глянула йому просто в вічі. Дві пари ясних темних, дуже схожих очий стріли ся дуже близько. Олеся неначе прочитала, як у книзі, в його очах, що думав Іван Остапович. Виговський по

Digitized by Google

її очах вгадав одповідь. Він заговорив з-тиха, щоб його слова не доходили через двері до другої кімнати.

— Панно Олександро! Я заїздив коня, поспішаючи до вас в Київ. Не можу всидіти в Чигирині без вас. І день і ніч все про вас думаю. І рано й вечір так і порнвае сюди мою душу, як тільки гляну на північ од Чигирина, на зелені ліси та діброви, бо знаю, що за тими гаями та дібровами пробуває чарівниця, що причарувала мене од-разу своїми карими очима та високими бровами. Час мені одружитись. Становище моє на Україні високе. Шукав я між нашими козачками собі дружини, та й... не знайшов. Не такої пари мені треба. Я вас од-разу полюбив, як углядів вас в-перше. Чи приймете ви моїх старостів, як я пришлю їх сватати вас?

— Прийму... прийму! — сказала сьміливо Олеся, ані запикнувшись. — Я рада вийти за вас, бо полюбила вас од-разу, як побачила вас в-перше. Тільки... тільки... Ох, будемо мати претичину! — промовила Олеся, зітхнувши і згорнувши руки, — мати-мемо таку претичину, що я й сама не відома тому, що вийде з вашого сватання.

— Чому так? — раптово спитав Виговський.

— Мій опікун, старий дядько, удовець Христофор Стеткевич, вірою кальвін, і мої родичі князівського роду спротивлять ся і не видадуть мене за вас, — тихо обізвалась Олеся, спустивши очі до-долу і задумавшись. Румянець од-разу погас на її білих щоках, а смуток впав сутінком на рожеві віка, на пишні уста.

Виговський замовк і сам задумав ся. Він догадував ся, що претичина буде немала і що за Олесю прийдеть ся войдуватись з її високою ріднею.

Digitized by Google

— Христофор Стеткевич, князь Любецький і його жінка дуже не люблять гетьмана Богдана й козаччини за те, що гетьман одірвав Україну од Польщі. Вони стоюють за Польщу. І на козаків, і на гетьмана вони злі, аж сичать. А ви ж генеральний писар в гетьмана! — сказала Олеся.

— Але ж я сам шляхтич, хоч і пішов на службу в козацьке військо. Правда, я з небагатих шляхтичів, але кожний шляхтич шляхтичеви рівня. Що до того, що ваші родичі князі? Вони такі ж шляхтичі, як і я, а „шляхтич на загроді рівний воєводі"! — сказав Виговський.

— От що, пане Іване! Підіть ви оце сьогодня з *цьою* Якилиною до нашого родича князя Любецького. Він теперички в Київі. Побалакайте з ним, спитайте й про наше діло Що він вам скаже, те саме скаже вам і мій опікун Стеткевич, бо вони великі приятелі і мають одні думки. Але вам все-таки треба буде прибути до нас в Мокранн і поговорити з моїм опікуном Стеткевичем. А потім побачимо, що маємо вчинити.

— Добре! я попрошу паню Павловську і ми поїдемо до князя Любецького, - сказав Виговський і поцілував Олесю в руку.

Незабаром увійшла в сьвітлицю Павловська. Виговський розказав їй про свою розмову з Олесею. Тітка була дуже рада, поздоровляла Олесю і на радощах тричі поцілувала її.

Ну, пане Іване, їдьмо ж до князів Любецьких! Побачимо, якої то вони засьпівають, - говорила тітка. — Знаю, що буде в нас битва за Олесю але ми таки візьмемо гору і одібємо в їх Олесю. Без битви вже не обійдеть ся Це я наперед знаю. Побачимо, як вони вас приймуть, що говорити-ме вам, як обійдеть ся з вами

Digitized by Google

цей Олесин дядько в-перших, — говорила Павловська, вдягаючись в жупан.

Виговський і Павловська хапкóм поїхали, неначе хапались, щоб не опізнитись на якесь свято або на якусь церемонію.

Незабаром прибули вони до палаца князя Любецького. Старий палац стояв на Старому Київі, над глибокою долиною, котра тягла ся до Кожумяків. Палац був збудований серед широкого двора. Гостра висока покрівля з черепиці почорніла од негоди, непоновляна десятки років. Тільки місцями на покрівлі зеленіли широкі плями яснозеленого моху, неначе понашивані на ганчірках яснозелені оксамитові латки. З боку палаца загиналась пристройка на два поверхи, а за нею підималась чудна тонка невеличка башта з узкими амбразурами, неначе голубник з дірками; білі, але дуже задимлені димарі виганялись високо над гострим дахом, неначе стовпи натикані без ладу в чорну покрівлю. Перед ґанком палацу зеленів широкий круг, засаджений кущами. За домом чорнів старий садок.

Виговський і Павловська увійшли въ довгенькі узкі сїнцї, схожі на коридор з узенькими вікнами. Двері з боку одчинились. З-за дверей виглянула жіноча чудна головка з маленьким поморщеним лицем, схожим на печену картоплю. Ця головка, завбільшки з добрий запорожський кулак, вирячила на їх зачудовані очі, а потім маленькі ручки одчинили скрипучі двері. Павловська й Виговський увійшли в довгу старинну сьвітлицю. В сьвітлиці нїкого не було. Стародавні ясенові стільці з високими без міри спинками, оббиті червоним, вже полинялим сапяном, стояли рядком по-під стїнами; ручки стільців були пороблені в формі гадюк, котрі позвішували на-низ свої довгі гострі головки, а хвостами по-

Digitized by Google

прилипали до високих спинок. Довгі килимки були розстеляні попід стільцями, тяглись стежкою через сьвітлицю до дверей. Килими зовсім злиняли, втратили лиск і фарби; один тільки дорогий квітчастий нелинючий перський килим на канапі звеселяв сумну темну сьвітлицю. Узкі, високі й з-верху гострі вікна пускали мало сьвіта в довгу сьвітлицю, а кругленькі шибочки з червоного й синього скла в горі вікон кидали в сьвітлицю темноваті сутінки і в сьвітлиці од того ставало ніби ще темнійше. В домі було тихо. Нігде не було чути ні найменшого гуку, навіть шелесту, як в порожній старинній церкві. Виговському здало ся, що він увійшов в якусь стародавню церкву; рядки образів, котрими був заставлений увесь куток на покутї, ще більше наводили на його таку думку. Виговський і Павловська посідали на твердих стільцях і пообпиралисъ ліктями на холодні деревяні гадюки.

Довгенько вони ждали, але нїхто не виходив до їх. В кімнатах не було чуть навіть найменчого шелесту. Дім стояв ніби пустка, в котрій жила одним-одна якась людина з малесенькою головкою та зморшкуватим лицем.

— Поганий для мене знак оті гадючки! — промовив тихо Виговський і торкнув рукою одну гадючу голову, а потім другу.

— Нїчого те! Не вкусять, бо деревяні й холодні, як лїд, — зашепотїла тїтка Якилина, осьміхаючись.

— Хоч не вкусять, так заморозять холодом, — сказав Виговський.

Незабаром двері в кімнату заскрипіли, неначе цїле лїто немазаний віз. Вийшла стара княгиня Любецька, убрана в темнозелену оксамитову сукню, поверх котрої був накинутий вишневий кунтуш. Сукня була дорога,

Digitized by Google

але така злиняла, що на фалдах стала руда, неначе фалди були посипані з-верху табакою. Поспішаючи до гостий, Любецька навертіла на голову довгий шматок білої прозорої тканини і завязала кінці на шиї низче підборіддя. В сьому імпровізованому турбані вона була схожа на Туркеню. Сиві пасма кіс виглядали над вухами. Любецька була невеличка на зріст з сухим лицем. Тільки чорні очі блищали і сьвітились завзятістю.

Гості встали і пішли на зустріч княгині. Виговський привитав ся до Любецької і поцілував її в руку. Любецька зирнула на рівну, пишну фігуру Івана Остаповича і вид її повеселійшав. Очевидячки він сподобав ся старій княгині і фігурою і красою.

— А ми вже бачились з вами, пане Виговський! — обізвалась різким, зовсім не старечим голосом Любецька.

— Мав щастя стрінутись з вами в пані Павловській, — сказав Виговський веселим голосом. Він примітив, що вчинив добре враженя на стару княгиню.

— Сідайте ж у нас! — промовила Любецька, сідаючи на канапі.

Павловська сіла поруч з нею так проворно, неначе впала на канапу, аж канапа заскрипіла. Виговський сів на стільці.

Не встигли вони перекинутись кількома словами, як двері знов скрипнули так раптовно, неначе хто різнув ножем по горлянці. На дверях з'явив ся старий князь Любецький. Він був невеликий на зріст, кремезний дід з сивою довгою бородою. На голові вили ся роскішні чорні кучері, неначе припали порохом. Старий оксамитовий вишневий жупан так злиняв і повитерав ся, що на йому подекуди сьвітились нитки. Князь кинув неспокійними очима на Виговського; здивовані й

Digitized by Google

дуже вирячені його очі неначе питали у Виговського: Чого це ти до мене прийшов? Яке дїло маєш до мене? На-ві-що ти менї здав ся?

Павловська назвала на ймення Виговського. Князь привитав ся з ним гордовито і все дивив ся на його, вирячивши здорові карі очі. Очі були неласкаві, лице надуте, брови насуплені.

— Познайомившись з паиею Павловською та з панною Олеиою Стеткевичівною, навіть завівши приятельство, я з щирим серцем бажаю познайомитись і з їх близькою рідиею, якою ви їм доводитесь, — обізвав ся Виговський.

„На-ві-що менї це здало ся?“ неначе говорили гострі князеві очі; одиаче князь ласкаво поклонив ся Виговському і промовив:

— Спасибі вам, пане генеральний писарю! спасибі за честь! Сїдайте ж в моїй господї! — сказав Любецький і його очі стали веселїйші. В Виговського стало легше на душі.

— Чи по дїлу прибув до Київа, пане генеральний писарю, чи на прощу?

— Приїхав я до Київа на прощу, побував в Печерському манастирі і в Печерях, приїхав я і по дїлу, — сказав Виговський.

— А в нас в Київї стала ся велика зміна: запанувала Москва, наїхали московські стрільцї, десь узяв ся московський воєвода, — почав говорити князь.

— Така, князю, була умова Богдана з царем, щоб у Київї сидїв московський воєвода з стрільцями, — знехотя обізвав ся Виговський, — треба було прийняти сих гостий.

— То то й горенько! — сказав Любецький. — Не сподобались менї сї гостї. За Польщі нам шляхтичам

Digitized by Google

і князям, навіть православним, було лїпше. Я сам православний і шкодую за Польщею.

— Але, князю, змінити дїла вже не можна. Нові порядки настали на Українї, — сказав Виговський.

— Нові, але для нас дуже недоладні. Погане дїло вчинив Богдан, погане! Бодай йому добра не було! — аж крикнув князь і, схопившись з місця, почав ходити по сьвітлицї.

— Князю! сядь! Не ходи! — промовила Любецька до чоловіка.

— За Польщі нам було добре, — говорив князь трохи не бігаючи по сьвітлицї, — народ робив на нас панщину, платив нам податї, як державцям, як давним князям. Ми мали землї й лїсів, скільки хотїли. А тепер що? Хлопи з-дебільшого пішли в козаки, пристали до Хмельницького, перестали робити панщину. От я маю двоє сїл на Поліссї, а з їх тепер користи, як з цапа молока. Я й не католик й не Поляк, сидїв я дома і не тїкав в Польщу, а мої хлопи десь розбіглись на степи, а ті, що зістались, не послухáють, позабирали собі клаптї моєї землї, хапають в мене під носом, орють і сїють для себе, а не для мене. А пани, що стали католиками, боять ся вертатись в свої маєтности, бо хлопи бунтують ся проти їх, виганяють з сїл. От і я, хоч і князь і грецької вiри, а зубожів зусїм. Не маю за-ві-що полагодити свій двір, справити господарську справу.

— Князю! сядь бо та сиди! Не бігай так швидко! — крикнула Любецька. — Будеш потім стогнати цїлу нiч... В князя слабість в ногах, йому не можна так швидко ходити, а він таки ходить, — тихо промовила Любецька до Виговського.

Виговський глянув на старе убрання на князеві. Врівні з князем Виговський, убраний в новий оксами-

Digitized by Google

товий кунтуш, обшитий золотими позументами та шнурками, здавав ся багатирем.

— Але що ж, князю, маємо робити, коли діло вже стало ся? Польща догоджала шляхті, але пригноблювала козаків. От через це й все лихо скоїлось, — несьміливо обізвав ся Виговський.

— На що нам козаки? Не люблю я за це козаків! — прохопив ся князь, никаючи од кутка до кутка, — погані вони люде, бо накоїли нам лиха. Ми понесли велику втрату, ми стали трохи не старцями! — вже не говорив, а репетував князь і швендяв по сьвітлиці так швидко, неначе йому хто насипав приску за халяви.

— Князю! сядь, бо цілу ніч охати-меш та стогнати-мешь! знов буде тобі судомити ноги. Ой Господи!

— Княгине! сиди собі, коли тобі незавізно, а до мене не чепляй ся! — одповів з криком Любецький.

— Та годі вже, годі! Тільки дурно себе тревожиш! — обізвалась княгиня і почала тихо розмовляти з Павловською.

Павловська трохи не на вухо сказала княгині, що Виговський сватав Олесю Стеткевичівну. Княгиня замовкла, надулась, неначе розсердилась на свою родичку.

Князь пересердив ся, вгамував ся й сів; він втомив ся од гніву й бігання і важко одсапував. Виговський задумав тепер приступити до діла, хоч примічав, що князь неласкаво подивить ся на його сватання.

— Я оце прийшов до вашої княжої милости по великому ділу за-для мене. Я думаю сватати панну Стеткевичівну, вашу родичку. Вона ласкава до мене і дала вже мені слово. Але вона сирота, а ваша милость доводитесь їй родичем. Чи згодитесь ви з княгинею видати за мене вашу небогу? — промовив сьміливо Виговський.

Digitized by Google

Князь швидко підвів голову, аж кинув ся, неначе хто кинув на його стрілою і вличив в груди.

— Ви, пане писарю, женитись з Оленою Стеткевичівною?

— Хочу, і хочу знати думки вашої милости про це велике за-для мене діло.

— Гм... гм... Не радив би я Олені виходити за-між за козака. Я не люблю козаків! — знов, спахнувши, промовив князь. — Не буде од мене на це згоди. Одначе... одначе... Олена має близчих родичів і опікунів. Прошу питайте в їх!

— Але князю, коли буде ласка вашої милости й згода, то все таки й ваша милость допоміг би мені в сьому ділі. І ви, княгине, допомогли б мені, і вас прошу про це діло!

Княгиня перестала розмовляти з Павловською і надулась. Вона й не глянула на Виговського, а тільки поглядала на князя, неначе говорила: „І як він насьмілив ся сватати родичку князів і сенаторів, цей козак з убогих шляхтичів з села Вигова?“ Князь мовчав і тільки крутив свої довгі сиві вуси. Усі замовкли. В сьвітлиці стало тихо. Всім було ніяково. Князь не мав охоти говорити й мовчав, неначе був дуже зобиджений.

В той час двері помалесеньку заскрипіли і далека княгинина родичка з маленькою головою винесла кубки і жбан старого меду. Князь мовчки поставив кубки на столі, мовчки налив їх медом, випив сам і подав кубок Виговському й Павловській. Всі пили мед і мовчали. Княгиня була ніби сердита. Вона дуже не любила козаків, бо була вже католичка.

Випивши кубок, Виговський встав і почав прощатись. Встала й Павловська, невесела й задумана. Князь

Digitized by Google

і княгиня розпрощались неласкаво, гордо, неначе виганяли з свого дому Виговського.

— Погана справа для мене в сїх князїв! — промовив Виговський до Павловської, вийшовши з дому, — неласкаві до мене сї князї.

— Їдь, пане Йване Остаповичу, в Мокрани до Олесиного опікуна, поговори з ним. Може з ним буде тобі лїпша справа.

Павловська з Виговським вернулись до дому і ввійшли в сьвітлицю. Олеся сидїла на канапі, підперши щоку долонею, і дуже задумалась. Вона сїла в такій позї, як тїтка з Виговським вийшли з дому, і сидїла непорушно, доки вони й вернулись. Олеся передпочувала, що скажуть князь Любецький і княгиня, бо знала, як вони ненавидять гетьмана Богдана і козаків. Багато дум передумала вона, сидячи в тихій сьвітлицї. Вона щиро полюбила Виговського, але догадувалась, що мати-ме багато клопоту, доки допровадить ся дїло до кінця.

— Нї з чим вернулись? — тихо спитала Олеся в тїтки.

— Нї з чим! — сказала сумно тїтка. — Як заговорив Іван Остапович, що хоче тебе сватати, князь і княгиня понадимались і говорити з нами не схотїли. Князь набундючив ся, як индик, бігав по сьвітлицї та тільки: бу-лу, бу-лу, гу-лу! Мовчки випили ми по кубкові меду, мовчки й з сьвітлицї вийшли.

Пане — Виговський! прибудьте до нас в Мокрани [і поговоріть з моїм старим дядьком Христофором! Може він буде до вас ласкавійший за князя Любецького. Але чи так, чи инак, а я буду ваша, хоч би уся рідня стала менї на дорозї і ставила претичини! — сказала Олеся і гордо підвела ся з місця. — Не буду я слухати родичів!

Digitized by Google

Виговський подякував і поцїлував Стеткевичівну в руку, потім розпрощав ся і вийшов з сьвітлиці.

— Не забувайте ж нас! — гукнула до Виговського через поріг Павловська.

III.

Двір покійного Богдана Стеткевича стояв край невеличкого поліського села Мокран, на ледві примітному невеличкому пригорку, неначе він виліз на той горб, рятуючи себе од болота, котре з трьох боків суспіль облягало Мокрани. З високою гострою счорнїлою покрівлею з двома узкими баштами, котрі були приставлені на двох углах, з товстими стїнами і узенькими вікнами, мурований стародавній палац був схожий на теперішню погапеньку горальню, задимляну, чорну й непривітну. Поверх покрівлї стреміли мурованї високі й товсті димарі, прикриті з-верху од дощу вимурованими шапками, в котрих чорнїли з двох боків дїрки. Сї високі й широкі димарі з далекн були схожі на високі улики, прикриті з верху кишпами або якимись чудернацькими паляницями. На чотирьох рогах палаца були вимуровані з-верху узкі, в-низу широкі підпірки: з-далеки здавалось, ніби палац, неначе черепаха, розчепірив свої куценькі товсті ніжки і налагодив ся злїзти з пригорка, але нїяк не міг рушити з місця. Палац був кругом обкопаний глибоким ровом, а на окопі стремів гострий дубовий частокіл. За окопом лиснїли болота, котрі подекуди зеленїли осокою та густими очеретами.

Digitized by Google

В густій осоці подекуди неначе тонули круглі кущі верболозу та вільшини. За палацом розкинув ся роскішний старий садок, в котрому подекуди стояли старі важкі дуби. Кругом палаца за Мокранами на всі боки мріли зелені соснові бори, неначе зелене гладеньке море облягало кругом і палац і село. І тільки подекуди над сизозеленими борами високо витикались гостроверхі старі-престарі ялини, неначе дивились розкидчастими гілками на те море борів та старих дубових лісів.

Олеся Стеткевичіна приїхала з Київа в Мокрани і цілe літо ждала в гості Виговського. Але вже й літо минуло, а він не приїздив. Вже й жнива минули, настала перша Пречиста, а його не було. Олеся засумувала і нераз в думці нарікала на чоловіків, що вони непевні люде, не вміють додержати свого слова.

„Може він знайшов иншу, красчу за мене і покохав її, а мене забув? — думала нераз Олеся, ходячи по старому садку з сумною думою на чолі. — На сьвітї всього трапляють ся. А може він одкинув ся од мене через те, що його обидила моя рідня, оті князї Любецькі. Він урядом висший за тих моїх родичів, князїв Любецьких та Соломирецьких. Вийшовши за його за-між, я була б велика пані між козаками, вартнїйша за з'убожілу княгиню Любецьку; тодї й я високо підняла б голову і з-горда дивилась на тих усїх князів. Я їм тодї дам себе знати!“ — марила Олеся, ходячи по-під старими яблунями, гордовито піднявши голову вгору і поглядаючи на яблуні, де рясно білїли й червонїли на гільках здорові вже достигаючі яблука.

Настав вечір. Олеся вернулась в свою кімнату і засьвітивши воскові сьвічки, взялась до роботи з своєю вже немолодою родичкою по батькові Рудницькою.

Павлина Рудницька, пристаркувата панна, доводи-

Digitized by Google

лась її батькові сестрою в первих. Богдан Стеткевич, повдовівши, запросив до себе Рудницьку за хозяйку і за товаришку для Олесі. Рудницька була з небагатого роду і з охотою перейшла на життя до Богдана Стеткевича. Негарна з лиця, сухорлява, чорненька, але проворна й розумна, Павлина Рудницька і на старости літ зісталась такою ж романтичною і мрійною, якою була з-за молоду. Вона не втратила надії вийти за-між за гарного, хоч і убого жениха, все сподівалась, що він з-відкільсь таки приїде до неї, несподівано закохається в неї і вона піде за його за-між, виїде з ним кудись далеко на самий край України або Польщі, в якісь широкі степи або в дикі пущі, і буде з ним проживати щасливо. Панна Павлина була письменна, любила читати, доставала книжки в багатих сусідів дідичів, прочитала кілька стародавніх рицарських романів переложених на польську мову, і памятала їх трохи не до словечка, до остатніх дрібних подій. Часом вечорами находила на неї охота оповідати ті рицарські історії Олесі, і вона вміла дуже гарно розказувати, так що Олеся слухала її оповідання, неначе сама читала книжку. Панна Павлина любила читати і церковні книжки, а найбільше любила читати житія сьвятих.

Кімнати, в котрих жили панна Павлина та Олеся, були невеличкі й невисокі. Невеличкі вікна з круглими маленькими шибками, пробиті височенько в товстих стінах, ніби заглядали в кімнати і неначе не насьмілювались пропускати багато сьвіта з-надвору. Темнуваті в день, кімнатки в-вечері, осьвічені сьвітлом, були багато привітніші й приємніші. Вони були вистлані килимами, чисто прибрані, обвішані образами в дорогих золочених шатах. Панна Павлина сіла на стільчику коло розпнутої на здоро их пальцях основи і почала виро-

Digitized by Google

блювати килим. Олеся сидїла коло столика і вишивала шовком та золотом покрівець на аналой для церкви. Через одчинені двері сьвітилась лямпадка перед образами в Олесиній опочивальні, застеленій килимами. Воскові сьвічі розливали доволї сьвітла на невеличку кімнатку панни Павлини. В кімнатках було тихо, спокійно й чисто, як в манастирських келїях в черничок.

— От і літо минає, а Виговський не приїздить до нас! — тихо почала говорити панна Павлина. — Не дай Господи, як він і не приїде! Ох, як буде важко та тяжко тобі, серце Олесю!

— Я й сама не знаю, чому він так запізнив ся. Може його гетьман не пускає, може в його роботи багато, бо він менї натякав, що при гетьманові Богданові служба дуже важка, — обізвалась Олеся.

— Коли б через це, то ще нїчого. Був і в мене жених... гарний, гарний, чорнявий, як намальований. Ох, ох! Бував він в покійного мого паиотця частенько, а потім через пів року почав присватуватись до мене. Я й слово своє дала, а він як поїхав, як заїхав десь далеко, на війну чи що, та тільки я його й бачила. Ох! не йму я віри тим паничам. Які вони непевні в словах! Які вони змінчиві! Як вони грають ся нашим серцем, неначе мячиком! Ох, ох, ох! Я в сьому вже пересьвідчилась, — говорила панна Павлина і разом з тим зітхала так важко, як людина, котра на віки вічні втратила когось дорогого для серця.

— Виговський не з таківських, *цьоцю* Павлино, я певна, що він не з таківських. Він розсудливий, певний чоловік, бо вже не дуже молодий. Він не повинен не додержати свого слова.

— Вір, вір їм, моє серце! А я вже звірилась раз і другий, то й буде з мене на ввесь вік. Один мій же-

Digitized by Google

пих присватав ся до мене. Тато не хотїли видавати мене за його, бо він був дуже вбогий шляхтич. Тодї він намовив мене, щоб я втїкла з ним, — їй-же Богу, признаю ся, що я вже хотїла з ними тїкати! — і вiн, як поїхав, то вже й не вернув ся! — бідкалась панна Павлина плаксивим голосом. — Ой, не йму я їм віри од того часу, і всїм паннам буду заказувати, щоб не йняли їм віри.

— *Цьоцю* Павлино! Виговського становище поважне й високе: йому нїяково дурити мене, дочку Богдана Стеткевича і князївни Соломирецької. Є мабуть якась инча претичина, а дурити мене, родичку сенаторів та князїв, такому поважному и немолодому козакові нїяк не випадає.

— Може ти й правду кажеш, — сказала тїтка.

— *Цьоцю*! розкажіть менї яку історію. Ви так гарно розказуєте, неначе по книжцї читаєте, — просила Олеся.

— Не знаю, що б тобі розказати. Хіба розкажу тобі про Олексїя чоловіка божого.

Олесї не хотїлось слухати про сьвятих. Згадка про Виговського направила її думки на инчу стежку: їй заманулось говорити або слухати про любощі.

— Потривайте, *цьоцю*! розкажіть менї яку історію про рицарів! Ви багато знаєте тих історій.

— Потривай! нехай пригадаю, — сказала тїтка.

— Де то ви, *цьоцю* Павлино, діставали ті книжки з такими цїкавими історіями, котрі ви менї розказували?

— То, серце Олесю, ще як мій панотець служив за управителя в одного польського пана на Волинї, то він випрошував ті книжки в пана за-для мене, бо знав що я дуже люблю читати. Я тобі ще не розказувала

Digitized by Google

одної історії про молодого рицаря Германа. А ця історія дуже схожа на твою історію з Виговським.

— Схожа! — аж крикнула Олеся і перестала вишивати. Розкажи ж мені, серце *цьоцю*, ту історію, коли вона схожа на мою.

— Це діялось деесь далеко, в німецкій землі. Там жив дуже багатий рицар князь Адольф. В його була одним одна дочка Разалія, гарна, як янгол; біла-біла, з русявими кучерями; щоки в неї були сьвіжі та румяні, як рожі, уста, як ті коралі, а очі блакитні, як небо. Батько її був багатий рицар і мав своє чимале царство, як король. Багато молодих рицарів наїздило в палац, багато їх сваталось за Разалію, але вона ні за кого не хотіла виходити за-між. Вже батько й мати сердились на неї, силували її вибрати собі жениха, а вона неначе затялась: не хочу та й не хочу, бо ті усі женихи мені не до вподоби.

— Чого ж то так? Чи не думала вона постригтись в черниці? — спитала в тітки Олеся.

— Ні, не думала... Раз якось старий рицар Адольф з жінкою та дочкою пливли на судні по якійсь великій річці. Пливли вони коло якогось міста. За містом на горі над річкою стояв палац з баштами. В той час на човнах гуляли по річці молоді рицарі і з ними гуляв молодий хозяін того палаца, Герман, красунь на всю німецьку землю. Човни пливли за судном. Разалія стояла на чердаку того судна, сперщись на поручата; вона вгляділа того красуня. Рицарі примітили Разалію і не могли надивитись на неї, така вона була гарна та пишна. Вони почали кидати їй на судно квітки; кинув червону троянду й Герман. Разалія нагнулась, взяла ту одним-одну рожу, заквітчала нею свою русу косу і осьміхнулась до Германа. Од того часу вона любила

Digitized by Google

його одного і не могла його забути, неначе він причарував її своїми очима. А батько й мати Разалії про це нічого не знали й не відали.

Ото Разалія все одвертаєть ся од женихів та одсилає їх з батькового палаца ні з чим. Батько її й каже до своєї жінки: „Зберу я в себе в дворі рицарів на великий турнір;“ нехай вони вчинять велику рицарську битву. Може Разалія не любить паничів з лиця, але полюбить того, хто виявить велику силу й зручність на турнірі, хто покаже себе найдужчим й наєьміливійшим і побє усіх значних борців-рицарів.

Старий князь Адольф, порадившись з жінкою, дав оповістку в своєму царстві і по всій німецькій землі, що він весною, через тиждень після Великодня буде справляти при своєму дворі великий турнір, і щоб до його з'їзджались усякі рицарі, хто має охоту показати свою силу і свою зручність в битві; найзручнійшому побідникові на турнірі князь Адольф обіцяв великі нагороди, котрі буде роздавати його дочка Разалія, і коли рицар побідник сподобаєть ся Разалії, то князь видасть її за його за-між.

Прийшла весна, минув Великдень. Рицар Адольф велів збудовати для турніра здорове забудування з просторним круглим майданом по-середині. На помості кругом майдану по-під стінами поставили стільці, понакривані червоним дорогим сукном. Проти брами князь звелів поставити на високому помості шовковий намет, а серед намету поставити широкий трон, вкритий золотою парчею. Почали з'їзджатись рицарі з-відусіль, а разом з ними прибували і їх батьки, матері й сестри, і усякі гості, щоб подивитись на той турнір і на славну красуню Разалію. Князь звелів зарізати двадцять волів, пів сотні баранів, звелів набити усякої птиці, викотити

Digitized by Google

з льохів кілька бочок старого вина, щоб приймати гостей.

Настав день турніра. Князь Адольф, його жінка та дочка посідали на трові проти воріт, кудою в'їзджали на конях рицарі. Ввесь намет, усі стіни в горі були обвішані гірляндами з листу та квіток. Усі гості розмістили ся навкруги на стільцях та ослонах. Почали виїздити на конях рицарі в заліэних позолочених панцирях, в заліэних шапках. Почала ся битва. Багато молодих рицарів виїзджало на битву, але між ними не показало ся ні одного міцносилого та дуже сьміливого. Вже сонце підбило ся високо в-гору, коли несподівано на майдан ввіхав якийсь несподіваний рицар з закритим лицем ввесь ніби закований в позолочене заліэо. Під ним кінь аж вигравав, аж танцював. Сам рицар був рівний станом, плечистий; він гордо почав викликати на битву рицарів. Рицарі виїзджали проти його, але він усіх вибивав з сїдла; вони падали з коний на землю, неначе стиглі яблука сипались з дерева. Всіх він побив і вийшов побідником. Князь, княгиня, усі гості в один голос, як один чоловік, крикнули йому: „Гарно! віват!“ Князь покликав його до своєї ложі і княэівна Разалія подала йому букет з рож, дорогий золотий кубок, потім зняла з себе дорогий шовковий шарф, перевязала йому через плече, а на тій перевязі почепила меч з золотим держалном. Батько запросив його і усіх рицарів до себе на обід до свого двору.

Настав час обіда. Рицарі почали збіратись в замок. Прийшов і невідомий рицар, все ще закутаний в збрую і з закритим видом. Вже гості почали садовитись за столи, а рицар все стояв і не одкривав лиця.

— Одкрий же, сьміливий рицарю, свій вид, щоб ми знали, хто ти такий, і привитали тебе, як рицаря і

Digitized by Google

як чоловіка! Просимо тебе сідати з нами за стіл! — промовив господар до гостя.

Молодий рицар одкрив вид. Разалія, як стояла так і впала на софу: то був той красунь котрого вона бачила на річці, як пливла на судні. Старий батько помаленьку підвів ся з місця і почервонів, його очі блиснули гнівом і помстою.

— Ти Герман! Ти син мого закатованого ворога! Твій батько колись напав на мій замок, ограбував його, загнав ввесь мій товар з поля, заграбував мої червінці, попалив ввесь мій хліб ще й погнав у полон сотню моїх хлопів! Ти син мого ворога, котрого я ненавиджу і не прощу його, поки й мого віку!

— Я син твого ворога, але я сам не ворогъ тобі, не ворог і твоїй пишній дочці Разалії, бо я її давно полюбив, її одну любити-му до смерти. По твоїй умові ти повинен видати за мене свою дочку.

— Я згодна вийти за тебе за-між, за тебе і більше ні за кого! — обізвалась Разалія, вставши з софи. Перед нею став коханий Герман, ще кращий, ніж був колись, гарний, як сонце, русявий та кучерявий, здоровий, рівний станом, румяний, як яблуко. Од його аж тхнуло здоровям та щастям.

— Не буде цього ніколи, доки мого віку! не буде! Я з ворогами непомирливий і за своїх ворогів не буду видавати своїх дочок! — грізно промовив батько.

Все в залі затихло і притаїло дух. Усі гості думали, що старий князь кинеть ся з мечем на Германа, що Герман впаде мертвий до-долу серед пишного натовпу рицарів та дам.

— Ти, молодий рицарю, хоч син мого лютого ворога, але зістав ся побідником на турнірі на моєму празникові; через те я прошу тебе садовитись за стіл

Digitized by Google

і бути моїм шановним гостем; не цурай ся мого хлїба-солн, бо я тобі, молодому рицареві, не ворог і повинен оддати тобі честь, але родатись з твоїм батьком не хочу! Прошу до столу, до рицарської шляхетної компанії! — додав далі князь Адольф.

— Не маю рицарського права гнівити тебе своєю одмовою од твоїх запросин, — обізвав ся понуро рицар Герман і сїв за стіл, але далеко од господаря, аж в кінцї стола, з відкіля йому було видко красуню Газалїю в вінку з білих рож та нарцизів.

Тимчасом як тїтка Павлина розказувала, а Олеся слухала і вся перелетїла думкою в замок князя Адольфа, несподївано гукнули двері в кімнату і з-за дверий висунулась в малесенькій чорній ярмулцї сива голова старого Христофора Стеткевича, Олесиного дядька й опікуна. І тїтка Павлина й Олеся обидві жахнулись, кинулись, аж крикнули. Чогось їм обом здало ся, що вони сидїли в залї за столом в князя Адольфа і несподївано в залу ввігнав ся страшний батько Германів мов розбишака.

— Що це ти, Павлино, розказуєш так довго та голосно, що аж в моєму покої чуть, ніби хтось під самими дверима стоїть та бубонить, — промовив Христофор тоном суворого батька й педагога.

— Та це я, брате, за роботою оповідаю Олесї про... про Олексїя чоловіка божого, обізвалась тихо тїтка Павлина і запикнулась.

— Ото й добре! Це дїло благочестиве. Тільки, будь ласка, не розказуй Олесї тих нїмецьких романїв, котрими ти напхала собі голову. Молодим паннам не сьлїд оповідати про ті рицарські походеньки та романсики з усякими паннами. Розказуй, розказуй, щоб Олеся не нудила сьвітом та не нудилась за...

Digitized by Google

Старий трохи не прохопив ся, що за Виговським, але якось завчасу вдержав язика, причинив двері і пішов до своєї кімнати. Для Павлини й Олесі перебиті іллюзії неначе вітер розвіяв. Вони знов перенесли ся думками з зали князя Адольфа в свою тісну кімнатку, осьвічену восковими сьвічками та лямпадою перед образами.

Що ж потім було далї? — не втерпіла Олеся, питаючи в тітки.

— Ой, що було, що було далї, то аж сумно оповідати: була одна мука для обох, і для Разалії і для Германа. Старий князь не пускав в свій двір Германа і не випускав нїкуди з двірця Разалії, так що їм нїгде було й побачитись. Герман не вернув ся до батька в замок; він оселив ся поблизу од замка старого князя Адольфа і все никав вечорами кругом замка, де нудила сьвітом панна Разалія. Він знав, в котрій кімнатї живе Разалія, знав, котрі вікна в високій баштї замка були в її кімнатї; вечорами він брав арфу й ріжок, ставав за потоком на березї, подавав знак ріжком, а потім грав на арфі пісні про кохання, котрі він сам складав, вставляючи в пісні своє й її ймення. То сльози, то радість виливав він в тих піснях, і Разалія розуміла ті пісні: то плакала, то сьміялась од горячого кохання, слухаючи то жалібні то веселі мелодії. Разалія одчиняла вікно, дивилась на Германа з-далеки, він дивив ся на неї і посилав їй привіт, махаючи білою хусточкою. Але слуги в замку це примітили і сказали старому батькові. Батько розлютував ся і звелїв дочцї перейти в кімнату в-низу палаца, з-відкіль не видко було ні потока, ні гаю. Тодї Герман довідав ся, яким шляхом мати з Разалією їздили на прогуляння в здоровий лїс. Він сїдлав свого коня і що-вечора виїздив на зустріч, щоб глянути

Digitized by Google

на Разалію. Але швидко мати примітила його й перестала їздити в той ліс.

Молодий рицар зблід на виду, зачеврів, уже дійшов до одчаю і хотів сам собі смерть заподіяти. Герман написав до старого Адольфа лист, що сам собі смерть заподіє, коли князь не видасть за його своєї дочки, просив його, благав, говорив, що йому шкода загубити своє молоде життя, розбити своє серце тоді, коли його серце цьвіло, мов пишна квітка. Пославши лист в замок, Герман ждав коло воріт одповіді. Але старий князь навіть не написав одповіді і велів сказати Германові, що не буде жалкувати, як Герман сам загубить своє життя.

Довго жив Герман недалечко од замка, але йому не довело ся ні разу побачити своєї коханої Разалії. Він зблід, зачеврів, як рослина в велику сушу, і тільки й думав, що про свою милу Разалію. Ото раз, в-вечері, він гуляв в лісї коло руїн якогось старого замка; там він углядів якусь стару страшну циганку. Вона вийшла з-під руїн з маленької кімнатки і махнула до Германа рукою. Герман наближив ся до неї і злякав ся, глянувши на її страшне чорне обличчя, на її дикі здорові чорні очі. То була циганка чарівниця.

— Молодий рицарю! — промовила до його циганка. — Я ворожка й чарівниця; я знаю про все твоє горе; знаю, що старий князь Адольф не видасть за тебе дочки, поки його віку. Але можна запобігти твоєму горю: можна поробити так, що старий князь забуде про свою обиду од твого батька, забуде все давне, минувше, неначе воно ніколи з ним не траплялось, неначе він в-друге на сьвіт народив ся. От тоді він полюбить тебе, бо не впізнає тебе і відасть за тебе свою дочку.

Digitized by Google

— Може ти, чарівнице, вчиниш це своїми чарами? — спитав в циганки Герман.

— Ні, не можу, не маю такої сили. Але їдь ти в индійське царство, все на схід сонця. Там живе в столиці рідна сестра моя Сандола. Питай про неї і кожний тобі скаже, де вона живе, бо її кожний знає. Сандола — велика чарівниця. Вона одна знає такий спосіб, що лихий та злий чоловік стане добрим, мстивий забуде про свою помсту, неправдивий полюбить правду і стане правдивим. Не гай часу, сідай на коня і їдь все на схід сонця в индійське царство. Чарівниця дасть тобі ті ліки. Ти вернеш ся сюди, підсиплеш ті чари в вино або в хліб, котрі подають старому князеві, як він випе те вино або з'їсть шматок того хліба, то в його в одну мить вовча вдача змінить ся на людську вдачу.

Герман подякував циганці, сів на коня і поїхав на схід сонця в далеке индійське царство шукати собі поради. Їхав він пів року через усякі царства, потім приїхав до великого моря, сів на купецький корабель і приплив до великого индійського міста, такого великого, що йому неначе й краю нігде не було. Пожив він там з пів року, вже вивчив ся индійської мови і тоді почав питати про чарівницю Сандолу. Йому показали хату на далекому передмісті, між високими скелистими горами, де вона жила. Герман зайшов в хату. Чарівниця була тоді вдома, сиділа долі на розстеляних білих цінівках і перебірала усяке зілля, складаючи його в пучки та в снопики. Сандола була стара і страшна на обличчя циганка, схожа на ту, котру він стрів коло руїн замка: вона була її старша сестра. Герман привитав ся до неї, передав їй поклін од сестри, опо-

Digitized by Google

відав про своє горе и просив її допомогти йому в тій біді.

— Добре! — обізвалась циганка. — Ради своєї менчої сестри я зроблю це для тебе і допоможу тобі. Приходь завтра в-вечері до нашого найбільшого храму, стань коло дверий і жди мене. Завтра в нас велике сьвято. Ти повинен йти зо мною в наш храм і помолитись нашим великим богам, бо без того і я тобі не допоможу.

— Але ж я не вашої віри; я христіянин, — обізвав ся Герман.

— Нічого те! Один Бог на сьвіті, і в нас і в вас. Ти повинен передпійше помолитись нашим богам, тоді й мої лїки більше тобі допоможуть, — сказала Сандола, перебіраючи зїлля та квітки, од котрих розходив ся по хатині страшенно важкий дух, то приємний, то противний.

Герман окинув очима хатину. Хатина була убога, проста, з невеличкими вікнами. На поличках стояли рядки идолів, страшних та препоганих, витрішкуватих, мордатих, ухатих, з вищеринами зубами. Між ними був идол чорта. Сама Сандола була чорна, пречорна та беззуба. З-під хустки вилазили пасма сивих кіс. Вона і справді трохи скидалась з лиця на ту чарівницю, котру молодий рицар стрів у лїсї коло руїн старого замка. Герман розпрощав ся й вийшов.

Другого дня над вечір він пішов до храма, став коло дверий і ждав Сандоли. Жреці одчинили храм. Здорові залїзні двері заскрипіли. Храм стояв на пригорку здоровий та широкий, як скеля. Перед самим пригорком блищав ставочок, в котрому плавали, неначе колодки, чорні посьвячені богам крокодили. Кругом усього пригорка, кругом ставка стояла висока мурована

Digitized by Google

зубчаста стіна, обтикана баштами. Народ посипав ся на той цвинтар і річкою полив ся в широкі двері храма. Незабаром прийшла і Сандола, взяла Германа за руку і повела його в храм. Вікна були маленькі. Храм був темний як печеря, неначе висічений в скелі. Проти дверий на вівтарях стояли три страшні идоли. В одного було четверо лиць з чотирьох боків, з білими вищиреними зубами; другий держав косу, а коло його ніг валялись білі черепи та кістки. Третий був вухатий та рогатий, чорний з білими зубами, страшний, як сатана.

— Ой *цюцю*! Яке страшне ви розказуєте! Їй-Богу, я не буду спати цієї ночі, а коли й спати-му, то оті идоля будуть мині снитись цілу ніч, — сказала Олеся.

Але тітка Павлина добре знала, що Олеся любить слухати оповідання і про усяке страхіття, як і про кохання, і вела далі своє оповідання про страхіття, бо й сама любила усе романтичне, а найбільше страшне. Инколи в ночі їй снилось, що її викрадає жених, що вона вже тікає з ним якимись пущами та борами, хоч той жених ніколи й гадки не мав викрадати такої печериці, якою була й з-за-молоду Павлина. Тітка Павлина почала оповідати далі:

— Ото Сандола привела Германа до ставка та й каже: Впади ниць на землю й поклонись сьвятим крокодилам! це слуги наших богів. Колись давно сам наш бог втілив ся на землі в одному крокодилові. І Герман впав ниць і мусів поклонитись крокодилам. Потім вона взяла рицаря за руку, повела в храм і стала з ним перед самими идолами. В храмі запалали сьвічки. Жреці вдарили в бубни і почали сьпівати та дико галасувати.

— Впади на землю і поклонись нашим богам! — тихо зашепотіла над самим вухом в рицаря Сандола.

Digitized by Google

— Не можу, не можу я молитись до цїх страшних богів. Це не боги, а чорти! — обізвав ся Герман.

Тільки що він сказав ці слова, блиснула блискавка і неначе запалила храм; загремів страшний грім. Дощ полив ливцем, неначе з відра. Грім гуркотів, стугонів, тріщав, аж земля двигтїла. Блискавка неначе огнем осьвічувала страшних ідолів. Храм дрожав. Идоли неначе заворушились на престолах і захитались, неначе були на поготові зійти до-долу, як живі. На Германа напав страх. А грім тріщав та все дужчав. Здавалось, от-от завалить ся важкий храм і впаде на людий. Люди крикнули і почали голосно молитись до богів. Жрець обернув ся до людий і промовив: „Між нами в храмі є люди не нашої віри. Шукайте їх! Це через їх стала ся така біда".

— Впади на землю і помолись нашим богам, бо буде тобі лихо!

— Ой Боже мій, як мині стало страшно! Ой *цьо-цю*! не розказуйте далї, — говорила Олеся; в неї з рук давно випала голка, а покрівець зсунув ся з колїн і впав на підлогу.

В той час і Павлина й Олеся почули, що в ворота хтось застукотів. В тиші ночі в тихих аж мертвих покоях було виразно чути, що стукають в браму двора чимсь деревяним, неначе довбнею.

— Ой Боже мій! Хто ж це стукає в ворота такої пізньої доби? — промовила Олеся, прислухаючись. — Мині страшно!

— То може управитель десь запізнив ся та вертаєть ся до дому, — втїшала тїтка, але і в неї самої очі стали перелякані.

— Стукіт швидко затих. В кімнатї стало тихо. Обидві женщини довгенько мовчали. Чуть було, як Павлина важко дихала од переляку.

Digitized by Google

— Нїчого не чуть. То може вітер де звалив дерену або вивалив частокіл, — обізвалась тїтка.

— Говоріть, *цьоцю*, далї! Який то буде кінець, — просила Олеся і вона в думцї становила себе на місце безталанної Разалії, а Виговського — на місце рицаря Германа. Прирівнюючи їх долю до своєї, вона дуже бажала знати кінець того оповідання.

— Ото після служби, як грім затих, дощ перестав, Сандола вивела Германа з храма і промовила до його: „Приходь же завтра до мене, як сонечко стане на вечерньому прузї, і я тобі дам чари й лїки".

Другого дня молодий рицар не міг діждатись вечора. Вже його й місто не цїкавило, не зацїкавлювали його ні храми, ні чудні жильцї того міста, смугляві та сухорляві, повбирані в квітчасті запаски та плахти та усякі пістряві убрання. Сонце стало на вечерньому прузї, скотило ся над пальмові лїси і неначе заплутало ся червоним промінням в гостролистих пальмових верхівях, неначе огнева птиця червоними крилами заплуталась в гіллї. Герман пішов до Сандоли і застав її дома. Вона сидїла над купою зїлля, держала на руках здорову гадюку, неначе дитину, і годувала її молоком з ложки. Герман іздригнув ся і одскочив до порога.

— Не полохай ся, молодий рицарю, бо не дістанеш чарів. Для чарівництва треба сьміливости. Коли хочеш дістати од мене чари, то передніше мусиш видержати спокусу. Ходїм зо мною в мій палац. Я в цїй хатинї приймаю тільки простих людей, а ти походиш од колїна великих панів, — сказала Сандола і вивела його через сїнцї в пишний садок з пальм, фиників, фиг та апельсинів. В садку було насїяно стільки усякого пахучого зела, та усяких квіток, що в Германа од того духу заморочилась голова.

Digitized by Google

Тільки що вони зійшли з ганку, Сандола свиснула. З кущів лавру та рож виплазували чотирі товсті та довгі гадюки. Вони плазували просто до Германа, коливаючи золотистими головами та висунувши гострі жала. Сандола оступилась назад і стала позад Германа. Гадюки лізли просто під ноги Германові і були вже на поготові оповитись круг ом його. В його й дух замер. Тоді Сандола позабірала в руки гадюки, погладила їх, почепила собі на плечі, однією найменчою гадюкою оповила собі шию і повела його далі через сал.

Серед саду стояв роскішний дім з ганком, обставляним камяними зеленими колонами. Дім був ввесь розмальований, як цяцька, з блискучими вікнами і з терасою низче ганка, обставляною білими колонами. І ганок і веранда були застеляні білими ціновками, а через одчинені двері був простеляний квітчастий перський килим. Тільки що вони ступили через поріг, з кімнат вибігли два старі леви. Вглядівши Германа, вони вищирили гострі зуби і кинулись на Германа. Германъ думав, що вже прийшла його смерть. Тоді Сандола махнула батіжком, і леви, як цуценята, побігли за нею сьлідком в кімнати.

Сандола повела Германа через ряд пишних покоїв, устеляних индійськими килимами, оббитих дорогими материями з золотими квітками, і привела його в останню кімнату, де стояла здорова піч. Сандола набрала зілля, наклала в казанок, розпалила огонь і приставила казанок до огню. Огонь спалахнув од-разу. Казанок закипів. Дим, чорний, як смола, пішов в широкий комин. Сандола мішала зілля в казанку і все щось шепотіла.

— От тобі й чари готові! — в кінець усього промовила Сандола.

Вона налила в криштальову пляшечку зеленого

Digitized by Google

пахучого напою, дала Германові і сказала: Вертай ся ж тепер до дому. Ввійдеш в палац старого князя, зараз побризкай в палаці цім напоєм, помочи й свою хусточку, покропи свою одежу. Як зачують вони дух цього зела, то зараз з неправдивих стануть правдивими, з недобрих стануть добрими. Їх серце наллеть ся любовю й прихильністю до людий і до тебе. Вони забудуть про помсту; злість згасне в їх душі, а в серці запанує ласка та добро. Тоді проси в старого князя та княгині, чого забажає твоя душа, і Разалія буде твоя.

Герман подякував Сандолі, заплатив їй багато червінців, сам сів на корабель, переплив окіян, а потім день і ніч летів конем до замку старого рицаря.

— І що ж? вчинили що небудь ті чари? — не втерпіла Олеся і спитала в тітки.

— Не встиг прилетіти він до замку старого Адольфа, коли дивить ся, одчиняєть ся замкова брама в високій башті, а з брами виходить процессія. Дзвонять в усі дзвони. Ксьондзи в чорних ризах. Брама оббита чорним сукном. З брами виїзджає висока колісниця, оббита чорним шовком та оксамитом; коні вкриті чорними попонами. То везли ховати старого рицаря Адольфа.

Другого дня Герман пішов в замок. Разалія й її мати звеліли його впустити. Герман бризнув в покоях зачарованим зеленим напоєм. Чудовий дух пішов по всіх покоях. Стара мати з лихої стала добра, а черстве серце її помякшало, як теплий віск. Вона радо привитала Германа і згодилась видати за його Разалію. І Герман і Разалія побрались и були щасливі ввесь свій вік.

Олеся зітхнула, неначе її стало легше на душі. В кімнаті стало тихо, тихо. Коли це надворі знов застукотіло в ворота ще дужче, неначе хтось хотів вила-

Digitized by Google

мати ворота і ввірватись в двір силою. Брама аж гуркотіла. Собаки гавкали, аж вили. В кімнатці серед нічної тиші було виразно чути кожний вдар в браму. І тітка й небога скочили з місця і стовпом стали.

— Ой Боже наш! Хтось нападає на наш палац! — крикнула тітка Павлина.

— Ой Господи! Чи не Татари часом! А може оце збунтовались наші хлопи, хотять вигнати нас з села? — обізвалась Олеся.

— Певно хлопи збунтовались. Ще, борони Боже, запалять палац. Що ми тоді в сьвітї божому будемо робити? Ще повбивають нас оттут в кімнатї, — закричала тітка.

— Оце, борони Боже! Ви, *цьоцю*, таки добрий страхополох. Я візьму оцю рушницю та як смальну кулею в лоб одного та другого, хто насьмілить ся ввірватись в палац, то другі вже не покваплять ся лїзти, куди їм несьлїд, — сказала Олеся.

Вона пішла в свою кімнатку, винесла з-відтіля рушницю та шаблю і почала набивати рушницю набосм, поклавши шаблю на стіл.

— *Цьоцю!* беріть і ви другу рушницю та набивайте! — обізвалась сьмілива Олеся.

— Ой серденько моє! я боюсь ся й доторкнутись до рушниці. Та не крути бо тією рушницею, може вона набита набоями, то ще сама вистрелить в мене, — говорила тітка Павлина, оступаючись за розіпяту основу килима. — Що ми робити-мемо, як вороги видеруть вікна та лїзти-муть до нас в кімнату? — говорила тітка Павлина через пасма основи.

— Тоді я телепну по лобі того ворога держалном рушниці або штрикну його в очі шаблею, — сказала Олеся.

Digitized by Google

— Ой страшно! ой Господи! спаси нас і помилуй од напасти! — молилась тітка неначе за тином з ниток.

Тимчасом за двором стукіт не переставав. Собаки аж скіглили, кидаючись до воріт. Сам господар Христофор Стеткевич з переляку кинув свої кальвинські книги, вискочив з залу і вибіг на двір. До воріт вже побігли слуги, побіг розбуркання і заспаний іконом Христофора.

— Хто там стукає? — гукнув іконом, притулившись лицем до міцної дубової брами, — чи свої, чи вороги?

— Свої й не вороги. Я писар війська запорожського Виговський. Оповістіть шановного пана Стеткевича, що я прибув до його в гості, але опізнив ся в дорозі, — сказав Виговський. — Не бійтесь нічого!

— Добре! — сказав іконом. — Але чи ти напевно писар? — питав іконом.

— Напевно. Я вас не дурю. Панна Олеся мене знає, вона впізнає навіть мій голос, — сказав Виговський.

Іконом пішов до ганку і оповістив Стеткевича. Стеткевич не йняв віри нікому в ті тревожні й неспокійні часи. Він викликав на двір Олесю. Олеся вибігла з рушницею в руках. Довідавшись, що стукав в браму Виговський, вона повагом пішла з рушницею через подвіря і впізнала голос Виговського. Стеткевич звелів одчинити браму. Слуги принесли запалений смоляний сосновий сучок і посьвітили. В одчиняну браму в'їхав на чудовому коні Іван Остапович, з рушницею через плече, з шаблею при боку. Сьвіт смоляного сучка впав на його і на голову баского коня. Олеся крикнула з великої радости.

Digitized by Google

— Він, шановний дядьку! він! давній мій знайомий!

— А це Ви, панно Олесю? Чого це ви стрічаєте мене з рушницею? Певно думали, що наїхав в ночі якийсь кримський мурза з Татарами, щоб потревожити ваш спокій.

— Так ми й думали. Ви, пане Іване, таки добре налякали нас в наших пущах, — обізвалась Олеся.

Виговський скочив з коня і кинув поводи в руки козакові, а сам привитав ся до Олесі. Виговський здійняв шапку і низенько уклонив ся старому Христофорові, просячи вибачення, що запізнив ся в дорозі і потревожив спокій добрих людий трохи не серед ночі.

— Нічого те, нічого! — говорив старий Стеткевич. — Коли ви заблукались в пущах і навідались в наші мокрі нетри, то прошу до покоїв Будьте моїм шановним гостем. Я чув вже про вас од пані Павловської та од инчих моїх родичів. Прошу до сьвітлиці!

Конюх з смоляною здоровою скалкою пішов вперед. За ним рушили усі. Конюх високо підняв над головою палаючий поліський факель. Червоний сьвіт од палаючої живиці облив палац, неначе кровю. Ясно виступив палац на фоні чорної ночі, як пишна декорация на сцені з баштами на углах, з ганком з якимсь прикалабком, причепляним до стіни коло башти, з важкими пірамідальними підпірками. Сьвіт лив ся на чудний важкий палац, мигав, переливав ся по стінах. Закутки, виаубні, звивки й заломи коло прикалабків ховались в чорній тіні, неначе боялись сьвітла і чорніли, неначе чорні колони попритульовані до палацу. Білі високі димарі мріли червоно-матовим сьвітом високо над чорною покрівлею, з-низу пірнувши в тінь, неначе висіли над палацом десь в хмарах і поглядали з-верху на-низ на

Digitized by Google

ту несподівану ворушню й вештання людий на дворі, на гурт людий, котрі посувались до палацу.

Выговський, цікавими очима окинув палац, башти, димарі сумного старого палацу і примітив, що Стеткевичі не з високого паньства, що не з величнього магнацтва вилинули вони на сьвіт божий.

— Прошу до нашої господи! — просив старий Стеткевич Виговського, показуючи на одчиняні узькі, з-верху закругляні двері, неначе видовбані в товстій стїні, як у твердині.

Молодий хлопчак стрів їх з восковою сьвічкою в руках і осьвітив невеличкі узькі сїнцї. Виговський скинув синій дорогий кунтуш і вступив сьлїдком за старим Стеткевичем та Олесею в сьвітлицю. Зала була подовгаста й невеличка. На стелї по кутках і по серединї були виліпляні деякі фігурки: листя, стебла, квітки й усякі чудернацькі арабески, між котрими нїби позаплутувались пузаті амури, пикаті й повноперсі бюсти нїмф та Венер. Всї ті прикраси були вимальовані грубими різкими зеленими, синїми та червоними фарбами. Рожеві щоки амурів та нїмф наче понадимались з усієї сили, так що на їх виступили нї румянцї, а нїби різана кров: здавалось, що в нїмф та амурів щоки от-от луснуть од страшного напруження.

Старий Богдан Стеткевич, Олесин батько, пробуваючи в Варшаві в багатої рідні сенаторів, набрав ся там нових чужоземських звичаїв і позаводив і в себе в палацї нову обставу, хоч і в найгрубійших формах.

Христофор Стеткевич скинув з себе кунтуш і Виговському кинулось у вічі, що старий Олесин дядько був убраний в усе чорне і був схожий на якогось католицького ченця: на йому був жупан і широкі шаравари з чорного оксамиту. Кругом шиї білїв комір ввесь

Digitized by Google

в зборах та складках. На голові чорніла малесенька чорна ярмулочка, з-під котрої висунулись і теліпались по-над вухами сиві пасма волосся, спускаючись до плечий.

„Ой Господи! Чи це жид, чи чернець, чи якийсь пустельник, здичілий в поліських пущах? Що воно за проява?“ — подумав Виговський, оглядаючи високу рівну фігуру Стеткевича в сірих панчохах до колін, в чорних черевиках, з тонкими, як у цапа, ніжками.

— Ви придивляєтесь до мене і мабуть чудуєтесь з мого убрання? — спитав старий Виговського, примітивши його цікавий і допитливий гострий погляд: я кальвініст тепер, а колись був соцініянин; я не католик і не православний і ношу убрання моїх чужоземських братів соцініянів та кальвиністів. В нас все повинно бути просто й не на-показ, не так, як буває у католиків-Поляків або в козаків.

І старий насьмішкувато глянув на Виговського, а його гострі очі зорили по пишному малиновому жупані, ніби розмальованому золотом, по червоних сапянцях та по синіх широких штанях.

— Прошу сідати та одпочивати в нашій господі! — промовив старий Стеткевич, показуючи на широку та важку софу з качалками по обидва боки, застеляну веселим неначе розмальованим турецьким килимом.

— То це ви, панно Олено, з рушницею, неначе на вовка? спитав Виговський Олесю, примітивши, що Олеся здіймала з плечий перевішену рушницю і становила її в куток.

— Думала, що або нападають на палац якісь вороги, або наші хлопи збунтувались, і оце налагодилась до оборони, — обізвалась, осьміхаючись, Олеся.

— То, бачте, пане Виговський, моєму покійному

Digitized by Google

братові а її батькові Богданові прийшла думка вивчити її їздити верхи на кові і стреляти з рушниці, на кожний випадок в наші неспокійні часи, — говорив Стеткевич. — В нас тепер часом і бабам доводить ся оборонятись і од чужих і од своїх ворогів, як би трапив ся наїзд якого лихого сусїда на оселю, бо в Польщі і на Украіні шляхта ще й досї не позбавилась розбишацьких норовів: наїде якась лиха сатана, що ворогує з тобою, зруйнує палац, оселю, забере товар, вівцї, розжене, побє челядь, а землю та лїси забере собі та й обладує ними. Ви самі добре знаєте, що суда в Польщі хоч і не шукай і не питай: можна вік прожити спокійненько, доки дїло тягти-меть ся по усяких судах, а лихий сусїд тимчасом споживе ваше добро, пустивши вас з торбами по сьвіту. Погані звичаї! Не всї порядки і в Польщі гарні!

Сидячи з Стеткевичем на софі, Виговський окинув оком світлицю. По-під стїнами стояли ряди старомодніх стільців з точеними ніжками, з високими спинками, оббитих жовтим сапяном; ручки були поробляні в формі товстих гадюк, як і в палацї князя Любецького; тільки в палацї Стеткевича цї гадюки не позвішували сумно голів у-низ, а трохи попіднімали їх в-гору, ще й роти пороздявляли, неначе сичали од злости і налагодились кусатись.

— І там в Київі гадюки, і тут гадюки... Поганий для мене знак з цїми гадюками. — подумав Виговський.

— Пані Павловська передала вам, шановний нане Стеткевичу, поклін, а вас, панно Олено, просила приїхати до неї в гості, — промовив Виговський.

— Спасибі, спасибі! А князь Любецький не передавав мінї поклона? Як він там проживає? Як його

Digitized by Google

господарські справи в маєтностях? — спитав Стеткевич і вступив в Виговського пильний погляд, неначе випитував в його: чи був ти в Любецького? чи бачив ся з ним? чи сприяє він тобі?

Стеткевич вже давненько перечув через людий, що Виговський сватає Олесю.

Виговський спустив очі до-долу: він по очах старого Стеткевича вгадав його думки.

Одначе старий кальвиніст не показав перед Виговським, що він догадуєть ся, з якими замірами Виговський прибув до його в гості. Він привітно й охочо розговорив ся з гостем. Пишний і веселий вид Виговського, його гарна й мужня фігура, нове багате убрання, розумна й красномовна розмова гостя, котрий неначе розворушив сон дрімаючого серед пущ та борів тихого палацу, — все це вчинило добрий вплив на душу старого суворого кальвиніста.

Побалакавши про Павловську, про Любецьких, про Київ, Стеткевич обернув ся до Олесі і промовив:

— А що, небого! Гість і подорожній — божий чоловік, як кажуть. Час би нам нагодувати, напоїти гостя і дати йому спочинок. Чи готова вже вечеря?

— Певно вже готова, бо я чую, що тітка Павлина вже вештаєть ся за дверима та брязкає тарілками, — обізвалась Олеся і вийшла з зали.

— Я, пане Виговський, рано вечеряю, не спізнююсь, рано лягаю спати, рано й встаю, бо я господар, та й наші кальвинські правила життя того вимагають. Помірність, регулярність у всьому, гуманність до всіх — це правила гуманістичного віку.

— Добрі правила! Про це нема чого й говорити. Мині тільки й подобаєть ся в социнїяи, що вонн дуже люблять науку і просьвіту і намагають ся ширити про

Digitized by Google

сьвітність і сіяти сімено́ науки в краю. Це дуже сьвітла прикмета в социнїян.

— Твоя правда, пане генеральний писарю!

Двері одчинились і Олеся заповістила, що тїтка Павлина вже з пів години жде їх з вечерею.

— Проснмо, шановний гостю, не поцуратись нашого хлїба-соли! — просив старий гостя, встаючи помаленьку з софи за поміччю обох довгих сухих рук, котрими він обпер ся позад себе об софу і неначе підводив свою суху, довгу, нїби збудовану з однїх довгих кісток фігуру. Старий Стеткевич подибав чéрез залу, як довгоногий журавель, розминаючи свої старечі цибаті ноги. Виговський, ступаючи навшпиньки, тихою ходою пішов сьлїдк›м за господарем.

Столова кімната була довгенька, узька й тїсна, як були тїсні усї кімнати в старинному палаці. Стіл був вже накритий. Стеткевич попросив гостя сїдати за стіл. Тїтка Павлина стояла кінець стола, витріщила очі на Виговського і пильно дивилась на його, не мигаючи навіть віками, як дивлять ся на незнайомих гостий дїти. Олеся сїла за стіл, а Павлина все стояла і навіть забула ся, що їй треба сїдати за вечерю. Її дуже вразив новий гість.

— Тїтко Павлино! сїдайте та вечеряйте, бо заячина прохолоне, — обізвалась Олеся до тїтки, котра аж кинулась од її слів.

Стеткевич випив маленьку чарку горілки і налив здорову чару для Виговського.

— Ти козак, то тобі й чарка козацька, а я социнїянин і люблю міру у всьому, — говорив Стеткевич.

Виголодавшись і перепавшись в дорозї, Виговський їв за столом за двох і справдї по запорожськи. Стеткевич випив за вечерею тільки один невеличкий кубок вен-

Digitized by Google

герського і все розпитував у Виговського про гетьмана Богдана, про його дальші заміри й плани на Україні, про московських воєвод та стрільців, котрі наїхали в більші місця України. Виговський, хапаючись з їжею, на-силу встигав йому одповідати.

— Тепер ні гетьман, ні цар вже не пустять католиків дідичів в їх маєтности, а це велика шкода, бо то були люди все просьвічені, не те, що московські бояри. Погане діло вчинив гетьман, що одібрав Україну од Польщі, — говорив Стеткевич спокійним голосом, — погано, погано!

— Але ж католики дідичі одняли од козаків вольності, не вважаючи на свою просьвіту; та ще треба додати, що ті пани не польського, а українського роду, тільки вони сполячились, покатоличились і стали ворогами для України, для народа і для козаків; ці обляшки нашої крові вчинили нам стільки лиха, скільки й правдиві польські пани, ще й більше за їх, — сказав Виговський.

— Так воно, так, але з уплином часу все б те змінило ся, стало ся б інакше і настали б ліпші порядки і в Польщі і на Україні, бо скрізь в Европі все йде до ліпшого, а не до гіршого становища, йде до гуманізму. Там блиснув сьвіт гуманізму, і він осьвітив би Польщу, а за нею й Україну. З Москви цей сьвіт не піде, та там його й загасили б, як би він туди зайшов: туди його не пустять, про це нема що й казати.

— Коли вже так стало ся, то тепер трудно це змінити, — обізвав ся Виговський, вихиляючи кубок венгерського.

— Ваша правда, пане генеральний писарю! На все божа воля... Я кальвініст і вірую в незмінне боже призначіння і для усяких держав і для поодиноких лю-

Digitized by Google

дий. Як судив Бог спокон віків, так воно й буде. Але козаки вчинили негарне діло, недобре. Погано, погано!

Стеткевич задумав ся, а Виговський, впоравшись коло зайця, прийняв ся за печеню з тетері і заливав її венгерським, переглядаючись з Олесею.

— Козаки знищили на Україні шляхту, порівняли усі верстви суспільства, через що просьвічені православні, пани, що зістали ся на Україні, зпростять ся. Ох, не люблю я за це гетьмана Богдана! — аж зітхнув важко старий кальвиніст і глянув з нехтуванням на Виговського. — Погано! погано, пане генеральний писарю! Погано!

„И цей сьпівав тієї ж, що сьпівав мині князь Любецький, хоч тихеньким социніянським голоском. Вони ворогують проти козаків. Чи вдасть ся ж моє діло? Чи згодить ся ж то цей старий журавель видати за мене Олесю?“

І Виговський, вдоволивши свій апетит, і собі задумав ся, схиливши голову: „Горенько мині з такою Олесиною ріднею! Тепер і я можу промовити за цім чорним дідом: погано! погано!“

Олесі очевидячки обридла ця розмова старого дядька та ще й з сумною присьпівкою: погано та й погано! Для неї тепер хотіло ся, щоб усе на світі було гарно, ще й дуже гарно. Вона не могла надивитись на пишного Виговського, убраного в ясномалиновий жупан, чепурного, з темнорусявими кучерями, з пишними очима, котрі аж сипали блиском, як Виговський позирав швидким поглядом на Олесю. Олеся не могла намилуватись його видом, вік би дивилась і не надивилась на його. І блиск мужньої краси, і козацька сьміливість, і високе становище Виговського — все чарувало молоду дівчину, заперту в стародавньому па-

Digitized by Google

лації з чорним поважним кальвиністом та старою родичкою. Виговський неначе приніс з собою в задимлений палац саме життя, живе, веселе, чаруюче молоду душу.

— Чого ви, пане Іване, так забарили ся, не приїздили до нас цілє лїто? — не втерпіла Олеся і спитала Виговського.

— Гетьман не пускав мене. Було багато роботи через нові усякі порядки, котрі мусїли неминуче настати од часу з'єднання України з Москвою. Та я мав і свою роботу: скінчив Чигиринський манастир, котрий я давненько заклав, і оце недавно вже його сьвятили.

— То ви, пане генеральний писарю, поставили манастир, ще може на свій кошт? — спитав Стеткевич, підвівши голову і неначе прокинувшись од важкої задуми.

— Еге, шановний пане добродію! поставив новий манастир за спасіння своєї душі і за ввесь свій рід, — обізвав ся Виговський.

— І це погано! погано!

„Ну, та й навісний цей дїдуган! Наважив ся з своїм: погано та й погано! Неначе накупив ся поганькати цїлий вечір; що ми зробили, в його все погано", — подумав Виговський, а Олеся глянула на його крадькома і осьміхнулась.

— Чому ж погано? Я чоловік богомільний і хотїв зробити добре дїло та й піддержати й зміцнити в народ свою давню батьківську віру, — сказав Виговський.

— Манастирі нїкому не потрібні ні ваші, ні католицькі. Треба бути тільки гуманним, просьвітним чоловіком, гуманно стосуватись до людий, навіть до хлопів... І я ж христіянин, такий, як і ви усі. Колись я був з-за молоду чистим социнїянином, вірив, що сутнїє один Бог в одному лиці, вірив в одну найвищу сутноту, а на Христа вважав, як на чоловіка, котрий викупив

Digitized by Google

людський рід од гріха не своєю кровю та смертю на хрестї а своїм моральним високим вченням. А тепер я став кальвинїстом і признаю Христа за Бога, але вважаю, що не людські добродїйні вчинки спасають людий, а споконвічне боже призначіння, споконвічня божа воля. А вчитель наш Кальвин вчив, що манастирі непотрібні, коли сутнїв споконвічне боже призначіння для кожної людини.

— І заходив ся ж плести якусь нїсенїтницю старий! Не дасть Виговському й слова промовити! Взяла б тай випхнула його з хати, а сама говорила б з козаком до білого сьвіта, — думала Олеся і прислухалась до Виговського голосу, неначе вона слухала чудові музичні мелодії.

— Погано, пане добродїю! погано! — говорив Стеткевич рівним одностайним голосом без гніву, без виявку душевного порушення.

„Та й пренудний же цей нїби деревяний дїд!“ — подумав Виговський. — „Але що то він мінї скаже завтра, як довідаєть ся, чого я прибув до його господи?“

Вечеря скінчилась, усї сидїли за столом мовчки. Тїтка Павлина встала і навшпиньки, по котячи, не пішла, а неначе посунулась в двері до пекарні, а потім знов вернулась і сїла.

— Ну, тепер час хоч би й спати! — промовив Стеткевич. — Я, пане Виговський, рано лягаю, рано й встаю. А ви, Павлино та Олесю, краще зробите, як ляжете зараз спати. Не засиджуйтесь за вишиванням. А коли Павлина не доказала тобі, Олесю, життя сьвятого Олексїя, нехай докаже завтра. Сьвітло тепер дороге, бо вбйни знищили пасїки. Віск став дорогий.

— То ви розважаєте себе вечорами оповіданнями про сьвятих? — радісно спитав Виговський в Олесї.

— То тїтка Павлина розказувала мінї цього ве-

Digitized by Google

чора за роботою про сьвятого Олексія, чоловіка божого, — обізвалась Олеся і спустила очі до-долу. Павлині теж стало ніяково і вона схилила голову.

— Це добре, що ви любите розважати себе благочестивими оповіданнями, — промовив Виговський. — Я люблю сьміливих паннів, таких, як наші козачки, люблю, щоб вони вміли і верхи на коні їздити і стреляти з рушниці, бо тепер часи неспокійні; вороги кругом нас: треба вміти всім ставати до оборони краю; але я люблю і паннів богомільних, котрих ніякі патери Єзуіти не зведуть з пуття, не заманять до католицтва.

Стеткевич встав з за стола і не перехрестив ся до образів. Павлина взяла з стола сьвічку, покликала слугу и звеліла йому одвести Виговського на одпочинок в маленьку кімнатку.

— На добрá-ніч, пане гостю! На добрá-ніч, Павлино й Олесю! Не залежуйтесь та завтра вставайте раненько, готуйте собі й гостеві сьнідання, бо гість в домі — чоловік божий, — промовив Стеткевич, мов патер з кафедри, і подибав через залу до своєї опочивальні.

„Чує моя душа, що оце кальвинське опудало не оддасть за мене Олесі", — подумав Виговський, зіставшись сам в маленькій, як манастирська келійка, кімнатці. — „Хоч він кальвиніст і проповідує любов та гуманізм, але він пан і тягне за панами та дуками; козаків не любить, а любить Польщу. Все в його погано, що сутніє на Україні, все погано, що вчинив гетьман та козаки. Що-до Олесі й мене, то він і нам втирить свое „погано". Инчого слова для нас од його не буде. Але як тільки Олеся не спротивить ся, я її викраду в цього чорного діда і повінчаюсь з нею в Київі. От тоді, діду, буде й тобі погано!

І Виговський впав на ліжко і після труської полі-

Digitized by Google

ської дороги по соснових корінняхъ зараз заснув, як застреляний, міцним і солодким сном.

Другого дня Виговський трохи заспав після важкої та далекої дороги. Вже сонце підбило ся в-гору, як він прокинув ся і солодко потягнув ся на ліжку на всю довжину свого високого зросту.

„Викраду Олесю в цього діда! сьогодня таки викраду! Нехай сїдає на коня та й їде сьлїдком за мною! Старий кальвиніст втїшить себе тим, що таке було споконвічне боже призначення“ — подумав Виговський і заспокоїв ся на цій думці.

Вмившись і причепурившись, Виговський через довгі сїнці вийшов у двір і пішов оглядати Стеткевичове господарство. В просторому дворі стреміло три журавлї коло криниць. Журавлї скрипіли, то спускаючись в криниці, то піднімаючись високо в-гору: наймити тягли воду для пекарнї, напували коні та воли. Поруч з старим садком було видко здоровнй тік, обсаджений старими осокорами, але коло здорової клунї було мало стіжків: очевидячки, що й не-католицьким панам було сутужно в господарстві в ті неспокійні часи. На току молотники молотили жито на сїменó. Коло току вештались та порались люди: возільники звозили ярину: овес та просо. Подавалники подавали вилами снопи на стіжки. Снопи неначе летїли з возів на стіжок і кладїльники на-силу встигали вкладати снопи в довгі верстви стіжка. На току валялась розвязь; з снопів витрушував ся бризками натрус. В чистому повітрі розливав ся пахучий дух вівсяної соломи та жита. Одпочивши й добре виспавшись після труської дороги, Виговський походжав по току, по садку, вдихаючи здорове лїсове повітря усїма персами. На усї оселї пахло живицею, приємним духом сосон, припечених сонцем.

Digitized by Google

На всї боки, скількн сягало око, зеленїли та синїли старі густі бори.

— Чи за гроші молотите, чи послухаєте за панську землю, що пан дає вам під посіви? — спитав Виговський в чоловіків.

— Та послухаємо за землю, бо своєї не маємо, — обізвались молотники.

„Ще б то панщину роблять Стеткевичеви“ — подумав Виговський. — „От тепер і я міг би сказати чорному дїдові: погано! погано! Правда та гуманїзм у його тільки в голові, а до дїла все те ще не дійшло.“

Виговський увійшов в залу свіжий, бадьористий, з веселими думками в голові. Свіжі зелені лїси та луги, свіже повітря підсвіжили його душу й тїло. Дверї з кабінета одхилились, і на порозї став Стеткевич, рівний, як стріла, в усьому чорному.

— Добри-день вам, пане господарю! А я оце з дороги трохи заспав, — промовив Виговський, приступаючи до Стеткевича.

— Доброго здоровя, пане Виговський! Заспав і гість, заспали й наші. Певно в їх снїдання неготове, а я вже хочу їсти. Прошу до мого кабінета та побалакаємо тимчасом, поки наша Павлина увинеть ся з снїданням.

Виговський вступив в тїсний кабінет. Сонце сипнуло косим промінням в двоє узеньких віконець і звеселило тїсний з простою, навіть убогою обставою кабінет, схожий на чернечу келїю. Коло однїєї стїни стояло просте ліжко. Дві стїни були обставлянї полицями, на котрих лежали й стояли книжки усякого формату.

— Оце моє кальвиньске добро! Поки усї спали, я вже з нудьги чимало прочитав з оцїєї книги, — промовив Стеткевич. — Ми й социнїяни любимо книги, але

Digitized by Google

більше за все любимо наші кальвинські книги, бо в їх думки сьвітлїйші і не заплутують розуму в усякі догматичні абстракції, як ваші й католицькі книги. Наші книги ясні й зрозумілі, як проста й ясна людська здорова голова. За Польщі нам вільно було заводити і бібліотеки й школи, а тепер один Бог відає, що буде з нами. Погано! пане Виговський, погано!

В той час в дверях кабінету з'явилась Олеся, в ясно блакитному, як весняне небо, літнику. Це убрання, делїкатне й ясне, незвичайно гарно приставало до її русої коси та білого леліїного лиця. На шиї в неї лисніло дороге материне намисто з перлів, в ушах сяли сережки з бриліянтами. Нїчого не було на неї колоритного, але делїкатні тони убору дуже приставали до її леліїного білого лиця та русої коси. Олеся була схожа на пишну майську місячну ніч з її делїкатними тонами та сутінками. Виговський звеселив її своїм приїздом: в неї щоки посьвіжішали. В очах аж сяла радість.

— Прошу до сьнідання, бо вже сонце высоченько підбилось в-гору, а ми з тїткою, вибачай нам дорогий дядьку, трохи заспали. Певно, пане Йване, ты вже голодный?

— Спасибі вам! Посьнідаю з добрим апетитом, — обізвав ся Виговський, і вони пішли в столову кімнату, де Павлина Рудницька ждала їх з сьнїданком.

Після сьнїдання Виговський вийшов з Стеткевичем в зал і приступив просто до дїла, оповістивши, що він сватає його небогу і що небога вже дала йому своє слово ще в Київі.

— Я вже перечув про твоє сватання і через Павловську і через князїв Любецьких. Я догадав ся, чого ти забив ся в таку далеч, в Мокрани. Але скажу тобі, пане генеральний писарю, що з твого сватання нїчого

Digitized by Google

не вийде. І я, і моя рідня, порадившись, постановили не видавати Олесі за тебе за між.

— Чому ж так, шановний пане добродію? Я люблю панну Стеткевичівну і вона мене любить...

— То що ж! Шляхтянка та ще й високого роду козакові не пара. Шукай собі, пане Виговський, козачки, гарної простенької, хозяйновитої. В вас прості звичаї, в вас, простацька обстава, в вас військове місто, неспокійне, як військовий табор серед степу в час войни. Не хочемо ми видавати за тебе нашої небоги. Вона инчого роду, звикла до инчої обстави, до инчого товариства. Погано, погано буде їй в вас.

— Чого ж погано? Я чоловік з достатками. Маю добрі доходи. Посланці з усяких держав надаряють мене багатими подарунками. Обставу панна Олена заведе в мене, яка їй буде до вподоби.

— Ні, ні, ні! Погано, пане писарю! погано для неї буде! Инчі люде, инче суспільство, инчі звичаї, инче в вас усе. Вона занудить ся в вашому Чигирині.

Слуга попросив Стеткевича вийти на двір до ікономa, котрий прийшов до його по ділу. Старий Стеткевич вийшов з зали. В той час Олеся вскочила в залу і почала розпитувати в Виговського, що одповідав йому старий дядько.

— Те, що й Любецькі: не видамо! Погано в вас буде для неї, та й годі. Знаєте що, Олесю! Як тільки я виїду конем з двору, ви звеліть осідлати собі коня та й виїзджайте з двору в гай ніби на прогуляння. Я вас ждати-му в гаю. Побіжимо на конях до Київа та й повінчаємось, бо я бачу, що уся ваша значна рідня йде проти мене. Ще мушу вам сказати от що: Гетьман вже слабує й швидко помре; його син Юрій ще молодий хлопець. Тимчасом поки Юрій скінчить науку в київ-

Digitized by Google

ській коллегії, козаки виберуть мене за гетьмана. Будете гетьманшою!

— Я згодна! — промовила Олеся. — Сяду на коня, як тільки дядько засяде за свої соцініянські книжки в кабінеті, і дожену вас. Приїдемо до тітки Павловської та й повінчаємось, — сказала Олеся, подаючи руку Виговському. — Нема чого вважати на мою рідню, бо через неї я ніколи не піду за-між.

Виговський обняв і гаряче поцілував Олесю. Олеся почервоніла, але на її виду, в очах ясно виявилась сьміливість і завзятість сливе козацька.

— Я напевно знаю, що моя рідня буде противитись нашому шлюбові і ніколи не згодить ся на його. Я виїду сьлїдком за тобою ніби на прогуляння. Ніхто не зверне на мене ваги, бо я часто сама гуляю конем по гаях кругом села, — сказала Олеся.

Виговський звелїв осїдлати свого коня і почав прощатись з старим кальвинїстом.

— Вибачай мінї, шановний добродію, що я не згоджуюсь оддати тобі в козацькі руки Олесю. Попрощаємось і розійдемось з миром і ласкою, — промовив старий Стеткевич на прощаннї.

Вийшла й Олеся і її тітка Павлина і розпрощались з Виговським. Як добра господиня, Павлина винесла в торбинї гостеві на дорогу харчі: печену тетерю, паляницю, пироги й мнишки і привязала торбину до сїдла.

— Будете їхати нашими пущами день і не вглядите ні одного села, нігде не знайдете й шматка хлїба. Споживайте на здоровя та й мене згадуйте, — сказала Павлина, втераючи сльози.

Олеся вже сказала тітці, що вона виїде з дому і

Digitized by Google

наздожене Виговського, а потім повінчаєть ся з ним в Київі.

— Ото й добре зробиш! Як би я була так зробила, як мене хотів мій жених викрасти в батька, я була б вьесь вік щаслива, — сказала Павлина. — Тільки буде мінї жаль за тобою, Олесю! Тепер я зістанусь сама з старим паном Христофором, а він вже мене нї чим не розважить. Ох! горенько мінї!

Перегодя, як Виговський виїхав з двору, а старий Стеткевич засів за книжки, Олеся послала тїтку, щоб вона звелїла конюхови осїдлати коня для поїздки по гаях. Незабаром кінь стояв в дворі осїданий. Олеся впала на плече тїтцї Павлині і заплакала. Павлина залилась слїзми.

Олеся перебігла через сїнцї, скочила на коня і тихенько промовила:

— Тїтко! Я й не тїкаю з дому; я просто їду без дозволу дядька до Київа до тїтки Павловської. Прощайте! прощайте!

Олеся помаленьку виїхала з двору, поволи об'їхала тік, а як тільки вона в'їхала в гай між рідкі дуби, тодї торкнула коня острогами. Гарячий кінь полетїв, нїби стріла. тільки дуби замигали в очах в Олесї. Вона оглянулась і кинула очима на счорнїлий старий палац, що миготїв між дубами та липами, вглядїла високі виводи, тонкі криничані журавлї, і її взяв за серце жаль. Її не шкода було суворого дядька, котрий обрид їй своєю моралю та вчінням; її було жаль за тїткою Павлиною, доброю, веселою, красномовною та говорючою, котра розважала її зімнїми вечорами оповіданнями то про сьвятих, то про Соломона та Олександра Македонського, то про нїмецьких рицарів. Олеся згадала, що тїтка зістałась нїби сиротою, і важко зітхнула.

Digitized by Google

— Прощай, старе батьківське гніздо! Чи доведеть ся мині ще побувати в тобі? А може я не переступлю через твої пороги й до віку? Тепер на Україні життя крутить ся і клекотить, як вода в чорторию. Може й мене вхопить той вихор і закрутить мене й мою долю, — думала Олеся, летячи на коні поміж соснами. Її брала нетерплячка, як можна швидче наздогнати Виговського. Чогось її здавалось, що вона його не дожене, не знайде в густих гаях і вернеть ся в старий палац.

Але швидко між зеленою лїщиною заманячів кунтуш, заблищали на сонцї золоті позументи. З-за кущів виглядала кінська голова з гострими насторченими вухами; між зеленим листом зачервонів вершок козацької шапки. Виговський вглядів Олесю і вискочив з-за кущів лїщини.

— Тепер нехай нас Бог напутить в дорогу на наше щастя! — промовив Виговський і поскакав конем поруч з Олесею.

— Але знаєш що, коханий пане Йване? Мій дядько не такий тихий та спокійний, як тобі здаєть ся. В йому часами пробуркуєть ся давня відвага й завзятість українського шляхтича. Як тільки він розшолопає, де я дїлась, він посадить на коний з десять хлопів і випустить оцю вовчу зграю наздогонцї за нами. Нам треба збочити з простого шляху і братись манівцями та об'їздками, — промовила Олеся.

— Одже ж твоя й правда, кохана Олесю. Ти тут знаєш усї шляхи й стежки. Веди мене, правуй мною, а я буду скакати слїдком за тобою.

Олеся збочила на вузький лїсовий шляшок, неначе прорубаний через молоді рівні сосни. Гарячий дух сосни й живицї, здоровий і бадьорячий, вдарив з соснової

Digitized by Google

алейки, як з натопленої печі, аж забивав дух. Олеся скакала попереду. Виговський летів сьлідком за нею.

Довго вони їхали цим лісовим шляшком, неначе тунелем, і незабаром виїхали на чималу в'їзджену дорогу. Довго вони їхали цією дорогою, і вже сонце звернуло з півдня, як вони прибились до чималого хутора серед ліса. В хуторі жила сама за себе ходачкова шляхта.

— А що, кохана Олесю? Чи не розбила тебе дорога? Чи не важко тобі буде вандрувати на коні в далеку дорогу?

— Буде важко, бо я не козак. Я вже почуваю себе втомляною і розбитою, — обізвалась з сїдла Олеся.

— Я так і думав. Пошукаю я в цьому присілку якого шляхтича, котрий має конеията. Наймемо підводу, коли можна буде, припряжемо свої коні і так доїдемо до Київа, — сказав Виговський і побіг конем до хутора.

Олеся скочила з коня і лягла на траві під дубом, держачи коня за поводи. Кінь щипав низьку траву і прихкав, обертаючи голову до Олесї. Олеся встала, привязала коня до молодого граба і знов лягла під дубом, поклавши голову на обрубок колодки, що валяв ся на траві. Олеся втомилась од незвичайної для неї далекої прómашки верхом на коні. Вона простягла ся на ввесь свій зріст, потягла ся разів зо два і лежала нерушимо, дивлячись в-гору на розкішне старе гілля столїтнього дуба. Молода панна почувала, як помаленьку розливав ся по її нервах спокій. Ще ніколи на своєму віку вона не почувала себе такою радісною, навіть щасливою. Їй здавалось, що вона серед зеленого гаю та борів, стала вольною, як повітря, що усї претичини, усї намагання значної рідні далеко десь зістались позад

Digitized by Google

неї, що вони вже счезли на вік і вже ніхто не буде чеплятись до неї з своєю порадою, вже ніхто не насьмілить ся розлучити її з милим. Вона підвела очі в-гору і задивилась на повирізуваний в зубці дубовий лист, на клаптики синього, як бирюза, неба, що блищало поміж темнозеленим листом. Глянула вона на луг, і зелений луг неначе засьміяв ся до неї. Її тішила і сиза далечінь густого бору, і старі дупленасті корчакуваті сосни, що росли осторонь на зелених луках і, неначе каліки, повипинали покручені на всі боки товсті червонуваті гільки.

— Який гарний божий сьвіт! Як легко, як весело мині на душі! Я тут вольна, як пташка в лісї, — подумала Олеся, потягаючись на траві.

Виговський вертав ся уличкою хутора з двома шляхтичами, ввесь блискучий, чудово убраний, облитий сьвітомъ горячого сонця, серед зеленого гаю, як давній рицар, про котрого тїтка Павлина часто оповідала їй зимиїми вечорами. Олеся здалеки милувалась його рівним станом, рівною фігурою, і як він наближив ся до неї, вона задивилась на його ясні блискучі очі.

— Які розумні в його очі! Ой правду він каже, що буде гетьманом на Украіні. Його очі говорять мині це. Буду я гетьманшею!

І гордовита і честилюбна душа Олесина ніби заграла од радости й щастя. Для неї ніби в одну міть десь зник зелений гай, зникла сиза далечінь борів, зникла уся поезія лїса. В думках її мріло, як пишне сяєво того ясного дня, гетьманство, слава, повага, блиск високого становища, котрий затінить і князїв Любецьких, і князїв Соломирецьких, неприхильних до її милого.

— От я і підводу знайшов! — промовив Виговський, сїдаючи на траві коло Олесї. — А вже б час

Digitized by Google

нам і попоїсти. Спасибі тітці, що привязала мині до сідла торбу з харчами.

І Виговський звелів козакові одвязати і принести ту торбу. Він вийняв печену тетерю, паляницю й сіль, покраяв усьо на шматочки. Олеся розстелила хусточку і поскладала харч на хусточку. Шляхтич поставив на траві глечик молока й два кухлики. І здорова, молода Олеся пообідала з таким смаком, з яким вона ніколи не обідала в палаці свого батька.

Попоївши в смак, Виговський велів шляхтичеві лагодитись в дорогу. Віз був простий, труський. Шляхтич поклав у віз два кулі, а на кулі наклав соломи і переплів їх з-верху ликами. Виговський припріг свого коня, а Олесиного привязав до воза ззаду. Шляхтич сів за погонича, і віз покотив ся швидко по втертій лісовій дорозі до Київа.

Знов повив ся поліський бакаюватий шлях гадюкою через зелені яри та луки, через густі соснові ліси. Сонце стало на вечерньому прузі, як вони в'їхали в чимале село Микитяни. В кінці села стояв пусткою палац якогось дідича; дідич очевидячки був католик і мусів покинути свою маєтність. В палаці всі вікна були повибивані, всі двері повиламувані, все добро рознесене. Олеся глянула на той палац, на те спустошіння і їй стало важко на душі.

Не встигли вони в'їхати в село, як од корчми рушили до їх воза чоловіки і спинили коні, вхопивши за гнуздечки.

— А чого вам од нас треба, люде добрі? — спитав Виговський.

— А того треба, що вам не сьлїд сюди вертатись! — обізвав ся понуро один чоловік.

Digitized by Google

Селяни, вглядівши віз, на котрому їхали пани, почали сходитись і поставали кругом воза. Декотрі чоловіки вибігли з дрючками. Олеся мовчки поглядала на ту громаду, і в неї в душі похололо.

— Одже ж це яхнянський дїдич! Їй-Богу він! Це він вертаєть ся з Польщі в своє село, — обізвав ся один чоловік.

— Та я не яхнянський дїдич! Я козак, я з козацької старшини! — крикнув сердито Виговський. — Поганяй далї, візниче!

— Ба не поганяй бо! Далї, пане, не поїдеш, а назад то може й вернеш ся, коли ще про тебе не довідають ся Яхняни, твої давні панщанні, — промовив один чоловік.

— Це давній яхнянський дїдич, а то його жінка! А коли не він, то його брат, бо дуже скинув ся на його, — промовив один дїд. — Не пускаймо його в Яхни! Їдь собі, пане, назад до Польщі, коли тобі шкода своєї голови.

— Що це вам прийшло на думку, що я яхнянський дїдич? Дивіть ся, на мінї козацький жупан, козацька шапка! Чого це ви до мене причепились?

— А чи то ж велика труднація надягти на себе козацький убір та й проскочити в Яхни? Бог тебе знає! Повертай назад! Гетьман Богдан погано вчинив, що умовив ся з королем повертати католицьких панів в маєтности і запрягати людий до панщини, — гомонів старий дїд.

— Та тепер вже не польський король панує на Українї, а московський цар, бо гетьман і козаки присягли на підданство цареві, а цар вже не дозволить вертатись католицьким панам в їх села та палаци на Українї, — обізвав ся Виговський.

Digitized by Google

— А Бог його сьвятий знає! Ми про це нїчого не чули, нїчого не знаємо, а тільки знаємо про те, що польські пани повертають ся з Польщі і неволять людий, силують робити панщину, — промовив дїд.

— Та бреше він, оцей пан! Це він хоче вибрехатись! Це той, коли чули, люди добрі, що було за своїми панщанними людьми ходить на полї з рушницею та неслухняних підстрелює кулями. Їй-же Богу, він! Дрючками його! дрючками! Не йміть йому віри! — гукав один здоровий чоловяга, очевидячки завзятий ворог панів. — Повертай назад, вражий сину, з своєю панїею, бо тут тобі буде й кінець! Бач, яких баских коней веде з Варшави! А скільки начепляв на себе золота!

І чоловяга замахнув ся на Виговського товстим дрючком. Олеся сидїла на возї нї жива, нї мертва. Вона стала жовта, як віск.

— Оце яка напасть трапилась мінї в дорозї! Мене жде в Чигиринї гетьман, а тут тобі на!.. Люди добрі! везїть мене до сьвященика. Сьвященик вам скаже, що я за людина, — сказав Виговський.

— То й повезїм! — обізвав ся один дїд, очевидячки здатливий і не лихий чоловік.

Шляхтич погнав коні до двору сьвященика, за возом рушила громада з дрючками. На щастя Виговського батюшка й справдї вгадав, що Виговський з козацької старшини. Виговський сказав йому, хто він такий. Батюшка вернув ся в хату, накинув епітрахіль, взяв в руки хрест, вийшов з хати і стрів Виговського як значну особу, на порозї хати. Громада поздіймала шапки. Виговський і Олеся поцїлували хреста і батюшку в руку.

— Еге, високоповажний генеральний писарю, наші

Digitized by Google

хлопи, нетямущі поліщуки, вважали тебе за католика дїдича і стріли тебе як ворога? — промовив батюшка.

— Так, паночте! Трохи не почастували отими дрекоміями, а мінї не пойняли віри, що я козак. Запевнїть їх, паночте, що ви бачили мене нераз в Київі, бо й ви мінї щось на примітї, — сказав Виговський.

— Прошу ж до моєї хати! — прохав батюшка.

Олеся так і шугнула в двері, неначе спасаючись од наглої смерти; за нею сьлїдком вступив в сїни і Виговський. Вона вбігла в сьвітлицю і, сливе непратомна, не сїла, а впала на стілець. Батюшка оповістив громадї, хто був приїзжий козак. Громада, похиливши голови, рушила з двору.

Переночувавши в тїсній простій хатї сільського паночця, Виговський з Олесею доїхали потім без пригод до Київа і заїхали до двору тїтки Якилини Павловської. Павловська вибігла в двір і зараз догадалась про все. Вона була рада цьому випадкові, як своєму щастю.

— Еге це ви в двох виїхали з Мокран? Я вгадую, що не Христофор Стеткевич пустив вас самохіть з дому: ви самі пустили себе. Еге? — питала Якилина Павловська, осьміхаючись.

— Та еге ж! — обізвав ся Виговський, обтрушуючи солому з свого дорогого кунтуша та з Олесиної одежі. — Мусїла Олеся саму себе пустити до Київа, коли инчі не пускали.

— Прошу ж до господи! Повечеряйте та й одпочивайте, бо ви мабуть і здорожились і од голоду та втоми перепались, — говорила Якилина.

Добре одпочивши, Виговський пішов ночувати до старого Євстафія Виговського і зараз таки після сьнїданку побіг конем на Подїл годити вінчання в одного паночця. Він виїхав з двору, а до Якилини Павловської

Digitized by Google

зараз нагодилась княгиня Любецька, ще й привела з собою свою родичку, пані Суходольську, вже зовсім покатоличену і сполячену. Надаремно Олеся думала, що нїхто в Київі й не догадуєть ся про її приїзд до Київа вкупі з Виговським. В той час, як вони їхали улицею, їх углядів дворецький князя Любецького; вглядів він і Олесю, котра сидїла на возї поплїч з Виговським. Як добрий навиглядач, ще й до того цїкавий, він пішов до княгинї Любецької і розказав їй про цей випадок, зовсїм незвичайний. Княгиня зараз догадалась про все і другого дня раненько прибігла до Павловської, щоб одбити од Виговського Олесю.

Олеся, посьнїдавши, сїла на канапі, нїби сховавшись в куточку канапи, підобгала ноги, сперлась на качалку-подушку і одпочивала. Вона почувала себе стомленою й розбитою після довгої труської дороги, зблїдла на виду, а очі виявляли велику втому і збуріння душі несподіваними подїями тих днїв.

Любецька і Суходольська вбігли в сьвітлицю і почали зорити очима по закутках. Вони вглядїли Олесю в куточку здорової, неначе ясла, софи.

Для Олесї цей ранній візит був такий неприємний, що вона аж скривилась і трохи не заплакала. Вона трохи була вже задрімала; їй так було гарно та спокійно в тиші, в закуточку широкої софи. Золоті мрії роєм лїтали нїби перед її очима, як бджоли на соиці в пасїці. Вона все думала про свого коханого, уявляла собі його вид, його очі, тїшилась мріями про своє будуще високе становище гетьманші, першої особи на Українї після гетьмана.

— О! А ти, Олесю, в Київі? — крикнула Любецька.

— О! Ти тут! Не в Мокранах? А де ж пан Хри-

Digitized by Google

стофор Стеткевич? Ти з ним прибула сюди, чи з тіткою Павлиною? — гукнула на всі кімнати голосна пані Суходольська.

— Я, *цьоцю*, прибула до Київа з Іваном Остановичем Виговським, — обізвалась Олеся, привитавшись до родичок і знов вгніздившись в куток софи.

— А то чого так? — спитала Любецька.

— А це що за диво? Панна Олеся прибула з козаком в-двох: їхали два дні й одну ніч через нетри та пущі, через бори... Це диво та й годі! — гукала Суходольська.

— І дива тут нема ніякого. Мене дядько не пускав, а мині хотілось їхати до Київа. Не їхати ж мині самій в такі небезпешні часи. Трапив ся добрий чоловік і довіз мене, спасибі йому, до Київа, в доброму здоровї, — тихо говорила Олеся.

— Щось тут є! щось та є! Це, Олесю, не з-проста ти пустилась в таку вандрівку з Виговським та ще й без дозволу опікуна, — говорила Любецька.

— Ба з-проста, моя дорога *цьоцю*. Приїхала до Київа в гості та й годі, — говорила Олеся.

— Скажи поправді, моя дорога Олесю! Еге ти зробила оту промашку з Мокран з тим козаком, щоб вийти за його за-між? Еге ти втікла з дому? — спитала Любецька.

— Ба я не втікла, княгине! Я серед ясного дня звелїла осїдлати свого коня та й поїхала з Виговським до Київа. От і все! — промовила Олеся.

— Але ж ти оце прибула до Київа, щоб повінчатись з Виговським, ні в кого не питаючись? — спитала пані Суходольська.

— Я ще й сама напевно не знаю, чи буду я з Ви-

Digitized by Google

говським шлюб брати в Київі, чи й ні, — говорила з досадою Олеся, одникуючи од щирого признання.

— О, я напевно знаю, що будеш брати шлюб! — гукнула стара й крикліва Суходольська, — чого б тобі й їхати з Виговським в-двох в таку далечінь?

— Що ти собі задумала, серце Олесю! Чи козак же до пари тобі? Ти шляхтянка з дїдів, з прадїдів; ти з роду сенаторського й княжого, а він... Хто він? Простий ходачковий шляхтич з села Вигова на Волині, тепер козак, хоч і служить за якогось там писаря при гетьмані, — репетувала стара шляхтянка.

— Він, тїтко, займає високий уряд при гетьманові, має великі доходи; він чоловік з достатками, бо оце недавно поставив своїм коштом чигиринський манастир, — тихо говорила Олеся.

— То що ж з того! — репетувала княгиня Любецька. — Тебе він завезе між козаків та козачок. Вони тебе вберуть в свої хлопські стародавні убори: вберуть тебе в плахту та червону запаску. Тепер ти зовсїм панна, нїби щира варшавянка, а там ти станеш мужичкою, зовсїм запростиш ся. Ох, горе мінї тяжке!

— Як не схочу, то мене нїхто нїгде не вбере в плахту та червону запаску. Я таки й не думаю в неї вбиратись. Коли я приїду в Чигирин, то приїду з блиском і честю, як прирожденна шляхтянка, як новосьвіцька панї, і такою там і зістанусь, — гордо обізвалась Олеся.

— Ой Боже мій! Горенько тим нещасним сиротам! Нїхто за ними не доглядає, нїхто їх не виховує гаразд. Ростуть на волї, як сосни в бору. Ти, серце Олесю, сирота, не маєш матері; ти б послухала нас, бо ми бажаємо тобі добра й щастя. Ти ще молода; знайдеть ся тобі жених між значними шляхтичами українськими,

Digitized by Google

а може й польськими, — говорила Суходольська и трохи вже не проливала слїз.

— Хоч я й сирота, але не без розуму, і в кожному становищі покажу себе і новосьвіцькою особою і шляхтянкою, прихильною не до Москви, а до Польщі. Я сама собі дам ради, коли то ще вийду за козака-шляхтича Виговського, — тихо й спокійно говорила Олеся.

— Ну то й давай собі ради сама! — крикнула Любецька вже з пересердя.

— То й давай сама собі ради, коли нас не хочеш слухати! — репетувала вже сердито Суходольська. — Бог з тобою, коли цураєш ся свого роду, цураєш ся княгині, котра стала тобі за рідну матїр. Ходїм, сестро, до дому!

— Ходїмо, сестро! Покірливе телятко дві матки сее, а непокірливе і одної не хоче.

— Ой, коли б ції матері швидче виходили з хати! Ой обридли вони мині своєю порадою та криком! — думала Олеся мовчки.

— Ходїм, сестро! Роби, Олесю, як знаєш, але потім на нас не нарікай, а нарікай тільки на саму себе, — сказала Любецька і вийшла з сьвітлиці навіть не попращавшись з Олесею.

— Ходїм! Ат! Будемо тільки надаремно гаяти час! Ходїм! — крикнула Суходольська і вийшла, так само не прощаючись з Олесею.

— Слава Тобі, Сотворителю! Хоч крику та усякої поради не буду чути, — подумала Олеся.

Увійшла тїтка Якилина і глянула на Олесю. Олеся сидїла сердита й бліда.

— Пішли? — спитала Якилина.

Digitized by Google

— Хвалить Бога, пішли. Трохи не луснули з досади, — сказала Олеся.

— Пішли порадниці, а наш порадник щось загаяв ся.

Одначе незабаром прилетів на коні Виговський і сказав, що вже згодив вінчання в одного сьвященика. В-вечері Виговський і Олеся пішли до Софійського собора на утреню й висповідались, а другого дня на Подолі запричастились і повінчались. Щасливі й веселі вони вертались на обід до прихильної й доброї тітки Якилини Павловської. Якилина така була рада, неначе вона сама повінчалась з Іваном Виговським. І ніхто в сьвітї не спочував до Виговського та Олесї в їх щастї так щиро, як тітка Якилина. Вона завсїгди була рада й вдоволяна, коли їй доводилось спарувати молодого хлопця з молодою панною.

Тиждень прожив Іван Остапович Виговський в Якилини Павловської, як у раю, і не міг натїшитись своєю Олесею. Він неначе помолодшав, повеселїшав і одпочивав душею і після важкої вандрівки в Мокрани, і після тяганини з Олесиною рідне, одпочивав і од важкої канцелярської служби при старому вередливому гетьмані. Але на Олесї усей той пережиток турбот окошив ся нервовою хоробою, котрої не міг навіть вгамувати своєю ласкою та коханням ввічливий Виговський. І причеплива уперта рідня, і довга тяганина з сватанням, і несподївані втьоки з дому од старого Стеткевича, і несподіване нїби крадене вінчання проти волї усієї рідні — все це окошилось на делїкатній і випещеній Олесї нервовою слабістю.

Тим часом з Чигирина до Київа приїхав Данило Виговський і переказав Іванові Остаповичу, щоб він зараз їхав до Чигирина, бо всяких справ набралось бага-

Digitized by Google

то, і гетьман Богдан вже почав гримати на Виговського і навіть сердитись за його гаяння в Київі. Виговський доручив догляд за Олесею тітці Якилині та старому Остапові Виговському, а сам, як можна швидче, поспішив до Чигирина.

Тим часом Олесина слабість затягла ся. Вона то одужувала, трохи поправлялась, то знов занедужувала. Виговський часто навідував ся до Олесі, пробував по тижню й по два в домі тітки Якилини, але бояв ся перевозити її до Чигирина, бо вже зайшла негода, почались холода. Олеся не любила козаків, з неохотою збірала ся їхати до Чигирина і очевидячки сама длялась з виїздом.

— Нехай вже моя Олеся перезимує в вас, шановна тітко, а в літку ми перевеземо її по теплі та при теплій сухій годині, щоб їй наш Чигирин здав ся кращим, — говорив Виговський до тітки.

— То й нехай так буде. Вона в мене, як у рідної матері. Я її доглядати-му, як свою дитину. А не дай Господи, вона зімою застудить ся в дорозі в тих степах та на тих степових вітрах! Що тоді станеть ся з нею? — говорила тітка Якилина.

Тим часом настала весна холодна та непогожа. Вже й Великдень минув, а холода все не минали, неначе завважились шкодити Виговському й Олесі. Настало літо. Олеся породила сина Юрія.

— Знов претичина мині з Олесею! Вже й козацька старшина сьміеть ся, що я ховаю десь в Київі свою жінку шляхтянку і боюсь показувати її козакам в Чигиринї, щоб вони не одбили її од мене, — говорив Виговський тітці Якилинї.

Digitized by Google

IV.

Як тільки гетьман Богдан Хмельницький оддав Україну в підданство московському цареві, цар Олексій оповістив Польщі войну. Богдан тільки й бажав того: в його давно була думка одняти од Польщі ще Волинь за Горинню та Галичину, прилучити цей край до України і зібрати до-купи ввесь український народ. Богдан ще перед тим, як мав віддати Україну в підданство московському цареві, приговорив собі спільника, шведського короля Карла Густава. Він посилав листи до Карла Густава через двох Шведів, польських офіцирів, взятих в полон в дрижипольській битві з Поляками, і намовляв його постановити спілку з козаками, щоб воювати Польщу. Шведський король послав до Богдана свого посла генерала Вільгельма Карлуса з подарунками та грамотою. Богдан постановив умову з королем вкупі воюватись з Поляками і не ставити мира з ними без обопільної згоди. Він переслав через Карлуса грамоту й подарунки: трое турецьких коний з багатою збруєю, три янчарки, три буйволячі роги і три козацькі кунтуші з вишневого оксамиту, обкладані перлами та золотом.

Московське військо 1654 року вступило в Білу-Русь. За військом незабаром прибув сам цар. Богдан послав на підмогу цареві три козацькі полки під приводом ніжинського полковника Василя Золотаренка з правами наказного гетьмана. Московські воєводи забірали одно місто за другим на північній Білій-Русі, завоювали Дорогобуж, Білий, Невель, Мстиславль, Рославль, Оршу, Шклов. Золотаренко завоював в Могилев-

Digitized by Google

щині та Мінщині Річицю, Гомель. В серпні московське й козацьке військо розбило військо литовського польного гетьмана Радзивіла. Москалі й козаки пішли загонами по Білій-Русі. Цар вступив в Смоленск. Полоцк і Вітебск самі оддали ся цареві. Черниговський полковник Подобайло взяв заново Гомель, Пропойск, Новий Бихов. Цар взяв Смоленск і все посовував ся далі на Литву до Вільна.

Саме в той час Карл Густав вступив в Польщу. Познань і Велика Польща мусїли присягти на підданство шведському королеві. Короля Яна Казиміра пани не любили. Варшава здалась Шведам і присягла королеві без битви. Шведи забірали одно місто за другим, взяли Ченстохову і заграбували скарби в манастирі. Польські пани боялись, що король одніме од їх вольности й права, кидали короля і приставали до Шведів. Вони поставали зрадниками Польщі і королеві.

В той час, як Польщу забірала Москва й Шведи, Богдан вступив з козацьким військом в Галичину вкупі з московським військом під приводом Бутурлїна. В Богдана була думка забрати південні польські провінції, заселені українським народом, і довести до кінця визволїння усього українського народа од Польщі. Русини піднялись і пішли загонами по Галичині, били й грабували польських панів. Богдан підступив під Львів і обложив його звідусїль. Міста й твердині в Галичині здавались одні за другими або гинули в боротьбі. Богдан взяв великий викуп з Львова, а Бутурлїн з москалями та козаками взяли Люблин, спалили й вигубили усїх жидів.

Война тягла ся вже другий рік. Польща неначе вже гинула. Пани зрадники опамятались. Побачивши, що Польща гине, вони почали думати та гадати, як би спа-

Digitized by Google

сти рідний край од загину. Шведський король не поважав польських республіканських порядків і говорив панам, що його шабля покаже закони для побитої Польщі. Пани покидали Карла і знов присягали Янові Казимірові на вірність. Чарнецький розбив шведське військо. Ян Казимір, Чарнецький та Любомірський розіслали заклик до народа. Варшаву одняли од Шведів. Шведський король оступив ся в Прусію. Пани почали думати та гадати, як би спасти Польщу, бо московський цар вже забрав усю Білу-Русь і взяв Вільно.

Одібравши од Шведів Варшаву та Великопольщу, Поляки постановили йти на мир з козаками та й московським царем. Ян Казимір послав разом послів до царя і в Чигирин до Богдана Хмельницького, щоб помиритись з козаками і з Москвою.

Ляндскоронський приїхав в Чигирин, просив гетьмана помиритись з Польщею і дати поміч Полякам проти Шведів.

— Невже ви думаєте, що ми такі дурні, що будемо проливати нашу кров за вас, коли пани й досі вважають нас за своїх підданих? — сказав Хмельницький. — Оповістіть нас вільними од вас, незалежними від Польщі. Нехай знає Польща, що ми не підемо ні на яку приятельську умову з нею, доки вона не одкажеть ся від усієї Русі. Як пани признають нас незалежним, вільним од Польщі народом, тоді ми жити-мемо з вами, як приятелі й сусіди, а не як піддані й невольники.

І справді вже минав другий рік од того часу, як Україна присягла на підданство московському цареві, а Поляки й до того часу ще не одмежували гряниць України од Польщі і вважали Україну як польський край.

Ляндскоронський вернув ся в Варшаву ні з чим. За те ж польські посли в Москві спромоглись вговорити

Digitized by Google

царя на мир. Вони обіцяли, що після смерти свого короля пани виберуть царя Олексія за польського короля і Москва й Польща стануть одним потужним царством. В Москві боялись, що Шведи стануть небезпешні для самої Москви, а патріярх Никон дав раду помиритись з Польщею і почати войну з Шведами, щоб одібрати од їх Ливонію і давні краї Великого Новгорода.

Цар послав своїх комісарів в Вільно, щоб постановити мир з Польщею. Богдан, довідавшись про це, послав в Вільно і своїх посланців, щоб вони встоювали за права України. Але московські комісарі не пустили їх в намет на раду і самі постановили мир з Польщею в сентябрі 1656 року. По цьому трактатові Польща була повинна після смерти Яна Казиміра обібрати собі за короля царя Олексія Михайловича, а цар обіцяв воювати з Шведами, своїми переднішими спільниками, і обороняти од їх Польщу, ніби вже своє царство. Богданових посланців не пустили на раду в намет і сказали їм, що Хмельницький та козаки — піддані, а через те вони не сьміють подавати голос там, де про їх долю говорять посланці монархів. Козацькі посланці вернулись в Чигирин до гетьмана.

Тимчасом на Україні пішла чутка, що цар обіцяв польським панам припинити козаків, заборонити козакам воювати з Польщею, як з царською державою, що він знов оддасть Україну Польщі, а гетьманові звелить виставити козацьке військо проти Шведів для оборони Польщі од Шведів. Богдан стревожив ся. Цар та московські бояри повели політику з Польщею наперекір усім Богдановим замірам та планам.

В Чигирин прибіг один московський гонець з листом. Виговський сердито вирвав в його з рук листа. Гонця не допустили до гетьмана.

Digitized by Google

Уся Україна була стревожена чуткою про віленський трактат. Скрізь загомоніли, що цар присилує козаків йти на поміч Польщі, своєму лютому ворогові, і спасати її од Шведів. Говорили, що цар може знов оддати Україну Польщі.

Вернулись Богданові посланці з Вільна в Чигирин. Вони вступили в Богданову сьвітлицю. Посходилась козацька старшина. Прийшов і Виговський. Придибав і його старий батько Остап, котрий прибув до сина в гості. Всі ждали певних звісток, що таке постановили царські бояри в Вільні, помирившись з Польщею. Усі були смутні. Усім було важко на серці. Богдан вийшов до сьвітлиці, стревожений, з неспокійними очима. В його руки трусились, а очі аж горіли. Іван Виговський стояв похиливши голову. Темні, ясні очі неначе пригасли, неначе їх повила імла В очах в старшини сьвітилась і тревога й журба.

Посланці впали в ноги гетьманові.

— Ясновельможний гетьмане! Пропало військо запорожське! загине Україна! Нема нам помочи ні од кого. Ми навіть не знаємо докладно, яку умову постановили уповносилені від царя московські бояри з лядськими комісарями. Царські посланці не пустили нас і в посольський намет. Навіть не допускали нас близько до намета, неначе собак до божої церкви. А Ляхи сказали нам по щирій совісті, що вони постановили таку умову з царем, щоб Україна з запорожським військом знов була під Польщею... А як військо запорожське з усією Україною не буде покорятись Ляхам, то цар буде помагати Ляхам своїм військом і бити-ме військо запорожське. Загинемо ми! загине Україна!

Посланці заплакали, обнімаючи гетьманові коліна.

Digitized by Google

— Коли ми бились з самою Польщею, тепер нам доведеть ся битись з Польщею і Москвою. Пропащіми на віки! Не наша сила встояти проти їх, — говорили кріз сльози посланці.

Хмарний, сумний, осінній деиь заглядав в просторну Богданову сьвітлицю через невеличкі вікна і неначе збільшував смуток, розлитий на смутних обличчях старшини. Іван Виговський стояв неначе громом прибитий. Дві сльози покотились з темних очий.

Один Богдан не похилив голови. Він спахнув, підвів сиву голову. Уста й ніздрі задрижали. Старі руки затрусились. Він крикнув, неначе в гарячій битві з панами. Злість і гнів на московську політику душили його.

— Московські бояри подуріли й показились! В їх нема не то однієї клепки в голові, а десятьох клепок! Москва не варта доброго слова. Нема й не буде нам підмоги від Москви. Україна була як чайка в степу, що вивела діток при дорозі. Я мусів віддати Україну цареві, бо не було де дітись. А Москва дурна, хоче нас занапастити й занапастить! Присягаюсь і божусь, що нас хотять занапастити! Нас зневажають! Ой Боже наш праведний!

Декому з старшини сльози заблищали в очах.

— Не плачте, не журіть ся, дїти! Треба оступитись од Москви. Коли Москва вчинила таке з нами, то треба оступитись од царя. Підемо тудою, кудою звелить нам йти найвищий Владика. Будемо і під бусурменським царем, не тільки під християнським. Московські бояри грубі, дурні й темні. Ляхи їх дурять. Ніколи не станемо до помочи нашому споконвічньому ворогові — Польщі! Ніколи не підемо бити Шведа, нашого щирого спільника. Пани не одмежували й досї гряниць України,

Digitized by Google

не вважають на нас як на вольних, незалежних од Польщі, а Москва знов хоче віддати нас панам на поталу. Невже ми повинні стати до помочи нашим ворогам проти наших друзів? Вони дурять Москву! Ніколи вони не оберуть собі за короля московського царя.

Богдан ще довго лютував, лаяв ся, кричав та проклинав Москву. Розбитий завсіднїми войнами та клопотами, завсіднім без перерви тревожним життєм в походах та в битвах, Богдан не міг здержати себе, не міг вгамуватись. Страх за будучину України, за усе своє дїло, що він провадив за усе своє життя, помилка московського царя, легкодумність і дурість московських бояр збурили Богданову душу, як буря море, до самого дна.

А Виговський стояв і не промовив і слова. Він неначе кріз сон чув ту лайку та крики Богданові, як кріз сон людина чує завивання бурі в лїсї. А його серце болїло й нило. Тихий на вдачу й поміркований, звиклий таїти свої щирі думки й вчиняти Богданову волю, Виговський і тепер не виявив і словом свого збуріння проти Москви, свого гнїву; але в думцї він згожував ся з гетьманом. А тимчасом в його серцї аж клекотїла обида. Він вгадував, що Українї не сподїватись добра од Москви, що Москва не додержить Переяславської умови і ніколи не додержати-ме, що вона вчинить з Україною, що схоче, як покаже її потреба, її інтереси, а не вигоди України.

Виговський стояв, похиливши голову. Як кріз сон долїтали до його вуха крики й лайка гетьманова. А в його голові йшла дума за думою тихо-тихо, одна смутна, друга невесела. В його болїло серце так само, як і в Богдана, але болїло тихо, без гуку, без крику, без слів, як тлїв жар в сухому дереві перед пожежою.

— Що то станеть ся тепер з Україною? Де їй

Digitized by Google

дітись? До кого приставати? В кого запомоги шукати? Скільки вже пролито козацької крові! А скільки ще доведеть ся її пролити! — снувались думки в його голові, доки гетьман вгамував ся.

Гетьман зараз оповістив, щоб на днях зібралась рада. Старшина розпрощалась з гетьманом і вийшла з сьвітлиці, неначе громом приголомшена. Вийшов сльїдком за нею й Виговський з своїм старим батьком Остапом. Вони вертались до дому мовчки і слова не промовили. Їх наздогнав Данило Виговський. Вони ввійшли в сьвітлицю Виговського такі сумні, неначе вертались з кладовища, поховавши дорогу близьку людину.

Вже був час пізніх обідів. Виговський звелїв подавати обід. Слуги накрили стіл і подали обід. Виговські сїли за стіл. Але їм і не пилось і не їлось. Страва стояла на столї й холонула. Налиті чарки стояли повні. Смутний сїрий сьвіт хмарного осїннього дня ледві сьвітив в маленькі віконця тїсної сьвітлиці і неначе додавав смутку засмученим Виговським.

— Оттака то наша доля, тату! — заговорив Іван Виговський.

— Я нїчого доброго для України і не сподївав ся од Москви. Не люблю я Москви й нїколи не любив її, — тихо промовив старий Остап.

— Московські бояри темні, непросьвічені, ще й до того горді та чваньковиті. Вони з-горда поглядають на нас і на Ляхів, високо несуть ся, неслись би аж до неба, як би можна було, — говорив Іван Виговський. — В нас, мовляв, в Москві тільки чиста православна віра, а ви, Українці, вже полатинщені, схизматики, бо в нас, бач, хрестять через обливання... бо ви набрались лядського, католицького духу од Польщі. Москва третій

Digitized by Google

Рим, а четвертого вже й не буде. Це тільки й чуєш од їх. Не ждати нам добра од Москви!

— Я давно нарікав на гетьмана, що він прийняв московське підданство, і тепер нарікаю, — обізвав ся Данило Виговський.

— І недурно ти нарікаєш, — сказав Іван Виговський. — Ще ні сїло ні впало, а Москва вже ладна оступитись од нас, як тільки пани покадили їй під ніс облесливими пахощами. А Поляки ж ще й не одвели нам границї. Ще ж ми не визволили од Польщі ні Галичини, ні Волинї за Горинню. Ми ще не зібрались до купи, не зміцнились гаразд, а Москва вже ладна знов покорити нас під ноги Полякам. Що станеть ся з нами? Хто вгадає, яка доля нас жде?

І Виговський зітхнув важко-важко, неначе перед його очима клали в домовину його милу, любу Олесю, або його рідну матїр.

— Аж тепер на старости лїт гетьман дійшов до розуму! розібрав і втямив добре, чим тхне Москва, — сказав старий Остап Виговський.

— Розібрав і втямив, це правда, але заплутав ся між двома царствами, — сказав Іван Виговський. — І один Бог відає, як ми виплутаємось на волю. Москва оце од-разу показала свої норови. Наших козацьких послів Поляки приймали й витали, як і послів загряничних, цїсарських, нїмецьких, венгерських. Їх приймали з честю й пошаною, давали їм харчі, кватири, давали дорогі подарунки, оксамитові кунтуші, фаленди шиті голандські й усякі дорогі сукна. А московські бояри не пустили їх навіть близько до намету, ніби якусь непотріб.

— Це не добрий знак, — обізвав ся Данило Виговський. — Коли Москва вже теперь, тільки що прий-

Digitized by Google

нявши Україну в підданство, проганяє наших посланців і не шанує їх, що ж буде потім, як Москва забере нас в руки та насадовить свого війська оттут в нас дома, по наших містах?

Увійшов слуга, старий козак, і приніс другу потраву. Але ще й перша стояла непочата і чарки стояли повні. Слуга з дива витріщив очі. Виговські тоді тільки опамятались і схаменулись, випили по чарці і почали їсти страву. Але їжа не йшла їм на думку. Старий козак поприймав з стола сливе повні миски й полумиски і тільки з дива поглядав зкоса то на писаря, то на його старого батька.

— Чи це вони послабли, чи з ними трапилась якась неприємна претичина? подумав старий козак, виносячи тільки почату страву.

А Виговські ще довго сиділи за столом, довго балакали, пили венгерське вино, але й вино не розвеселило їх. Важка дума каменем налягла на їх душу.

Данило попрощав ся і пішов до дому. Старий Остап пішов одпочивати до своєї кімнатки. Іван Виговський усе сидів край віконечка і поглядав на хмарне небо, на густі хмари, котрі неначе бігли по-над лісом, по-над горою, доганяли одна другу, котячись, неначе чорний дим, густими довгими валами.

— Чи не так же котилось горе по Україні за усі Богданові часи, як котять ся по небі валами оті чорні хмари? Битви за битвами, ріки крові за ріками лились по усій Україні, одна другу доганяла, одна другу випереджала. Не встигла одна річка зсякнути й висохнути, десь знов піднімалась друга кривава річка і сповнялась червоною козацькою кровю. Тепер Польща вихилиталась до дна, до коріння. Пани спаскудніли. Польща падає, і при такім упадї Польщі Україна встояла б і

Digitized by Google

мала б силу одбиватись і вдержувати свої права Москва росте, набірається сили. Бояри не страшні тепер цареві: це потомки давніх двірських „шутів та скоморохів“ Івана Страшного. Це не польська вольнолюбна шляхта, а холопи цареві, і будуть чинити його волю, і прислужуватись навіть через міру, і годити цареві, як годить нїкчемний холоп. Кляне гетьман Москву, кляну її й я ще більше з її нїкчемними, наглими холопами-боярами.

На дворі сутеніло, смеркало. В сьвітлиці неначе впали тїни на білі стїни, стали тїни в кутку на дорогих в золотих шатах образах, обвішаних вишиваними рушниками. Стало ще сумнїйше на душі в Виговського. Його думи полетїли в давнину, лїтали по-над полями, де були битви за волю України. Смутна згадка за згадкою летїла швидко, як чорні хмари на небі. І несподївано Виговський згадав Корсунь, і Пилявцї, і Берестечко, згадав Київ. І от він неначе бачить невеличкий домок, а в тому домкові неначе вглядїв Олесю... І в одну мить в його сьвітлиці неначе блиснув промінь ясного сонця, неначе звідкільсь, повіяло теплом. Сьвітлиця одразу нїби повеселїшала, нїби ожила. Олеся нїби стояла перед ним, як жива. Він неначе бачив її тихі очі. І йому здалось, що серед сьвітлиці зацьвіла якась пишна квітка серед зеленого листу, ясночервона, пахуча. Він неначе почував пахощі од тієї квітки, що пішли по усій сьвітлиці і сповнили його душу. Йому стало весело на серці. Якісь надії на щастя заворушились десь глибоко-глибоко в душі. Він неначе набірав ся сили. Одна приємна дума викликала другу і розганяла смуток. І одразу він пригадав, що Богдан розлютував ся на Москву, хоче одняти Україну од Москви.

— Не все пропало! Не загинемо до кінця! Богдан

Digitized by Google

винесе на своїх дужих плечах і цю напасть. Він аж тепер став на добру путь. Москва остогидла йому, як і мині. Він одірве Україну од Москви. Не все пропало! Ще не вмерла козацька мати!

І ясний, милий Олесин образ ніби злив ся до купи з тим сяєвом щастя і надії на ліпшу долю України, на її волю. Виговський повеселішав, встав з стільця і почав походжати по сьвітлиці. Надія додала йому сили, розігнала смуток.

— Не все загинуло, не все пропало! Польща тепер хистка, як тонка кладка. Пани провалять ся на своїй кладці, а ми визволимо Галичину й Волинь, збе-ремо ввесь наш український народ докупи, і тоді пристанемо до хисткої Польщі і мати-мемо силу й снагу вдержати свою самостійність при слабкій Польщі. Богдан вже звертає з своєї полюбленої стежки. Він тепер мусить йти тудою, кудою я бажаю. А я йому допомо-жу своєю радою... На Україні розвиднюєть ся аж тепер! От-от засяє сонце волі й самостійности! Є надія! Ще не вмерла козацька мати!

І не буйним вітром вирвались його палкі почування, як вони вирвались в Богдана. Виговський, тихий на вдачу та поміркований, тільки швидче заходив по сьвітлиці і все розгладжував долонею своє високе біле чоло, повне дум та гадок та надій на ліпшу долю України.

Другого таки дня Богдан скликав козацьку старшину на раду. Богдан вийшов з своєї кімнати блідий, стревожений, сердитий, аж лютий. Він і досі не міг заспокоїтись, лаяв ся, сердив ся і проклинав Москву. Виговський бачив, що гетьман вже старий та недужий, може з пересердя та з опалу нашкодити Україні в справі з Москвою, почав заспокоювати гетьмана, бла-

Digitized by Google

гав його підождати трохи та гаразд розвідати про це діло, обнімав коліна, доказував, що це неможлива річ, щоб цар оддав Україну ворогам благочестивої віри й поганцям на поталу.

— Коли ми, не розвідавши гаразд про це діло, з опалу піймемо віри в таку чутку про Москву і оступимось од царя, то про нас піде слава як про зрадників і кривоприсяжників. Треба підождати і розвідати гаразд. Може це тільки така чутка пішла по Україні, а чуткам не все можна йняти віри, — вговорював і заспокоював писар гетьмана.

Богдан вгамував ся. Рада постановила ждати з Москви звістки од царя, але не посилати козацьких полків на поміч Полякам проти Шведів.

— Я шведського короля ніколи не зраджу. Він наш вірний спільник. Нам треба добивати панів, знесилювати їх, а не помагати їм, доки ми не однімемо од Польщі Галичини та Волині, доки вони не згодять ся одмежувати Україну од Польщі границями, — говорив Богдан до старшини.

А тимчасом він послав в Москву до царя лист. В своєму листї Богдан писав, що польські пани ніколи в сьвітї не додержать свого слова, не сповнять віленського трактата, не виберуть царя собі за короля, що вони обдурюють царя, бо вже послали послів до римського цїсаря і просять його брата собі за короля. В кінець усього Богдан благав царя не вертати України Польщі, як своїй будущій державі, не давати на поталу Ляхам православної віри.

Москва була глуха на цю пораду гетьмана та на його прохання. Цар постановив трактат з панами без козаків і навіть не дав одповіді на Богданів лист.

А час йшов. Ляхи намовляли кримську орду на-

Digitized by Google

пасти на Україну, підмовляли й цісаря. Тоді Богдан, не питаючись в царя, завів переговори з трансильванським князем Ракочієм. З початку 1657 року станула умова України з Швецією та Трансильванією, щоб розібрати Польщу. Ракочі вступив з військом в Польщу. Богдан послав йому до помочи козацькі полки. Чутка про це дійшла в Москву вже тоді, як Ракочі йшов на Варшаву. Цар Олексій Михайлович послав до гетьмана в Чигирин свого окольничого Федора Бутурліна та дяка Василя Михайлова з докорами гетьманові за ту спілку.

Московські посли виїхали з Москви весною, а прибули до Чигирина аж літом, третього юня, вже тоді, коли Богдан слабував, коли вже наступав кінець його життя.

Богдан знав, що Бутурлін їде з докорами од царя; він не мав думки зовсім розійтись з царем і послав стрічати боярина з пошаною. Миргородський полковник Грицько Лісницький виїхав на зустріч послам за десять верстов од Чигирина. За пять верстов од Чигирина стрітили послів син гетьманів Юрій, генеральний писар Іван Виговський та військовий осаул Ковалевський. Юрій просив послів вибачити, що сам гетьман не виїхав їм на зустріч, бо нездужає і лежить на ліжку.

Другого дня прибув до послів Ковалевський і привів на подарунок їм два богато осідлані коні.

— Добродій наш, пан гетьман звелів вам їхати до його, — сказав Ковалевський.

Посли приїхали в гетьманський двір. В сінях стрів їх Іван Виговський.

— Не майте за зле, — сказав генеральний писар,

Digitized by Google

витаючись з послами, — гетьман лежить недужий і не міг ніяким побитом стрінути вас.

Послів допустили до гетьмана. Гетьман лежав слабий на ліжку. Його лице вже осунулось, щоки позападали, ніс загострив ся. Голова вже посивіла. Гетьман спав з тіла так, що його ніби половини не стало. Вже було знать, що над ним літає подих смерти. Смерть очевидячки вже стояла в його за плечима або заглядала в двері. Тільки гострі очі горіли, як огонь, і в їх сьвітилось давне завзяття. Сьвітив ся й гнів на московських бояр за зраду України й за нехтування її інтересами, дорогими для гетьмана.

Бутурлін, здоровий та огрядний, вступив в сьвітлицю. Високий комір синього кафтана, обшитий важким золотом, високо стремів кругом шиї, неначе клепки дїжі, поцяцьковані парчею та золотими взорцями. З того коміра, неначе з куріня, висунулась і нахилилась товста голова з повними червоними щоками, з русявою довгою бородою, з сірими круглими очима та повними ситими рожевими устами. Од важкої духоти в важкому убраннї, обшитому золотом, Бутурлін розпарив ся як у лазнї. З чола лив ся піт і стїкав по ситих щоках. Йому було важко й досадно і од духоти і од злости на гетьмана. Бутурлін та Михайлов в довгополих кафтанах, облямованих парчею, з довгими бородами були схожі на московських поважних протопопів і своїм убранням, і бородами, і поважними фігурами та рухами. Бутурлін тричі перехрестив ся до образів, тричі поклонив ся образам, і потім поклонив ся гетьманові. Позад посла стояв дяк Василий Михайлов, нижчий за боярина, але ще товщий, неначе годований. Він хрестив ся до образів, кланяв ся та аж сопів од духоти в важкому довгому суконному офіціяльному убраннї.

Digitized by Google

Бутурлін спитав в гетьмана, по давньому звичаю, про здоровя. Гетьман спитав про здоровя царя та царицї та їх дїтий. Посли зараз роздали царське жалування по списови для гетьмана, генерального писаря та для полковників. Роздавши жалування, Бутурлін сказав:

— Наказано нам говорити з тобою, гетьмане, про державні справи, а тобі, гетьмане, наказано вислухати за ті державні справи.

— Не можна мінї теперички слухати про державні справи, — сказав гетьман. — Я нездужаю, і дуже нездужаю; нехай військовий писар Іван Виговський вислухає про великі справи його царського величества.

— Ми прислані по указу великого государя до тебе, гетьмана, і нам загадано говорити з тобою, а не з якимсь писарем, — обізвав ся Бутурлін.

Виговський гордо зирнув на боярина. Слова боярські кольнули його в самісіньке серце. „І я ж такий боярин на Українї, як і ти, а може ще й кращий за тебе, бо я державний канцлер“ — подумав Виговський і спустив очі. Нехтування московське вразило його дуже неприємно.

— Я нїяк не можу при своїй хворобі говорити про державні справи і давати одповідь, — сказав гетьман, — та про що б ви не говорили, те не буде потаєно від писаря.

— Не годить ся тобі, гетьмане, одмовляти ся нїякими причинами: треба слухати указ і загад великого государя без жадної суперечки, — сказав боярин.

— Указу й загаду царського я повинен слухати, але од хвороби мінї говорити не можна. Дасть Бог подужчаю, тодї дам знати.

„Ну та й причепилась оця московська причепа, не наче шевська смола! Чепляють ся до слабого чоловіка:

Digitized by Google

хоч вмірай, а його вислухай! Це правдива московська пеня. Польські посланці не чеплялись до нас так нагло й грубо" — думав Виговський і тільки крутив свого довгого лиснючого вуса.

Надуті й сердиті московські посли вийшли в велику сьвітлицю і хотіли вже йти з двору. Гетьман послав Виговського просити їх зостатись на обід. Посли вернулись в кімнату до гетьмана і гордо сказали:

— По милости царського величества для нас обіди наготовляні в нашій господі: ми будемо їсти в себе.

— Усі посли царські по милости царського величества в моєму домі їли і за довговічніс ь государеву пили. Вчиніть і ви так само. А коли так не зробите, то мині буде здаватись, ніби то буде неласка до мене його царського величества, — сказав гетьман.

Посли згодились зістатись на обід. Столи понакривали коло гетьманового ліжка. До гостий вийшла гетьманова третя жінка Ганна, з роду Золотаренків, та Богданова старша дочка Катерина, що була замужем за Данилом Виговським. Обидві були убрані в дорогі оксамитові вишневі кунтуші та в білі шовкові намітки, наверчені на золоті парчеві очіпки. Вони попросили послів за стіл. Гетьман попросив на обід Івана Виговського та осаула Ковалевського. Перехрестившись та перечитавши молитву, бояри посідали за столи. За столами при обіді ніхто не говорив. Усі сиділи мовчки, усі були задумані. Посли були сердиті аж понадувались. Виговський поглядав на бояр з-коса і тільки крутив свої довгі вуси. Гетьманша і Катерина не насьмілювались говорити з чужими послами. Веселій та говорючій Катерині страх як хотілось побалакати з чужоземцями, розпитати, як живуть в їх теремах московські боярині, які в їх звичаї, яка поведенція в убраннях. Але вона бо-

Digitized by Google

ялась батька, щоб часом чимсь не прохопитись і не сказати чого зайвого, такого, чого не дозволяє етикет. Обід був не веселий, вже геть-то поважний, навіть сумний, схожий на обід на панахидах. В очах в усіх світилась обида, невдовоління, заздрівання. В ряди-годи недужий гетьман обзивав ся словом до Бутурліна та гетьманша тихо давала слугам якийсь там загад, а нетерпляча Катерина сливе на саме вухо шепотїла мачусі свої уваги і все поправляла на шиї разки намиста з дрібних червінців.

На половині обіда гетьман підвів ся, звелів слугам піддержувати себе, взяв срібний кубок з венгерським і промовив бажання здоровя цареві, царицї, царівнам, ласкавому заступникові України патріярхові Никонові, боярам, думським людям і христолюбному військові, щоб Господь покорив під ноги цареві не тільки еретиків, але й самого поганина бусурмана султана турецького.

Випивши кубок, гетьман впав знесилений на пóстіль і вже того дня більше не вставав з ліжка. Усї хапком доїдали обід і швиденько розпрощались з недужим гетьманом.

Другого дня царські посланцї знов намагались, щоб гетьман прийняв їх і вислухав. Виговський одмагав ся, що гетьман слабує, не може їх вислухати. Посли стояли на своєму і говорили, що вони прислані не на довгий час, що їм треба хапатись до дому. Двічі ходив генеральний писар до гетьмана, і двічі приносив послам ту саму відповідь, що гетьман не може нї слухати, нї відповідати, і прийме послів, як тільки трохи одужає й подужчає.

Але московські посли таки приїхали в гетьманський двір непрохані. Їх привитав Іван Виговський і за-

Digitized by Google

просив до сьвітлиці. Посли почали вивідувати в Виговського, на ві-що то гетьман має стосунки з Шведами та трансильванським князем Ракочієм.

Виговський гляиув на образ Спасителя, перехрестив ся і сказав:

— Божусь і присягаюсь, що в гетьманові і в усьому запорожському військові нема ніякої неправди і зради цареві. Але як пішла чутка, що ніби цар, ставши польським королем, оддасть Україну Польщі, як Поляки почали посилати своїх послів до султана та до кримського хана, щоб намовити їх напасти на Україну, то гетьман почав шукати собі помагачів та спільників, щоб бути з ними в приятельстві. Усе се гетьман зробив не для зради цареві, а на честь і хвалу великого государя.

— Дивно нам, що гетьман вступає в спіл з царевими ворогами без наказу й дозволу царського, — сказали посли.

Виговський почав одмагатись, вговорювати і заспокоювати послів. Його красномовна промова лилась, як вода весною в бистрих потоках. Він говорив швидко й палко й розумно, виправдовуючи гетьмана. І посли трохи заспокоїлись.

Аж через чотири днї гетьман поздоровшав і звелїв Виговському покликати до себе послів.

Посли вступили в здорову сьвітлицю. Гетьман сидїв на канапі, худий, змарнїлий та блїдий. Він так спав з тїла, що оксамитовий вишневий жупан став широкий, бгав ся на його худому тїлї широкими складками. Здавалось, нїби на канапі сидїла тїнь колишнього огрядного, здорового велитня-гетьмана.

Гетьман попросив послів сїсти на почесному місцї на канапках в кутку під образами. Виговський сїв одда-

Digitized by Google

лїк на стілцї. Бутурлїн почав говорити з докором в голосї:

— Обіцялись ви, присягаючи на підданство цареві, в сьвятій божій церкві по непорочній Христовій евангельській заповіді перед святою евангелією служити й бути в підданстві у великого государя на усій його волї й послухании, а по теперішніх ваших замірах ваше спочування переносить ся од його царського величества на Ракоцу. Тепер ми чуємо, що ти вже вступив в спіл з шведським королем Карлом Густавом та з Ракоцою і послав полковника Антона Жданова з запорожським військом на поміч Ракоцї, щоб руйнувати міста й села коруни польської, забувши страх божий і свою присягу. Тобі було б сьлїд допомагати цареві, щоб він міг стати польським королем та великим князем литовським, а не брататись з такими еретиками, кальвинами. Це тобі од Бога гріх, а од нас сором!

Слова московського посла розсердили гетьмана. Він спахнув і промовив одкрито й з запалом:

— Од шведського короля я нїколи не оступлюсь В нас давне приятельство і згода од того часу, як ми ще не були в підданстві в царя. Шведи люди щирі й правдиві, не те, що Ляхи; вони додержують свого слова. А цар вчинив з нами свою немилость: помирив ся з Поляками і хоче оддати нас в руки Полякам. Нам треба не миритись з Поляками і не помагати їм військом проти Шведів, а битись з ними до кінця і знесилити їх до краю. І тепер йде чутка, що цар вже послав з-під Вільна двадцять тисяч війська на нас, на шведського короля та Ракочія. Ми й гадки не маємо оступатись од царя і ладні йти на його ворогів, на невірних бусурманів, хоч би мінї в теперішній моїй хворобі і смерть трапилась в дорозї; за-для цього по-

Digitized by Google

веземо з собою й домовину... Великому государеві, царському величеству, у всьому воля: він монарх великий; тільки те мінї дивно, що йому бояри нїчого путящого не порадять; ще й не дістали польської корони, з Польщею мира не постановили, а вже з Шведами, своїми ж спільниками розіàшлись і почали з ними войну. А те, що ви говорите, неначе б я давав згоду, щоб царські воєводи були в Чернигові, Нїжинї та Переяславі і збірали царські податї, так цього не було: в Переяславі з боярином Бутурлїном ми умовлялись, щоб царські воєводи були тільки в Київі. Я буду служити великому государеві, а од Шведів нїколи не оступлюсь.

— Гетьмане! — сказав Бутурлїн, — говорити тобі такі непристойні речі сором. Треба Бога памятати і свою присягу цареві, як ти обіцяв ся великому государеві вірно служити і усякого добра йому хотїти. А тепер за помоччю війська запорожського шведський король і венгерський Ракоца пошарпали міста польської коруни і великі скарби в манастирях забрали. Ви руйнуете польську корону, на котру обібрали пани нашого государя... Ти, гетьмане, тепер говориш з великими пихами, невідомо з якої причини... Нема тобі сорому і Бога ти забуваєш. Служба твоя в великого государя нїколи не буде забута... тільки непристойні й високі заміри покинь.

Виговський сидїв у куточку і з дива вирячив очі на московського посла. „Такими гордими словами — думав він собі — промовляли до Богдана польські пани тільки зараз після корсунської битви з панами, поки козаки не вбились в палки, не набрались сили. Панів бояри не знають гаразд, а піддурені підлесливими панами, вони й справдї ще оддадуть нас Полякам до рук...“ І він почував, що гнїв на бояр підступає йому до сер-

Digitized by Google

ця. Йому хотілось встати, заговорити і словами стати до оборони і гетьманової політики, і інтересів рідного краю. Але він здержав ся. Уся збуреність в йому виявилась тільки в тому, що він двічі повернув ся на стільці і згорнув руки на персах.

Бутурлін говорив далі докори гетьманові і почав навчати:

— Ви помагаєте ворогам царевим, руйнуєте й грабуєте корону польську, на котру пани обібрали нашого государя; ви проливаєте вкупі з Шведами та Ракоцою християнську кров, божим церквам і християнам чините спустошіння й глум, про що й слухати страшно. Стережіть ся „како опасно ходите", щоб часом вам за такі неправди не навести на себе праведного гніва Божого, — говорив Бутурлін в тоні навчаючого старого протопопа.

„Це не бояри думські, а ніби попи з московських соборів наїхали нас навчати та наводити на добру путь за-для своєї користи, а на нашу пагубу, — думав Виговський. — Само ж московське військо на Білій Руси руйнувало й грабувало і костьоли, й польських панів християн, і села й міста, а про це бояри й словом не зачикнуть ся, про це вже й забули, а нас цим докоряють. Гарні ці московські попи-бояри!"

І справді, як-би посланці не були взуті в жовті сапянці, можна було б по всьому — і по мові, і по обличчі, і по убранні подумати, що вони не бояри, а московські або византійські попи. І гетьман і Виговський здавались в-рівні з ними европейцями.

Вже були пізні обіди. Гетьман звелів накривати столи і попросив послів на обід. До столу вийшла гетьманша Ганна, в роскішному зеленому кунтуші, з чималим дорогим золотим хрестом на шиї, обсипаним бриліянтами. Ганна була ще не стара й дуже гарна з ли-

Digitized by Google

ця, біла та чорноброва, з ясними карими очима. Вона попросила послів сідати за столи. Вийшла й Катерина, Богданова дочка. Гетьман звелів сідати за столи й синові Юрієві, генеральному писареві Виговському і своєму зятеві, Данилові Виговському. Гетьманша почастувала послів. Усі посідали за столи. Але й цей обід був невеселий. Обидва Виговські і не дивились на послів: вони їм стали противні. Усі мовчали, неначе за столом сиділи високі московські духовні особи, архиереї або митрополіти, перед котрими було якось ніяково говорити про буденні справи

— Чи це ми були на гетьманському обіді, чи на панахиді? — спитав Данило в Івана Виговського, виходячи од гетьмана.

— Мині все здавалось, що я на панахиді: все не розбірав, чи я обідаю з боярами, чи з московськими надутими попами, — сказав Іван Виговський.

— Ой коли б ці обіди з боярами і справді не стали панахидами по Україні! — обізвав ся Данило Виговський.

— Але гетьман, слабий та ще й злий на Москву за її дурну справу з Польщею, говорив з послами дуже круто й роздратовано, — сказав Іван Виговський. — Москви дратувати не годить ся: може ще повернемо справу на свій бік. Треба буде поїхати до послів і попросити вибачення за гетьмана. Не раз і не два мині доводилось і за Польщі вгамовувати та здержувати старого гетьмана після його розмови з польськими послами.

І другого дня Іван Виговський поїхав до московських послів і сказав їм:

— Ясновельможний пан гетьман звелів сказати вам „добри-день“ і спитати про ваше здоровя, а коли

Digitized by Google

вчора вам була яка недогода, то не майте того за зле. Гетьман дуже слабий і в тяжкій своїй слабости палко говорив з вами Він при своїй хворобі тепер на усіх сердить ся; такі вже тепер в його норови; і нас усіх він усе лає, за якусь нїсенїтницю так розсердить ся, що до його хоч не приступай.

Іван Виговський мав талан ораторський і любив говорити, але в розмові він завсїди був дипломатом, і то обережним.

Посли почали випитувати в писаря про спіл гетьмана з Шведами та з Ракочієм і сказали йому:

— Писарю, Іване Виговський! памятай ласку до тебе нашого царя, служи, працюй для його з щирим серцем і з дорогою душею, без хитрощів, а твоя служба цареві не буде нїколи забута царем.

— Я гетьмана й полковників завсїгди наводжу на добру путь, а на знак своєї вірности й щирости в вірі я оце одружив ся з дочкою Богдана Стеткевича, благочестивої християнської віри. Є в його маєтности коло Орші в Могилївщинї, так нехай би цар звелїв віддати ці маєтности моїй жінці й мінї і записати їх за нами, а я буду йому за вірного слугу до кінця моєї жизности. Є государева ласка до инчої шляхти, що цареві й не служила, а ті маєтности були колись Стеткевичеві.

Посли обіцяли Виговському ті маєтности, але цар їх не вернув Виговському. Бояри московські вславились своєю скупістю, навіть за гряницею, хоч для себе були й зажирливі.

Посли знов домагались, щоб їх допустили до гетьмана говорити про свої справи. Але ще їх і до гетьмана не допустили, як в Чигирин приїхали шведський посол, а за ним посол од Ракочія. Гетьман зараз прийняв послів. Московські посли випитували в гетьман-

Digitized by Google

ських челядників, підкуповували двома парами соболів підписарів гетьманської канцеляр ї, але нічого не винитали. Стали вони випитувати в Івана Виговського, але Виговський запевняв їх, що посли тільки говорять про любов та згоду з військом запорожським і більш нічого.

Одправивши чужоземських послів, гетьман запросив до себе Бутурліна та Михайлова на прощання. Іван Виговський та осаул Ковалевський закликали послів і запросили їх в гетьманські горниці.

На прощанні посли довго вмовляли гетьмана, щоб він порвав спіл з Шведами, помирив ся з Поляками, як будущими царськими підданими, і став до помочи Полякам проти Шведів.

Одкритий і простий Богдан сказав їм:

— Од Шведів ми не оступимось. Шведи наші найкращі спільники. Нехай цар помирить ся з Шведами. А коли вони не бажати муть мира з Москвою, тоді ми вчинимо справу на инчий спосіб. А теперички допроваджуймо до кінця справу з Ляхами: треба наступити на їх з двох боків — московське військо по один бік, а шведський король по другий, і бити панів, щоб їх з корінням викоренити і не допустити їх злучитись з инчими спільниками. Ми їх добре знаємо! Хоч вони на словах і обібрали государя на свій престол, але на ділі цього ніколи не буде. Шукають же вони собі инчого короля в Цісарщині.

Посли не знайшли, що відповідати на це гетьманові. Тоді вони почали домагатись, щоб гетьман звелів будувати в Київі для московського війська казарми або понаймати кватири. Гетьманові було не до вподоби, щоб великоруське військо оселилось в українських містах. Він почав одникувати й одмагатись. Іван Вигов-

Digitized by Google

ський од-разу постеріг, длячого цар думає оселити московське військо по українських містах. Він почав потакати гетьманові і сказав, що однімати оселі й грунти під казарми та дратувати жильців небезпешно, щоб з цього ділa часом не вийшло те, що колись вийшло в Суботові, як Ляхи одняли в гетьмана Суботів, через що й досі ллеть ся кров на Україні. А осаул Ковалевський пристав до його й потакав йому.

Бутурлін спахнув і промовив:

— Дивно мінї та й годї! Як це ви Бога не боїтесь сорому в вас нема? А тобі, писарю, і тобі, осауле, не годить ся приставати до гетьманських слів і говорити так голосно. Це звичай людий нїкчемних, „негодних“!

Виговський зблїд, як крейда, од боярської лайки. Ковалевський почервонїв з досади й посатанїв.

В Виговського майнула думка: „Таким тоном говорили колись до нас дикі польські звірі Миколай Потоцький, Самійло Лащ, та й то до корсунської битви з Поляками. Якийсь московський окольничий, якийсь дяк чи піддячий, нижчий за мене, кидає мінї в вічі лайку при гетьманові, мінї, кращому й вищому за його, мінї, великому канцлерові війська запорожського!“

Він замовк, не промовив більше й слова, стояв блїдий та задуманий, але затаїв в своїй душі ще більшу ненависність до московських гордих, непросьвічених та грубих бояр.

Гетьман перебив розмову і сказав:

— Не знаю; я в Київі давно був. Подумаємо, як це ділo зробити, і подамо звістку вам на од'їздї вашому через генерального писаря.

Посли розпрощались з гетьманом. На од'їздї з Чигирина вони таки встигли випитати через підписарів гетьманської канцелярії, чого приїздили чужоземські

Digitized by Google

посли і що гетьман постановив спіл з Шведами та Ракочієм воювати з Польщею і розділити її між собою на три частки.

Московські посли виїхали з Чигирина вже після пізніх обідів. Іван Виговський, випровадивши послів за місто, вернув ся до дому і одпочивав, сидячи на ганку, неначе одбувши важку панщину. Він скинув з себе важкий оксамитовий кунтуш, передяг ся в легенький літній жупан, сів на лавці в просторному ганку і балакав з старим батьком Євстафієм. Невеличка кватира Виговського стояла на пригорку під високою Замковою горою серед роскішного старого садка, а місто спускалось на низ і розстелялось по низині. Низина, просторі луки та сіножати зеленіли, неначе застеляні зеленим сукном. Усей Чигирин було видко, як на долоні. Виговський ніби одпочивав після важкої роботи, окидаючи очима широкий простір, де білїли купами доми, лисніли хрестицерков та позолочені маківки на банях.

Виговський не встиг одпочити, як прибігла Катерина Виговська і бігцем вибігла по східцях на ганок. Проворна на вдачу та дуже цікава, вона ледві діждалась, поки генеральний писар вернеть ся до дому, і вглядівши в вікно, що він проїхав вулицею на коні, зараз побігла до його, щоб розпитати за проводи бояр та останню розмову з ними.

Не встигла Катерина і на лавці сісти, як у хвіртку вскочила Олена Нечаєва, менча Богданова дочка, і бігцем побігла до ганку. І її брала нетерплячка поговорити й розпитати про московських бояр. Незабаром хвіртка знов заскрипіла і на подвірі з'явив ся Данило Виговський, стрункий, рівний, як стріла, легкий на ході, і швиденько попростував до ганка. Зараз за ним надійшов полковник Тетеря, а за ним генеральний осаул

Digitized by Google

Ковалевський, поважний, важкий на ході, плечистий та поставний. Прибігло ще кільки жінок старшини. В ганку стало аж тісно. Олена Нечаєва та зо-дві козачки пооступались з лавок і посідали на сходах, щоб дати місце на лавках чоловікам.

Усім хотілось побалакати про московських гостий, котрі на сей час усім не припали до вподоби, навіть були неприємні, а декому й противні. Навіть слуга Виговського, старий козак, і той постерегав, про що буде тепер розмова в ганку, і був такий цікавий послухати ту розмову, що став коло ганку і насторочив вуха. Виговський вглядів його і промовив.

— А піди лиш, Яремо, в льох та наточи меду в жбани та й жди, доки я не звелю подавати!

„Треба бути обережним, — подумав Виговський. — Москва ще стоїть з келепом над нами, а ці бояри підкуплять в нас і слуг і випитають, що їм треба."

— Ну й гарні ж гостоньки були оце в нас в Чигирині! — почала розмову Катерина. — І вродилась й охрестилась, а таких пеньків ще не бачила в гостях в мого батька.

— Бодай їх лиха година взяла! Втомили вони й гетьмана, втомили вони й мене... панькав ся з ними, як з болячками, — промовив Іван Виговський.

— Це такі болячки, що було б ліпше їх повирізувати та геть повикидати, щоб не загноїли усього нашого тіла, — обізвав ся щирий Данило Виговський.

Тетеря мовчав і тільки хитро осьміхав ся усім своїм широким плисковатим лицем та невеличкими карими лиснючими очками. Йому було байдуже про бояр, доки вони не шкодили йому особисто.

— Нагуркотіли, настукотіли московські чорні хма-

Digitized by Google

ри та й посунулись на північ і бодай не вертались! — сказав старий Остап Виговський.

— Лізуть до гетьмана, мов гуси в тік: пускай їх, хоч вири, бо вони приїхали з Москви! Оце гаразд! трохи не ввігнали в домовину мого тата, — обізвалась Олена Нечаєва.

— Коли б пак налазили, як гуси, а то притьмом пруть ся, як поросята в картоплю, аж кувікають! Ой давай, мовляв, гетьмане, свою картоплю, бо вона для наших рил саджена в твоєму городі! — додала Катерина й разом реготалась.

— Ну та й придбав гетьман собі приятелів в Москві! Цур їм таким спільникам! — сказав Данило Виговський.

— І цур їм, і пек їм! — обізвав ся старий Остап Виговський. — Що правда, то правда, польські пани кращі за їх.

— Принаймні делікатнійші. А ці бояри і горді як сатана, і дурні як ступа, і чваньковиті, ще й до того наглі, наглі без міри, без кінця. Два роки минуло, як Україна доброхіть присягла московському цареві, а ці московські зателепи вже порядкують та орудують на Україні, неначе вони завоювали наш край, неначе причі побили нас в трьох битвах, — сказав Іван Виговський.

— Для їх москалів. для їх стрільців став палаци, пускай їх в усі міста, куди їм буде завгодно! — докинув Ковалевський.

Еге ж! пускай, щоб забрали нас в свої лапища в наших таки містах, не далеко ходивши, щоб накрити нас решетом в самісінькому гнізді, — сказав Іван Виговський.

— А які вони чудні оці бояри! — обізвалась Катерина, — не сказати б московські попи в рясах та

Digitized by Google

з патерицями... Як вступила я в сьвітлицю, то трохи не помилилась: думала просити благословення і трохи не цмокнула їх в руку. Ще добре, що завчасу схаменулась. Ото б вийшла була кумедія!

— Де в біса вони схожі на попів? Вони схожі на татарських мурз або на Батиєвих баскаків, — бовкнув Данило Виговський. — Це правдива московська Татарва, тільки віра в їх християнська. Наш гетьман мати ме багато клопоту з цими боярами, як довго жити ме.

— Не мала баба клопоту, та купила собі порося. Оце ж і гетьман купив собі біду, та за свої гроші, — пожартував Ковалевський.

— Та які вони лайливі! як вони грубо говорили з гетьманом! Тобі, гетьмане, негоже! тобі, гетьмане, непристойно! Ти, гетьмане, і Бога не боїш ся і людей не соромиш ся! Лають ся та й лають ся! Вилаялись та й поїхали, бодай не вертались, — говорила Катерина.

— І справді: „поїхав мій миленький, бодай не вернув ся", як співають в пісні, — додав Данило Виговський.

— Та які ж вони одоробала! Ледві повертають ся та сопуть, та хропуть, неначе кріз сон.. А піг по гладких щоках так і дзюрчить, неначе залива з стріхи. Я вже хотіла встати з-за стола та повтерати їм гладкі морди, бо з їх лобів аж в полумиски капотіло, а вуси та бороди позамочували в борщі. Мені аж гидливо було їсти. Бачила я і польських послів, і шведських, і венгерських, і волоських, а таких поганих ще з роду не бачила.

— Добре, що гетьман розкоштував, які на смак московські бояри і чого нам сподіватись од їх. Може тепер одвернеть ся од Москви. Він думав теперички оддати Україну під руку турецького султана. Здаеть ся,

Digitized by Google

що під Турком нам буде вільнійше, — сказав щирий Данило Виговський.

— Не говори так, брате! Гетьман говорив це з опалу, з великої досади, а як обдумаєть ся та поміркує, то може скаже инче, — обізвав ся обережний Іван Виговський. — Може і в Москві бояри заспівають инчої, як довідають ся і пересьвідчать ся, що польські пани їх дурять, бо панам тепер дуже й дуже прикрутило.

Іван Виговський був дуже обережний. Хоч він і не любив бояр, але добре тямив, що Москва набіраєть ся тепер сили, побивши Польщу, і з нею треба поводитись дуже обережно, щоб часом не запобігти од неї лиха через боярську темноту та дурість.

— І добре, пане Йване, твоя Олеся зробила, що не перебралась оце з Київа до тебе. Як би вона оце була пообідала з боярами, то з переляку втікла б з Чигирина в Київ, — сказала Катерина.

— Та й я б не видержала і дременула б сьлідком за нею. Як би прийшлось парити паркач ерез боярські ве реди та лайку, то кожний втік би од їх хоч і до Турка, — обізвалась Олена Нечаєва.

— Од їх і поли вріж та втікай, чи до Ляха, чи до Турка, чи хоч і на край сьвіта. Ну та й цяця ж оці московські бояри! — говорив старий Остап Виговський.

— Не легенько тепер і тікати од їх, коли запряглись в московське ярмо, — сказав Іван Виговський. — Тепер бояри тільки загадувати муть нам: „ший ставай, круторогий! цабе моругий!“ Поганяти-муть вони нас, як схотять і куди схотять.

Виговський з-коса поглядав на Тетерю. Тетеря тільки хитро осьміхав ся чорними очима, а потім промовив:

Digitized by Google

— Кому важке буде те ярмо, той крутне рогами та й скине його; а хто оговтаєть ся з ярмом, то й носити-ме його, хоч і намуляє собі ним шию.

„На двоє говорить Тетеря, що і в ступі не влучиш“ — подумав Іван Виговський.

— Що-до мене, то я, бувши волом, так крутнула б рогами, що й ярмо, й занози, й притику потрощила б, ще й в боярські пампушки штурхнула б рогами. Ой грубі ж, ще й до того сапаті ті бояри! — говорила Катерина. — Ото буде про що розказувати Олесі, як оце вона приїде в Чигирин!

Гості Виговського забалакались, розмовляючи за бояр. Коли це за двором несподівано застукотїли колеса. За ворітьми спинив ся ридван. Ярема кинув ся з льоху одчиняти ворота.

— Одчиняй, старий, швидче! Плуганить ся, неначе вівця з перебитою ногою, — крикнув погонич за ворітьми на старого Ярему.

— Хтось приїхав, хтось приїхав! Годі тепер балакати про московських бояр, бо вітер донесе нашу розмову аж до самої Москви, — сказав Іван Виговський.

„Чи ворог, чи приятель оце в нас за ворітьми? Видко, що хапаєть ся. Певно щось спішне! І хто б це був такий?“ — вертїлась в його думка.

Ярема одчинив скрипучі ворота так раптово, що аж ворітниці захилитались. Він вглядів, що на возї сидїв лицар. В одчиняні ворота шугнули чорні баскі коні, неначе чотири степові орли, повернули кругом широкого двору і з опалу неначе осїли перед ганком. В повозї сидїв овруцький староста Юрій Немирич.

Усї впізнали його і в-мить схопились з місця. Іван Виговський та Данило кинулись до ридвана так швидко, неначе злетїли по східцях на крилах.

Digitized by Google

— Ого! Carissimus dominus Немирич! — крикнув Іван Виговский.

— Tuus semper carissimus amicus et frater! — крикнув Немирич з воза і прожогом схопив ся і скочив на землю жваво, проворно, неначе йому було ще двадцять років. Іван Виговський простяг руки і обняв його на льоту, неначе вспіймав його на повітрі. Немирич скочив до-долу і тричі гаряче поцілував ся з Іваном Виговським.

Вже сонце скотилось над ліс і обливало двір і садок червоним сьвітом, обсипало лиснючі чорні з сивиною Немиричеві кучері, грало блиском на позолоченому держалні його шаблі, на пістолетї та кінжалї, заткнутому за черес, на золотистій кольчузї, котру було видно на персах з-під широкого кунтуша. Немирич був рівний станом, високий на зріст, гарний з лиця, проворний аж трохи торопле́ний.

Данило Виговський, Навло Тетеря й Ковалевський привитались з Немиричем дуже привітно. Іван Виговський запросив гостя до господи. Немирич вибіг по сходах на ганок, поцілував ся з старим Остапом і кинув жарт неначе на льоту:

— Ге! reverendissime pater! Сидите тут на ганку та хлїб дурно збавляєте. А нумо з нами в стан до Ракочія! До шаблї, та до списа! — крикнув Немирич до старого Виговського.

— Еге-ге! Мов вже минуло. Нам тільки й зіста лось, що на ганку грітись проти сонечка, — сказав сивий дїд і засьміяв ся сухими, тонкими, нїби зівялими устами.

— Просимо до господи! до сьвітлицї! — просив генеральний писар Немирича.

— Спасибі! На ві-що йти до сьвітлицї, коли й тут

Digitized by Google

гарно... Сїдаймо тут та побалакаємо, бо я оце хапком прибіг до Чигирина, летїв день і ніч, — сказав Немирич і не сїв, а нїби впав, як підкошений, на стілчик.

— Щож там таке трапилось? З-відкіль, пане старосто, прибіг до нас, так що й вороні твої вкрились піною, як я оце бачу? — спитав Іван Виговський в Немирича.

— Просто з венгерського стану навісного Ракочїя з-під Люблина, сказав Немирич.

— Чого ж ваша вельможність там був? — питав старий Остап.

— Як чого? Я ж пристав до Ракочія з паном Гроидським та з польськими панами дисидентами, социнїянами. Нас багато перейшло до Ракочія і оце ми бились з королївським військом. Провчили ми добре короля Яна Казиміра! Багато панів присягло на вірність Ракочієві, багато містечок та міст ми поздавали самохіть трансильванському князеві, щоб провчити короля Яся. Нехай знає Ясь, як небезпешно зачіпати шляхту. Хотїв він обчикрижити наші права і стати неомежованим монархом, щоб керувати панами, як слугами. А ми його самого вигнали з Варшави. Ракочій вже в Варшаві з військом.

— Невже! — крикнули в один голос.

— Вже! Але був він в Варшаві довгенько, та оце його вже витиснули з Варшави, бо Богданові спілники, оті Ракочієві вівчарі та свинопаси, не варті доброго слова.

— Знаю, знаю! Вони вчились воювати певно на запічку або на печі, оті вівчарі, Волохи та Венгри, а не на полї битв, — обізвав ся Іван Виговський.

— Вже чи так, чи инак, а Ян Казимір буде памятати до нових віників, як небезпешно зачіпати шляхту.

Digitized by Google

Шляхта ще й передніше була поодавала польські міста Шведам і присягала на підданство Карлові Густавові, щоб показати Янові Казимірові, що шляхта в Польщі дужча за короля і зробить, що схоче. Тоді Ян Казимір мусів втікати в Силезію. А тепер і ми з Ракочієм дали йому памятного, здорово приборкали його, нехай не квапить ся обтинати наші права. Король хотів приборкати шляхту, але шляхта не пошилась в дурні і приборкала короля.

— То ваша милость вкупі з Шведами бились з королем? — спитав Данило Виговський.

— А вже ж бив ся! Ще б пак не битись, коли Ян Казимір намірив ся обтяти наші привилеї і стати монархом над шляхтою. Я перейшов був до Шведів, а потім оце ходив вкупі з військом Ракочія на Варшаву. Ніяк не всиджу вдома, коли яке ледащо зачепить шляхту, — сказав Немирич, — але тепер, коли ми короля вже добре провчили, я покинув Ракочія і оце прибіг просто з Ракочієвого стану до гетьмана. Оце зараз таки поїду до гетьмана...

Немирич жваво підвів ся, неначе підскочив, і вже насторочив ся бігти по сходах.

— Гетьман нікого тепер не пускає до себе, він давно слабує, — сказав Іван Виговський. — Тут тільки що були посли од шведського короля та од Ракочія. Гетьман вирядив послів і ліг на ліжко, бо дуже втомив ся. Здаєть ся, він вже на ладан дише. Та чого ж вам, вельможний пане, так приспіло доконче бачитись з гетьманом?

— Хочу оповістити йому щиру правду про його спільника Ракочія і його військо. Ракочій не вартий доброго слова, не вартий того, щоб з ним держати спіл. А вже його військо, ті Венгри та Волохи, та усякі

Digitized by Google

Греки, та усякі заволоки, то не лицарі чесні, а правдиві розбишаки. Не варті вони, щоб ми держали з ними спіл. Краще йти в супряжичі з чортами, ніж з ними. Зараз поїду до гетьмана!

Немирич, нервовий на вдачу, жвавий, непосидящий та палкий, вже кинув ся з ганку, щоб вскочити в ридван. Іван Виговський вдержав його за руку.

— Ласкавий пане! Гетьман слабий; вас сьогодня не пустять до гетьмана. Сїдайте та одпочиньте з дороги, бо ви стревожені та втомляні. Побалакайте з нами та оповідайте нам докладно, чого там накоїли ті супряжичі з дїдьками. Будь ласка, ваша милость, сїдайте та втихомиртесь! — впрошував Іван Виговський.

Немирич сїв на стілець. Спокійна, тиха вдача Виговського, його тихий та привітний голос неначе свіжим вітерцем подихнули на палку, неспокійну Немиричеву вдачу. Немирич сїв і почав оповідати, але все повертав ся на усї боки, неначе хтось держав його силою на одному місці і не давав йому знятись і летїти в гетьманський двір. Нервовий та ворушкий Немирич своєю неспокійною вдачею був схожий на запорожця, але ж коша не запорожського, а шляхецького. Він був ладен кидатись в усякі битви, переходити з шведського стану до Ракочієвого або й до инчого, аби захистити привілеї шляхти.

— Ракочієве військо — це якась наволоч, а не лицарське військо, це ватага диких волоських вівчарів та венгерських свинопасів та пастухів. А до їх пристають наші наддністрянські левенці, що живлять ся войною, та якісь волоцюги та пройдисьвіти Греки та усяка наволоч. Чи вступлять в село польське або містечко, зараз грабують, палять, руйнують, ріжуть товар, вівцї, кури, качки, свинї, розкладають багаття в загородах, смалять, патрають поросята, їдять, пють, а потім по-

Digitized by Google

сварять ся, полають ся за здобуток і давай самі битись та різатись! В їх все гульня та різанина. Вони нїчого путящого для нас не зроблять. Це Батиєва дика татарська орда, а не вийсько. Польська шляхта, социнїяни кинули Ракочія. Кинув його і я. Мінї сором бути в спілцї з цїєю дикою ордою. Шведи... о! це инча річ! Шведи — це шляхетні лицарі: з ними варто держати спіл. А Ракочієві трансильванцї... пху! Нї! зараз поїду до гетьмана і усе докладно заповіщу. Нехай порве спіл з Ракочієм!

І Немирич знов підвів ся, щоб бігти до гетьмана. Карі чималі очі його аж блищали. Шляхетне високе чоло лиснїло од поту в одлисках вечірнього сонця. Ненависність до дикої Ракочієвої орди блищала в очах, виявлялась в нервовому лицї. Його брала нетерплячка, так що він не міг всидїти на місцї.

— Вельможний дорогий друже! Спокій в цих справах переднїйше за все й вартвїйше за все. Сїдайте та випємо по кубкові доброго меду та побалакаємо. А завтра, як діждемо та живі будемо, то й підемо до гетьмана. Може він подужчає до завтрього. Скидайте, carissime amice, кунтуш та кольчугу і будьте в нас дорогим гостем! — сказав Іван Виговський і тихенько білою але жилавою рукою зсунув з його плечий кунтуш, а далї почав одчіплювати шаблю та витягати з-за череса пістоль та кінжал.

— Коханий пане! ой не здіймай з мене кунтуша, бо я таки зараз думаю побалакати з гетьманом! — сказав Немирич і знов насунув на плечі кунтуш.

— Не доступитесь сьогодня до гетьмана, бо він нездужає; про це нема що й казати... Чоловіче! випрягай коні та одведи до стані! — гукнув Іван Виговський до погонича. Немирич трохи заспокоїв ся. Іван Виговський

Digitized by Google

плеснув тричі в долоні. Старий Ярема приніс здоровий жбан меду. Данило поналивав медом срібні кубки. Немирич вхопив кубка обома руками, втопив гарячі смажні уста в холодний напиток, заспокоїв жагу і став і сам спокійнїйший. Випивши холодного меду, він глибоко зітхнув, неначе з самого дна нервових персів, і його очі од-разу стали спокійнїйші: їх гарячий блиск трохи пригас. Він скинув кунтуш, одчепив шаблю, а потім скинув тонку кольчугу, сїв і заспокоїв ся.

— На ві-що це ваша милость їхали в кольчузї, коли в нашому краю, хвалить Бога, нїгде нема битви? — спитав Тетеря.

— А за-для того, що по усьому Поділї блукають ватаги наддністрянських левенців та диких волоських заволок. Ракочієва армія потягла за собою довгого хвоста з розбишаків та усяких волоцюг, неначе Батиєва дика орда. Ой піду я хоч аж в обляги до гетьмана та застережу його од тих розбишак. Може до гетьмана якось таки та доступлюсь.

І Немирич знов схопив ся з місця. Його брала така нетерплячка, що він і попару не знаходив, заметушив ся, парка парив, шукаючи своєї зброї.

— Ласкавий друже! Нехай вже зістаєть ся на завтра ця справа. Ваша милость завсїгди або на войнї, або коло книжки та коло науки, а все не всидить без дїла, — сказав Іван Виговський.

— Це правда. Марс та мудра Мінерва — це улюблені боги вашої милости. Од шаблї та до книжки, од книжки та до шаблї, в цьому усе ваше життя, — обізвав ся Тетеря.

— Нї, оце мінї довело ся тепер од шаблї та до шаблї, од меча та до списа: од Шведів та до Ракочія. Намахав ся я шаблею на Яна Казиміра вкупі з поль-

Digitized by Google

ськими панами. Але ж буде ёму въ тямки, як зачіпати наші шляхецькі привілеї, нашу шляхецьку вольність! — сказав Немирич.

— А тут, вельможний пане Немиричу, гетьман мав багато клопоту з московськими боярами, мабуть більше, ніж польські пани з своїм королем, — промовила Катерина і таки не втерпіла: розказала Немиричеві усї пригоди з московськими боярами, і так жваво обмалювала їх навкруги, і з переду і з заду, що Немирич заслухав ся.

— Ваш, панотець, — сказав Немирич, — а наш гетьман дуже помилив ся, що оддав Україну в підданство Москві. Я пристав до гетьмана, покинув свою социніянську віру, знов прийняв благочестіе і вернув ся до нашої давньої церкви, бо люблю рідний край і ладен служити на добро йому, доки й мого життя. Але я тепер пересьвідчив ся в тому, що й сам гетьман тепер слабий через те, що йому Москва дала отруту своїм зневажанням наших прав. Бояри не пустили наших послів і до намета, де вони ставили умову з Польщею на смерть України Я вже про це чув. Москва груба, ще й до того темна; вона ламати-ме і зломить наші умовини з нею, наші привілеї, бо й сама їх давно втратила. Московські горді бояри давно стали холопами в царя. А в Польщі золота воля для шляхти. Не треба б було гетьманові оступатись од Польщі.

— Мене тут Бутурлін зневажав, як останнього свого холопа, назвав мене перед усіма нікчемним, „негодною“ людиною, — обізвав ся Іван Виговський.

— То це так він назвав в-вічі нашого генерального писаря, великого канцлера України! — крикнув Немирич і схопив ся та ніби скипів: — Так назвав вашу милость якийсь нікчемний окольничий? Оттака честь

Digitized by Google

од Москви згодом буде нам усім! Я знаю бояр добре. Це передягнені в дорогі шати неписьменні темні мужики, тільки чваньковиті й горді, як сатана. Вони здатні загнути нам і в батька-матїр, а то ще й по сороміцьки, і не тільки нам, а й самому гетьманові.

На дворі вже смеркалось. Гості пили мед і балакали. Катерина, Олена й инчі жінки повставали, розпращались і пішли до дому. Тихі, делїкатні сутінки стелились по горбах, по зелених левадах, по луках, неначе на ясні фарби зелені й червонясті чиясь небачна велитеньська рука накидала легенькі прозорі покривала. Над широкими без краю луками, по-над Дніпром навкруги обрію небо ніби підперезалось фіолетовим поясом — широкою гарячою фіолетовою смугою. А серед тієї смуги викотив ся на небо здоровий, як віко з діжи, жовтий, пальовий місяць і тихо поплив по фіолетовій смузї неначе кружало, виковане з матового золота, без сьвіта, без проміння, без блиску.

Господар знов звелїв принести на ганок меду та венгерського вина. Гості знов розговорились і розмова їх вела ся довго, доки не залиснїв сьвіт місяця на ганку, на матовому білому виду красуня Івана Виговського, на високому чолї, на червоному кунтуші, на широкому білому комірі і довгому волоссї Немирича, котрий і тепер не покинув кальвинського звичаю одягатись в темне убрання. Тихий сьвіт мїсяця облив і сивобородого сухорлявого Остапа Виговського, і широкі плечі, плисковате лице та розумні очі Тетері. Сьвіт блищав, лив ся на стіл, лиснїв на срібних жбанах та кухлях і осьвічував найпросьвітнїйших синів тодїшньої України що вже були зовсїм Европейці і стояли на рівні з лїпшими Европейцями і бажали добра Українї, і дбали про її гаразд, про її просьвітність, скільки в їх було змоги й сили.

Digitized by Google

Юрій Немирич зовсїм заспокоїв ся, одпочив після важкої далекої дороги, розговорив ся і почав оповідати про свою давню вандрівку в чужоземські краї, в Голландію, в Нїмеччину, на береги пишного Рейна. Старий дїд Остап слухав, неначе дитина слухає казку.

Якого там дива я тільки не бачив! Які там пишні краї на високих берегах Рейна! Яке багацтво, яка морська торговля в Амстердамі, в Гамбурзї! Кораблї за кораблями шугають з моря в порти, неначе степові орли, і привозять скарби з далекого сходу, з багатої Індії. Які там багацтва, які скарби! В нас на Чорному морі нишпорять тільки розбишацькі турецькі галери та запорожські чайки. А там же тих кораблїв, неначе хатів в Чигиринї А береги Рейна! Неначе рай цьвіте въ садках та виноградниках. А над Рейном на скелях виснуть давні лицарські замки з гострими баштами. Але і в тих замках вже зникла лицарська воля. Монархи приборкали вже давніх лицарів, приборкали тамошню шляхту. Тільки в Польщі ще стоїть шляхта на своїй волї, як нїгде на сьвітї. А од шляхти ж йде просьвіта й наука.

— Стоїть тільки в Польщі, це правда, — обізвав ся Іван Виговський.

— Гетьман погано зробив, що оддав Україну Москві, — мовив далї Немирич. — При Москві нїгде нїчия воля не встоїть. Вона усе зламає й потрощить і загасить те сьвітло науки, що і в нас засьвітилось. Помре старий гетьман, тодї нам треба повернути назад до Польщі. Тільки в Польщі ми, і пани й козаки, зможемо вдержати свої права та привілеї.

— Я й сам бачу, що нї волї, нї науки Москва не понесе на Україну, а понесе тільки грубих, здирливих та лайливих бояр, — обізвав ся Іван Виговський.

Digitized by Google

— Тоді нам треба б заснувати на Україні висчі европейські школи для мирської науки, університети, от хоч би в Київі та в Винниці, або де инде, — тихо промовив Немирич.

— Ой треба б, треба б! нема що й казати. Може колись і заснуємо, — промовив Іван Вигоський і задумав ся. В його майнула думка, як би то взяти в свої руки гетьманську булаву, щоб здійснити оті золоті мрії Немиричові та й свої на добро, на просьвітність рідної України.

— Тільки шкода, що гетьман зніс унію... На ві-що було зачіпати унію? — обізвав ся з кутка старий Остап Виговський.

— Ні, тату! Унії нам не треба, — сказав Іван Виговський. — Од неї в нас тільки сварка та змагання і між нами самими, і в нас з Поляками. Найкраще, як дома одно стадо та один пастир. З Ляхом дружи, а камінь за пазухою держи! Ляхи не повинні микатись в наші справи, хоч би ми й під Польщею.

Вже місяць високо підбив ся в гору, а гості ще довго сиділи та балакали про невідому будущину України, про її просьвіту та вольні права. Але в усіх тільки й мови було про права шляхти, котра в Европі вже втрачувала свої геть-то широкі феодальні привілеї, та шкодливі для широкого розвитку народа й городян.

— Як будемо коли під Польщею, то козакам треба зрівняти свої права з великими привілеями польської шляхти і стати шляхтичами на Україні; оттоді нами ніхто не насьмілить ся орудувати по своїй вподобі ні сойм в Варшаві, ні цар, ні бояри, — сказав Немирич, встаючи з-за стола.

Іван Виговський задумав ся, похиливши голову, і мовчав. В його мигали думки про уклад на Україні,

Digitized by Google

який треба б було позаводити, який здавав ся Немиричеві і йому найліпшим.

„Немирич каже правду: найліпше було б, щоб козаки мали права й привілеї на Україні, які має польська шляхта в Польщі“ — майнула думка в Виговського.

Чи думали, чи гадали ці найпросьвіченійші люди свого часу на Україні, що великі шляхецькі привілеї впадуть вагою на народ і що вони самі потонуть з своїми нащадками в польському шляхецькому морі, а їх сполячені нащадки стануть ворогами Україні й народові...

Ще довго балакав Немирич і розказував про пишні чужоземські краї. Гості повечеряли на ганку і розпрощались з господарем. Господар поклав спати Немирича в своєму покої, а сам постлав ся на ганку на лаві і лїг на одпочинок. Але сон не брав його. Місяць високо підняв ся на небі і на ганок впала тїнь. Виговський згадав Олесю, згадав Київ в місячному сяєві... А в його думці виникали якісь чудові чужоземські здорові міста десь над Рейном, десь над морем в Голландії. Він неначе бачив кораблї в портах з багатою вантагою усякого дорогого краму, нїби бачив якісь собори пишні, високі, бачив школи. І це усе він переносив в своїй думці на Україну: багаті кораблї уявлялись йому вже на Чорному морі, а школи в Київі на Україні... І йому забажалось взяти в руки булаву, щоб тільки позаводити це усе і на Україні.

Digitized by Google

V.

Гетьман Богдан вже був старий і часто нездужав. Виговський знав, що йому зісталось недовго жити і передпочував, що він сам швидко буде обраний на гетьмана. Сам Богдан, вже зовсім слабий, покликав до себе старшину і просив вибрати за гетьмана не свого молоденького сина Юрія, а досьвідного у всіх козацьких справах генерального писаря Івана Виговського, або полковника Лисницького, або полковника Мартина Пушкаря. Наїзджаючи в Київ до Олесі, Виговський оповідав їй про волю гетьмана, про свої надії. Честилюбній Олесі ця думка дуже сподобалась.

— Ото як би мінї довелось в'їхати в Чигирин гетьманшою! От би я тодї підвела голову в-гору і показала б себе своїй гордовитій та неласкавій до мене рідні! — говорила Олеся Виговському, — тодї б і вона схилила голови передо мною. Ой, яка б я була рада! Я в'їхала б в Чигирин пишно, як польські королїви в'їзджають в Варшаву, бо хіба ж я тодї не була б королїва на Українї, або трохи не королїва? — говорила Олеся, розпускаючи свої сьміливі мрії, котрі збурювали її честилюбну натуру, перейняту в насьлїдок од гордовитого й честилюбного свого батька Богдана та матери з роду князїв Соломирецьких.

— А знаєш, моє серце, що твої мрії можуть справдитись навіть швидче, ніж ти гадаєш? — говорив Виговський. — Гетьман зовсім недужий і слабість в його смертельна. А після його тільки мене оберуть за гетьмана, принаймні доки гетьманів син Юрій скінчить науки в київській академії. Душа моя почуває, що так воно станеть ся.

Digitized by Google

— Ото я була б рада! Ой, яка б я була тоді щаслива! Хоч би на кільки років мінї того блиску, тієї слави, того високого становища! — марила Олеся, сидячи поруч з Виговським на канапі. — І знаєш що, мій коханий Іване? Я готова зістатись в Київі, аж доки не помре старий гетьман, хоч я люблю тебе і мене без тебе бере нудьга. Як тебе виберуть за гетьмана, тоді я в'їду в Чигирин, вже як гетьманша.

— Про мене й зіставай ся в Київі, хоч мінї важко жити без тебе. Але я вже не молодий: серце моє любить тебе тихо, як тихо грів осінне сонце, — говорив Виговський.

— Тільки приїзджай до мене з Чигирина частїйше!

— Ой важко мінї жити без тебе в Чигиринї соломяним удівцем, — сказав Виговський, зітхнувши, — але для тебе я готовий на все згодитись.

І стало ся справдї так, як говорив Виговський.

27 юля 1657 року помер гетьман Богдан. Ще перед смертю Богдана козацькі полковники, поважаючи старого Богдана, обрали за гетьмана його сина Юрія, не вважаючи на те, що сам Богдан радив їм вибрати за гетьмана або Лисницького, або Пушкаря, або Виговського. Але як тільки помер Богдан, козаки схаменулись і почали нарікати, що над ними настановили гетьмана, котрому було всього шістнадцять років, і перестали покорятись Юрієві. Юрій питав поради в Виговського, що йому вчинити?

— Оповісти збори на раду, зречись гетьманства, поклади булаву, а я й уся генеральна старшина так само зречемо ся свого уряду. Нехай козаки вибірають за гетьмана й старшину, кого схотять. Може як ти зре-

Digitized by Google

чеш ся гетьманства, козаків це вразить і вони стануть прихильнійші до тебе.

Так радив Юрієві Виговський, але в його була думка: самому взяти булаву.

Про раду оповістили. Виговський закликав на раду полковників, сотників та по два козаки з кожної сотні. Для ради Виговський і його прихильники призначили гетьманський двір, щоб в йому змістилось небагато козаків. Тимчасом Виговський піддобрював ся до козаків, звелів викотити з льохів кільки бочок горілки, напував простих козаків горілкою, справляв для їх багаті обіди, сам частував козаків, сам пив й прикидав ся пяним, щоб підійти під козацькі норови, бо Виговський не любив пити і ніколи не був пяний.

В неділю 24 серпня довбиші вдарили на раду. Козаки рушили в двір. Як тільки двір став повний козаків, ворота на ві-щось зачинили. Багато козаків і сила хлопів зістались за ворітьми.

З дома вийшов Юрій з булавою в руках. За ним несли бунчук, обтїнаючи його голову.

— Панове рада! Дякую вам низько за гетьманський уряд, котрий ви мінї дали, памятаючи мого батька, але я ще молодий і недосьвідний, і не мінї підняти й знести на собі вагу гетьманського уряду. Вибірайте собі за гетьмана инчого, старшого і вартнїйшого за мене. От вам булава й бунчук!

Юрій поклав гетьманські клейноди на стіл, поклонив ся і пішов в дім.

Після Юрія вийшов Виговський, подякував козакам за честь, зрік ся писарського уряду, поставив на стіл каламар і одійшов в дім. Обозний Носач поклав на стіл свій пернач та печатку, поклонив ся і одійшов.

Гетьманська булава лежала на столї серед двору,

Digitized by Google

і багато було таких, що хотіли її взяти, та не насьмілились без волі народа.

Тимчасом за ворітьми підняв ся шум, неначе там зашумів бір або загуло море на вітрі. Підняв ся крик стовпища, котрого не пустили в двір, котре догадалось, що ворота зачинили зумисне, щоб нікого не пустити на раду. Галас, шум все дужчав та дужчав. За ворітьми неначе заклекотїло море в час бурі між скелями.

— Бий ворота! ламай баркани! — кричали козаки за ворітьми, — висаджуй ворота! Нас не пускають на раду!

Хлопи кинулись висаджувати ворота. Осаули швиденько завештались поміж козаками і похапцем питали:

— Кого хочете вибрати собі за гетьмана?

— Хмельниченка! Нехай Хмельниченко бере булаву! — крикнули козаки.

Юрій вийшов з дому і сказав, що йому треба їхати до Київа і вчитись в академії.

Тоді вихопив ся якийсь сотник і гукнув:

— Нехай Хмельниченко держить бунчук та булаву при собі, а командувати військом буде Виговський і на той час буде брати булаву й бунчук з рук Хмельниченка.

— Дайте мінї час подумати, — обізвав ся Виговський.

Рада дала йому часу три днї.

В середу 27 серпня довбиші знов вдарили на раду. Знов зібралась рада в гетьманському дворі. Рада знов викликала Виговського і просила його взяти булаву на той час, поки Юрій скінчить науки і дійде до повного зросту. Виговський все кланяв ся і зрікав ся. Спустивши очі в-низ, з покірливим видом, з сльозами на

Digitized by Google

очах він дякував радї за честь, одмагав ся і просив вибрати за гетьмана кого здатнїйшого.

„Чи виграю, чи програю? чи виграю, чи програю?“ вертїлось в його голові, неначе якийсь маятник стукав і вибивав в його душі цї слова, стукав не перестаючи, уперто, надоїдливо, а серце в грудях стукотїло, кидалось, неначе рвалось, хотїло вирватись з грудий. Виговський ждав, що от-от настане одна мить, коли він або все програє, або все виграє. Він усе кланяв ся та одмагав ся, говорив тихо, спокійно, але почував, що його руки й ноги дрижали, неначе в пропасницї, що йому забиває дух, душить в грудях. Йому здавало ся, що йде битва кругом його, що він сам у битві десь на Жовтих Водах або пїд Корсуном, що настав час, коли битва буде або виграна, або от-от буде програна. Але як Виговський одмагав ся і кланяв ся, козаки ще більше просили його взяти часово булаву. Роздратовані упертістю писаря, козаки почали вже, по козацькому звичаю, закидати на лайку. Тодї Виговський, нїби з нехотя, присилуваний волею ради, згодив ся взяти булаву. Рада крикнула радісно. Цей крик неначе воскресив Виговського. Він ввесь задрижав на радощах.

— Як же мінї прийдеть ся пїдписуватись, доки Хмельниченко буде вчитись в Київі, доки він стане станівним чоловіком?

Тодї з гурту вихопив ся якийсь прихильник Виговського і промовив:

— Нехай пан Виговський пїдписуєть ся так: „Іван Виговський гетьман на той час Війська Запорожського“, бо коли в його будуть клейноди, то правдивим гетьманом буде він.

— Добре! Нехай буде так! — гукнули козаки.

Виговський взяв булаву і сказав так:

Digitized by Google

— Ця булава доброму на ласку, а злому на карність; а манити в Війську я нікого не буду, коли ви мене вибрали за гетьмана. Військо Запорожське без страху не може бути.

На раді в Чигирині були не всі козацькі полковники, і ця рада могла здаватись ніби не зовсім законною. Виговському хотілось таки, щоб уся старшина настановила його правдивим гетьманом. Він оповістив знов раду у Корсуні на 25 сентября. З'їхались усі полковники і сотники, прибув і польський посланець Казимір Беньовський та Юрій Немирич. На цій раді вибрали й затвердили Виговського на гетьманстві.

Взявши гетьманську булаву, Виговський зараз поїхав в Гадяч і викопав з землі закопаний гетьманом Богданом в гадяцькому замкові великий скарб, цілий мілліон талярів. Виговський вважав цей скарб за козацький, скарбовий, а не за власний Богданів. Цей скарб Виговський задумав тратити для своїх замірів: думав за Богданові таляри найняти татарську орду, найняти в свій чигиринський полк Німців і ходачків шляхтичів для своєї особистої оборони.

Виговський вернув ся в Чигирин щасливий, веселий, вдоволений. Він перебрав ся з своєї тісної убогої кватири в палац померщого гетьмана, новий, гарно убраний, просторний, вважаючи палац за скарбове добро, за палац гетьманський, ранговий. Високо піднявши голову, він гордо походжав по просторних сьвітлицях, устеляних перськими килимами, обвішаних дорогою збруєю, дорогими рушницями, шаблями, прикрашених полицями, на котрих лисніли срібні та золоті миски, жбани, тарілки, кубки, пугарі. Сьміливі думи заворушились в його голові, замиготіли, як блисказки в темну ніч. Власть, слава, честь, золото й срібло, багацтво, блиск,

Digitized by Google

ідеали політичні, щастя України, просьвітність — все це натовпом товпилось в його голові, змішалось в думах, як золото й срібло, пересипане перлами, облите огнем блискавки. Думи тревожили гетьмана, не давали спокою, то шугали орлами, то линули пташками, засьліплювали його, забивали памороки.

„Ой, думи мої, думи, золоті мрії! аж тепер ви справдитесь, як пишні золоті сни. Тепер сила в моїх руках! Тепер я поверну назад колесо історії України! Не пущу я тепер на Україну грубих причепливих московських бояр, одірву Україну од Москви і оддам в підданство польському королеві. Он-де мої ідеали! Он-де зразець для України! Пан Немирич казав правду. Он звідкіль поллеть ся на мене слава й золото! Я поставлю умову для Польщі, щоб Україна стала великим князівством.. щоб забезпечити міцнійше незалежність од Польщі... Тепер я перевезу свою милу Олесю в цей палац з честю й славою, вдоволю її золоті давні мрії, обсиплю її золотом та перлами. Народ не піде за мною... але в мене тепер сила в талярах... Найму орду, найму Поляків, забю баки хлопам і простим козакам і таки при стану до Польщі, до просьвіченої й вольної польської шляхти. Заведу я тоді на Україні просьвічену козацьку шляхту, заведу школи, університети, заведу просьвітність, морську торгівлю, високо піднесу рідну Україну, як високо стоїть Европа. Ох думи мої, думи золоті! вас і не передумати!... Треба написати до Олесі, нехай їде до Чигирина! Нехай їде з блиском, з честю! Нехай в'їзджає в Чигирин пишно, з здоровим поїздом!

Виговський зараз послав козака верховця в Київ з листом до Олесі, в котрому оповістив її, що козаки вибрали його за гетьмана, і велів їй прибути до Чигирина. Олеся аж не стямилась од радости. Вона почува-

Digitized by Google

ла себе такою щасливою, що зразу поздоровшала і незабаром щастя і радість закрасили румянцями її лелїйно білі щоки. Дiставши звістку од гетьмана, Олеся забажала побувати в князя Любецького та в пані Суходольської. Але вона добре знала, що зусїм втеряла в їх ласку після того, як вийшла за-між за Виговського, не послухавши їх поради. Олеся послала до їх тїтку Якилину на розвідки.

Тїтка Якилина другого дня вранцї побігла до князя Любецького нїби-то по дїлу за свій хутір коло Київа, котрий вона оддала в посессію Любецькому, і при цїй нагодї розказала, що Виговський вибраний вже за гетьмана і Олеся тепер вже гетьманша.

Князь Любецький витрiщив з дива на Якилину свої чорні очі; Любецька теж дивилась на Якилину з дивуванням. Обоє вони не сподївались, що Виговський буде гетьманом, а Олеся гетьманшою. І князь, і княгиня тепер постерегали, що не вони, князї та сенатори, а Виговський та Олеся тепер найвищі особи на Українї. Обоє вони стали ласкавiйші до Якилини Павловської, витали її ласкаво, були ввічливі до неї і просили, щоб Олеся прибула до їх на обід другого дня.

Вернувшись до дому, Якилина Павловська розказала Олесї, як її привітно приняли обоє Любецькі. Олеся засьмiялась.

— Тепер вони засьпівали инчої й веселїйшої, засьпівав инчої і мій старий дядько Христофор Стеткевич, котрий колись ставав дибки проти мого шлюбу з Виговським, сказала Олеся.

Другого дня, прибравшись і причепурившись, Якилина й Олеся поїхали на обід до Любецьких. Там вони застали і Суходольську. І Любецькі й Суходольська стали неначе инчі люди. Зовсїм не ті, що були перед-

Digitized by Google

ніше. Не тільки не знать було в їх зневаги, але вони тупцяли коло Олесї, поздоровляли, цїлували і не знали, де й посадити. Олеся держала себе спокійно, але її очі виявляли ледві примітну насьмішкуватість. За столом Олесю посадили на першому місцї; Любецька сїла по один бік Олесї а князь по другий.

— Ну, тепер, моя кохана Олесю, хоч будеш замужем за козаком, але ти перша особа на Українї між усїма козачками, — говорив Любецький. — Тільки памятай, серце Олесю, що ти тепер маєш силу між козацькою старшиною, можеш мати вплив на гетьмана і на козацьку старшину. Не забувай, що ти родом шляхтянка й князївна по матері. Вже там як знаєш, хитро та мудро, по жіноцьки, встоюй за право шляхти як української, православної й католицької, так і польської. Не забувай і про Польщу, бо хоч гетьман Богдан і оддав Україну Москві, але Польща ще стоїть, ще не впала і буде сутнїти, доки суду-віку. І нехай вона стоїть і процьвітає, бо ми звідтіль добули собі шляхецькі й панщанні привілеї і висчу просьвітність.

— Добре, добре, князю! — обізвалась Олеся, хоч вона й почувала в душі, що нездатна по своїй вдачі втручуватись в політичні справи і заправляти ними, бо любила більше домове й сїмеве життя.

— Намовляй і настреичуй, серце Олесю, Виговського, як тобі радить князь, — додала й собі Любецька, подаючи Олесї кубок чудового меду після останньої потрави.

Помирившись з Олесею за обідом, Любецькі знов об цїлували Олесю, і в уста і в щоки, і розпрощались з нею.

— Тобі, серце Олесю, треба ще по їхати в Мокрани до опікуна, попросити в його вибачення. Все-таки

Digitized by Google

він твій опікун і доводить ся тобі дядьком, — сказав Любецький на прощанні.

— Думаю поїхати оце завтра, — сказала Олеся.

І вона другого дня поїхала в Мокрани з своєю тіткою Якилиною та з її двома дочками.

Приїхали вони в Мокрани. Старий Христофор не сподівав ся їх до себе в гості і був дуже здивований.

— Я думав, що ти, Олесю, вже давно живеш в Чигирині, — промовив Христофор ласкаво й привітно.

— Ні, мій дорогий дядьку! Я довго слабіла, а потім породила сина. В Чигирині я ще й досі не була. Так якось мині не поталанило в цьому, як і в сватанні Виговського. Мій гетьман хоче, щоб я в'їхала в Чигирин з пишністю, вартою високої особи, вартою гетьманші, — сказала Олеся.

— Ото він правду каже. Коли ти гетьманша, то повинна в'їхати в Чигирин з парадом і з пишністю. Але ти не маєш доброго екіпажу: твій, ще батьківський, старий, старомодній. Бери нашу нову французьку парадову кариту і їдь до Чигирина з пишністю, бо ти тепер висока особа.

Олеся поцілувала Христофора в руку. Карита була помальована зеленою фарбою і позолочена на рубчиках. В каритї було двоє дверець з вікнами.

— Окрім того - говорив старий Стеткевич — не годить ся тобі їхати самій: треба, щоб за тобою тяг ся поїзд, як за королівою. Я не поїду, бо я старий та й не думаю приставати до козацької верстви, як пристав Юрій Немирич й инчі українські шляхтичі. Візьми з собою тітку Якилину Павловську та родичок: Лговську, Подарицьку й инчих. Нехай їде з тобою і оця Павлина. Це буде ніби твій кортеж і двірський штат.

— Ой яка я рада, що поїду до Чигирина! — аж

Digitized by Google

крикнула Павлина Рудницька, — ото надивлюсь на людий і побачу сьвіта!

Вона встала і поцілувала в руку Христофора Стеткевича. В неї таки майнула думка, що вона там знайде собі жениха між козаками.

— Та памятай, Олесю, що ти шляхтянка! — говорив далі дядько. — Встоюй перед Виговським, перед козацькою старшиною за шляхту, за її привілеї. Не забувай про Польщу. Ти любиш Польщу. Все, що наша давня шляхта добула собі і в привілеях, і в просьвітности, все те прийшло до неї з Польщі. І коли я дістав просьвітність, добув ся розумом до вольних просьвітних социнїянських і кальвинських думок, то все те дістав з Европи, але дістав через Польщу, бо Польща не зачиняла дверий для цього всього, а Москва зачинить і нїякого сьвіта не пустить і з Польщі і з-за гряниці; тоді темрява вкриє Україну.

— Добре, дядю, добре! — сказала Олеся, але її думки вертїлись не коло просьвітности з Европи та Польщі, а коло французької карити та уборів. Вона вже гадала в думці, яку собі французьку сукню пошити для парадного в'їзду в Чигирин, щоб вразити жінок козацьких старшин, котрі вбірались в кунтуші, в жупани, в плахти та в намітки.

Олеся і Павлина збірали усяке своє добро в далеку дорогу. Вони думали пробути недовгий час в Київі, щоб пошити собі нове убрання. Швидко потім вони виїхали до Київа.

Прибувши до Київа, Олеся покликала кравця Васильківського, котрий вчив ся кравцювати в Варшаві і вмів шити модні польські уборп. І Олеся, й Павлина, і тітка Якилина понабірали собі дорогої матерії на сукні. Кравець заходив ся коло роботи.

Digitized by Google

Олеся просила тітку, щоб вона взяла з собою в Чигирин і своїх дочок, Маринку та невеличку ще Прісю. Тітка пристала на це і почала й їх прибірати та чепурити. Олесині знайомі та далекі родички, Лговська і Подарицька, запрошені Олесею до Чигирина, теж заходились коло вбірання. Княгиня Любецька та Суходольська не схотіли їхати до Чигирина, скільки їх не благала Олеся. Тільки Олесин дядько князь Соломирецький обіцяв їхати з нею в Чигирин, бо мав свої інтереси: думав впрохати гетьмана та старшину, щоб йому вернули села на Україні коло Бара, звідкіль його вигнали козаки, як католика.

Гетьман дав знати Олесі через верховця, котрого дня вона була повинна виїхати з Київа, щоб стрінути її в Чигирині, як високу особу. З поїздом Олесі виїхала і невістка її Маруся Стеткевичева, жінка брата її Юрія, котрому гетьман обіцяв полковницький уряд. Старий батько гетьмана Євстафій Виговський, що проживав в Київі, не поїхав з гетьманшою до Чигирина і прибув перегодя, щоб жити при синові.

В той час в Богдановому домі проживали Богданів син Юрій та третя Богданова жінка Ганна, з роду Золотаренків. Овдовівши після першого чоловіка Пилипа, вона вийшла за-між за гетьмана Богдана. Розумна, поважна й хозяйновита, вона мала дуже великий вплив на гетьмана Богдана, вивела при його дворі гулянки та пянство і була доброю господинею в домі. Богдан поважав її й слухав. Новий гетьман Виговський дав їй для прожиття в палаці дві сьвітлиці, а Юрієві одну кімнатку рядом з сьвітлицями старої гетьманші, щоб вона по всяк час мала спроможність наглядати за шіснадцятилітним слабовитим і неслухняним хлопцем.

Просторні сьвітлиці покійника Богдана були рос-

Digitized by Google

кішно убрані й вимальовані усякими арабесками. На дверях були намальовані картини з давньої священої історії. На поличках блищали рядки дорогого срібного й золотого посуду: полумисків, блюд, усяких кубків та здорових пугарів. Все в сьвітлицях було поновляно, вичищено, вибіляно. Сьвітлиці прибрали, як ік Великодню, бо ждали нової пишної шляхтянки гетьманші.

Виговський дав знати листом Олесі, коли вона повинна була виїздити з Київа, щоб стрінути з пошанованням її поїзд. Він просив стару гетьманшу Ганну Хмельницьку та Богданових дочок од першої жінки, Катерину й Олену, щоб вони стрілн нову гетьманшу в найбільшій сьвітлиці з хлібом та сіллю.

В самий день приїзду Ганна Хмельницька сиділа в своїх покоях, убрана по празниковому. Висока на зріст і трохи огрядна, вона й тепер була гарна з лиця. На їй було дороге, але темне убрання, темновишневий з золотими квітками кунтуш та шовкова біла намітка, переткана срібними нитками. На шиї на золотому ланцюжку блищав золотий чималий хрест, обсипаний чималими бриліянтами. Це був подарунок покійного гетьмана Богдана. Стара гетьманша ждала приїзду молодої Виговської і задумалась серед тиші, котра панувала в здоровому домі, нїби замершому після смерти старого гетьмана. Ганні Хмельницькій було не до вподоби, що Виговський вимагав од неї вчинити таку честь для нової гетьманші, але вона мусїла коритись, мусїла згодитись.

— Ох Боже наш милостивий та милосердний! — думала Ганна, сидячи коло стола, підперши щоку долонею, — минула моя слава, як красне лїто, і тепер я мушу чинити, що мінї загадує новий гетьман. Дуже вже велику честь хоче він оддати своїй жінці шляхтянці.

Digitized by Google

Як я прибула в Богданів палац, мене ніхто і не думав стрічати з якимись церемоніями, а тепер я, така сама гетьманша, як і Олеся, мушу прислужуватись, я, котрої слухав сам Богдан, котру запрошував він обідати вкупі з чужоземськими посланцями... Чи давно видавала я гетьманські універсали манастирям?... До мене писала листи польська королїва, мінї кланялись чужоземські посланцї... А тепер... Ох, минула моя слава, неначе листям попливла за водою.

І стара гетьманша підвела в-гору свої пишні карі очі і зітхнула важко, важко, аж її широкі плечі та голова, заверчена сріблястою наміткою, підвелись в-гору.

Двері рипнули. Ввійшов Виговський, прибраний в новий червоний кунтуш, ввесь блискучий, веселий, пишний. Він поклонив ся Ганнї і поцїлував її в руку.

— Вже поїзд недалеко од Чигирина. Прошу вас, мамо, йдїть до сьвітлицї і будьте на поготові з хлїбом та сіллю, та не забудьте привитати мою Олесю щирою привітною промовою. Там вже вас ждуть дочки Богданові, Катерина Виговська та Олена Нечаєва. Ви станьте посеред сьвітлицї, а Катерина й Олена нехай стануть коло вас по обидва боки, а Юрась нехай стане побіч вас.

— Добре! зараз іду! — сказала Ганна, виходячи вкупі з Виговським до парадової сьвітлицї, де сидїли на довгій канапі, застеляній роскішним перським килимом, Катерина й Олена.

Обидві вони були убрані в дорогі убрання. На Катернні був дорогий парчевий зелений з дрібними золотими квітками кунтуш, обшитий золотим зубчастим позументом, та червона шовкова спідниця, обтягнута з-верху золотою рідкою сїткою, неначе обсипана золотою ряскою; на шиї блищав дорогий убір, з чотирьох

Digitized by Google

разків дрібних червінців, на котрому в-низу висїли зубчасті причіпки, облямовані кругом нїби ростягнутими золотими краплями. Олена Нечаєва, більш білява, ніж Катерина, убралась в ясніїші уборн: на неї був оксамитовий кунтуш делїкатного, ясновишневого кольору і шовкова голуба спідниця, обтягнута з-верху срібною сїткою. На шиї блїло шість разків чималих перлів і один разок добірних діяментів — подарунок її батька гетьмана Богдана. Щоб підійти під новомодній смак нової гетьманші, і Катерина і Олена не завертїли голов намітками, а надїли парчеві золоті низенькі очіпки, з-під котрих спускались хвилями на шию й на плечі довгі сріблясті намітки.

— Та покличте же Юрася! Нехай він стане побіч вас, бо він, хоч і хлопець, але все ж таки він син гетьмана Богдана, — сказав Виговський і вийшов в двір виряжати сотню козаків, котра під проводом молодого сотника Золотаренка, небожа Ганни Хмельницької, мала вийти назустріч поїздови за Чигирин на київський шлях. Тимчасом двері в першу сьвітлицю, де сидїла Ганна з дочками Богдана, неначе одчинив вихор. В сьвітлицю влетїв Юрась, худенький, блїдуватий хлопець з гострим носиком, з темними, але каламутними очима, і наробив галасу на всю сьвітлицю.

— Мамо! що це таке? що тут дїеть ся в палаці мого батька? — кричав Юрась.

— А що ж тут дїеть ся, сину? Ми зібрались оце стрічати паню Виговську. Та й ти, Юрасю, повинен стрінути її оттут в сьвітлиці вкупі з нами, — обізвалась до його Ганна Хмельницька.

— Що це таке? Що вони тут виробляють в моїй господі? Що це тут витворяє Іван Остапович? — репетував Юрась на всю сьвітлицю.

Digitized by Google

— А що ж він витворяє? — обізвалась Олена Нечаєва. — Стрічає нову гетьманшу, свою жінку Олену Богданівну.

— Олену, Олену! На дідька мінї здала ся та нова гетьманша! Ви знаєте, де тепер мої коні?

— Нї, не знаємо. А деж твої коні? Певно в станї, — промовила Ганна Хмельницька, осьміхаючись.

— Еге! в станї... в гарній станї! В хлївї! Он де теперечки поставили мої коні! А Виговського коні поставили в батьковій станї. Я не знаю, що далї й буде! — кричав Юрась. — Нехай би Іван Остапович запер мене в хлїв, то мене б не брала така досада, як за мої коні.

— Та не в хлївї бо, а в повітцї твої коні, — обізвалась Ганна, — і повітка добра, не гірша за станю. Невелика біда, як твої коні постоять який час в повітцї.

— Невелика, невелика! А коли невелика, то чом же гетьман не поставив в повітцї свої коні, та мої? Хто тут господар в домі? він, чи я? Я господар! я гетьман! А він забрав собі на гетьманську булаву і Суботів, викопав заховані батьком в землї гроші, цїлий мілліон талярів, і забрав теж на булаву. Це гарно! Я гетьман! Він мене ограбив! Заграбував велику силу гроший мого батька. Викопав закопані в замку в Гадячі моїм батьком гроші, цїлий мілліон талярів! Це не жарти! це розбишацтво!

— Та ти ж, сину, сам зрік ся гетьманської булави на який час, бо тобі треба їхати до Київа в академію та кінчати науки, — сказала Ганна.

— На ві-що мінї їхати до Київа? Я й дома скінчу їх з своїми вчителями. Я до Київа не поїду, поки мої коні не поставлять в моїй станї! — репетував Хмель-

Digitized by Google

ницький, і в його очах вже тремтіли сльози, а його руки дрижали.

Ганна Хмельницька схопилась з місця і кинулась до Юрася. Вона зауважила, що хлопець став дуже роздратований, і боялась, щоб на його не найшла чорна хороба і не кинула його об землю. Ганна почала його вмовляти ласкавими словами і трохи заспокоїла, обіцявши, що його коні знов поставлять в стаї на старому місці, як тільки скінчить ся в'їзд гетьманші та роз'їдуть ся гості. Юрась заспокоїв ся.

— Сідай же, сину, коло нас та жди, бо й ти повинен стрічати вкупі з нами молоду гетьманшу, — сказала Ганна і посадовила Юрася поруч з собою на канапі. Юрась втихомирив ся; його нервова слабість минула і сльози од-разу висохли в очах. В дитячих літах він слабував на чорну хоробу; тепер та слабість вже минула, але він був і тепер нервовий і вередливий.

Катерина Виговська вийшла з сьвітлиці, швидко вернулась і принесла сьвіжий, тільки що спечений хліб. Вона поклала на здоровому срібному блюді хліб, а на хлібі з-верху дрібок соли.

Незабаром вступив в сьвітлицю гетьман, кинув оком, чи все було гаразд, окинув оком стільці з високими спинками, оббиті червоним сапяном, ослони й круглі дзиглики, обтягнуті червоним сукном та шовком, килими, розстеляні по сьвітлиці, і промовив: „Господи спострічай! Дай Боже час добрий!"

Тимчасом в сьвітлицю вскочив козак вістовець, котрий наглядав з вікон дзвінниці на поле, і промовив:

— Ясновельможний гетьмане! вже поїзд з'явив ся на шляху за верстов пять-шість од Чигирина!

— Час мині виїздити з козаками на зустріч моїй гетьманші! Прощавайте тимчасом! — промовив гетьман

Digitized by Google

до Ганни Хмельницької і прожогом вискочив у двір, де стояла сотня козаків. Гетьман вирядив сотника з козаками. За козаками рушили музики, а за ними на пишному коні виїхав гетьман з декотрими полковниками. Сотня козаків поскакала в поле. Музики стали на мосту зараз за містом. На мосту ждав своєї гетьманші й гетьман з старшиною.

Сила народу зібрала ся коло мосту й за гетьманським двором. Пішла чутка, що молода гетьманша дочка князя, що вона їде з великим поїздом в золотій карити, а за нею їдуть усе князі, шляхтичі та польські сенатори, котрі знов запанують на Україні за нового гетьмана. Між простим народом розповсюднилась чутка, що вкупі з гетьманшею наїдуть польські пани і привезуть з собою в золотій карити якусь страшну відьму, а та відьма знов заведе панщину.

Незабаром за гетьманським двором заграли музики. Ганна Хмельницька, Катерина й Олена кинулись до вікон. У двір увійшли музики і грали голосного марша. За музиками їхав Данило Виговський, а за ним тихо котилась блискуча французька карита, в котрій сиділа гетьманша, її невістка Маруся Стеткевичева і маленька Пріся, дочка Якилини Павловської. На всіх конях над головами, на краківських високих хомутах, манячіли червоні пояси і горіли, як жар на сонці. За гетьманшиною каритою котили в двір багаті й блискучі екіпажі, в котрих сиділи Павловська, Подарицька, Рудницька, Лговська, якась родичка гетьмана Виговська й инчі багатенькі шляхтянки, гетьманшині знайомі. Павловська взяла з собою й свою гарну дочку Маринцю. Христина, Марусина дочка, котру гетьманша любила за її веселість та жвавість, сиділа в екіпажі з Павлиною Рудницькою. І перед поїздом і позад поїзда скакали на

Digitized by Google

конях козаки, а позад усіх їхали на возах дворові слуги гетьманші: кондитер, пивничий і кравець Васильківський, котрий згодив ся їхати до Чигирина за добрі гроші.

Гетьман і Данило Виговський висадили Олесю з карити. Сам гетьман одчинив двері в сьвітлицю і повів її, взявши під руку. Гетьманша була убрана в роскішну ясноголубу сукню, в високий міцно накрохмалений білий як сніг комір. На плечі вона накинула малиновий кунтуш. Молода гетьманша і справді вступала в господу Виговського, ніби яка королїва. Козацькій старшині ця пишнота не сподобалась. Полковники переглядались поміж себе й осьміхались з-під вусів. Усї родички і гетьманшині знайомі так само були багато убрані то в пишні жупани та кунтуші, то в сукні. Уся сьвітлиця сповнилась гістьми.

Ганна Хмельницька виступила на зустріч гетьманші і подала їй хлїб та сіль. Гетьманша взяла хлїб і не поцїлувала його.

— Поцїлуй же, пані, хлїб, бо в нас такий звичай, — тихо промовила Хмельницька до Олесї.

— От і вибачайте мінї, бо я не знала про цей звичай, — тихо обізвалась Олеся, — в шляхтичів нема цього звичаю.

— А ми, по нашому старому звичаю, стрічаємо тебе з хлїбом-сіллю. Пошли тобі Боже, на новому місцї щастя та вік довгий, щоб ти була здорова як вода, багата як земля, і довго процьвітала як квітка. Дай Боже, щоб ви з Іваном Остаповичем панували довго, жили в щастї та в добрі і діждали унуків та правнуків та ще панували, поки й вашого віку!

— Спасибі! спасибі! — промовила Олеся.

Катерина приступила до Олесї, взяла з її рук

Digitized by Google

хлїб та сіль, поклала на дорогому блюдї і поставила блюдо на стіл. Ганна Хмельницька почала витатись з молодою гетьманшею: вона поклала обидві руки на Олесині плечі і поцїлувалась з нею тричі, потім вони обидві, в знак обопільної поваги, як обидві гетьманші, поцїлували одна другу в плече. Привитавшись з старою гетьманшею, Олеся Виговська привиталась з Богдановими дочками, так само, як і з Ганною.

— А це Юрась, менчий син покійного гетьмана, — сказала Ганна.

— Не Юрась бо, мамо, а Юрій! — обізвав ся насуплений Юрась.

Олеся осьміхнулась і тричі поцїлувала Юрася.

— Я з Катериною Виговською давненько вже знайома: ми познайомились в Київі і таки частенько бували одна в другої в гостях. А от тепер ми вже й рідня, — сказала Олеся, обертаючись до Катерини.

— О, я цьому дуже рада! Нам буде не скучно в Чигиринї, буде мінї з ким і поговорити і розважити себе, — обізвалась весела й говорюча Катерина.

Гетьман почав рекомендовати Ганнї Хмельницькій Олесиних родичок. Ганна привиталась з ними дуже привітно і щиро.

— Прошу ж і тебе, гетьманшо, і всїх твоїх гостей сїдати в нашій господї! — просила Ганна Хмельницька.

Молода гетьманша сїла на турецькій софі на першому місцї. Родички посїдали поруч з нею. Виговський попросив козацьку старшину сїдати. Полковники й сотники посїдали на стільцях та на довгих ослонах проти гетьманші. За козацькою старшиною сьлїдком натовпилось в покої чимало усякого народа, міщан та простих козаків. Домашня прислуга заглядала в двері. Усї чудувались з уборів нової гетьманші. І козакам, і міщанам

Digitized by Google

не сподобав ся пишний приїзд гетьманші та її родичок в дорогих блискучих екіпажах; не сподобались і краківські хамути з причепляними на їх червоними широкими поясами. Вся ця роскішна обстава поїзду нової гетьманші була схожа на обставу поїздів українських католицьких панів та польських дідичів, котрих козаки тільки що вигнали з України.

— З молодою гетьманшею наїхала шляхта православна. Чого доброго, сьлідком за цією шляхтою наїде до гетьмана в Чигирин і польска шляхта, — гомоніли козаки й хлопи, оглядаючи з усіх боків блискучі екіпажі, краківські хамути та дорогу блискучу упряж на конях. — Ця гетьманша мабуть з великих панів, бо привезла з собою і кухарів, і кравця.

Гетьман звелів одному сотникові зачинити двері і випровадити з сьвітлиці зайвий натовп міщан та козаків.

— Як же тобі, пані, показав ся наш Чигирин? Здаєть ся, ти оце в-перше в Чигирині? — спитала Хмельницка в гетьманші.

— Після Київа він мині здаєть ся дуже простим. Мині не сподобалось, що в Чигирині дуже багато війська, дуже багато козаків. На яку улицю ні поверни, скрізь козаки та козаки, неначе я опинилась десь в військовому таборі, — промовила Олеся.

— Бо Чигирин військове козацьке місто. А ти, гетьманшо, певно не любиш козаків? — спитала в Олесі Олена Нечаєва.

— Ні, не те, що не люблю... але де багато війська, там жити не добре, неспокійно: скрізь брязкають шаблі та гремлять литаври, як у Київі коло сьвятої Софії, де тепер оселились московські стрільці. Я, бачте,

Digitized by Google

шляхецького роду і таки до козаків не звикла, — сказала Олеся.

— Нїчого те, нїчого! — обізвав ся гетьман Виговський, — поживеш в Чигиринї, то звикнеш. А от весною, як потеплїйшає на дворі, переїдемо на житя в Суботів, в палац гетьмана Богдана, просторний та сьвітлий. А там сади як рай, там пасїки в садках, куди не повернись. Там тобі буде спокійно жити: я знаю, що ти любиш спокій та тишу.

— От там так гарно, як в раю! Я до тебе, гетьманшо, буду частенько навідуватись в Суботів, — промовила Катерина.

— Навідуй ся, серце Катерино, до мене і в Чигиринї, бо в новому місцї, між новими за-для мене людьми, я буду нїби на далекій чужинї, — сказала Олеся до своєї давньої знайомої Катерини, котру вона любила за її веселу вдачу і за розмовність.

Тимчасом розмова між старою і молодою гетьманшею якось не йшла. Було зразу знать, що вони одна другій не припали до вподоби. Козацька старшина гомонїла поміж собою з-тиха, поглядаючи з-коса на нову гетьманшу. Родички Олесині мовчали і розглядали сьвітлицю та обставу. Одна Катерина провадила розмову з Олесею, як давня знайома. В сьвітлицї почало стихати: видко було, що гості були потомляні після далекої дороги. Молода і проворна Христина, Олесина небога, без сорома казка, позїхнула, а потім встала з стільця, потягла за руку з собою Маринцю, і вони в-двох пішли кругом сьвітлицї, оглядаючи химерно посплїтувані малюнки на стїнах та дорогу зброю, що була порозвішувана по кутках. Весела Христина, не вважаючи на поважну старшину, почала бігати і навіть пустувати. Маруся Стеткевичева спробувала спиняти свою дочку, але

Digitized by Google

Христина про неї й вухом не вела і підбивала на пустощі й Маринку: здіймала з стін рушниці та шаблі і подавала Маринці, котра не знала, що робити з тими рушницями та шаблями і вертіла їх в руках. Гетьманша на-силу впинила Христину і звеліла паннам не зачіпати того, що до їх не належить ся. Христина надулась і сіла. Маринка сіла поруч з нею і вони почали тихо балакати про молодих сотників, котрі сиділи проти їх.

Тимчасом вістовець дав знати, що їде посланець од короля, Беньовський, котрого гетьман сподівав ся до себе на днях. Гетьман вислав йому на зустріч двох полковників, а сам з старшиною вийшов на ганок і ждав його. Приїхав незабаром і Беньовський з двома панами. Виговський щиро привитав ся з ним і запросив до сьвітлиці. Незабаром в сьвітлицю вступив Казимір Беньовський, волинський каштелян, давній приятель гетьмана Виговського. Він ввійшов тихою поважною ходою в сьвітлицю і Виговський знов привитав ся з ним, обняв ся на-вхрест і тричі поцїлував ся. З цього гарячого і радісного привитання можна було зауважити, що гетьман і пан Беньовський вже давненько, ще за живота гетьмана Богдана були в великому приятельстві. Не потаїлось це їх очевидячки давне приятельство і од козацької старшини і од Олесі.

Виговський взяв за руку Беньовського і повів до Олесі:

— Моя дорога гетьманша! Це ясновельможний пан Казимір Беньовський, волинський каштелян і посланець од його милости найяснїйшого короля Прибувши цим часом до Чигирина, його ясновельможність хоче поздоровити тебе, гетьманшо.

Гетьманша встала і радо привиталась з Беньов-

Digitized by Google

ським. Беньовський почав говорити їй красномовну промову. Він вславив ся своїми промовами і в Польщі і на Україні, длятого король часто вибірав його за посланця на Україну, коли треба було облесливими словами прихилити козацьку старшину до польських інтересів і само по собі піддурити її красномовними обіцянками. Беньовський став серед сьвітлиці проти гетьманші, щоб сказати свою промову. По стародавньому звичаю тодішних ораторів він починав свої промови або од Адама й Ноя, або од самого Бога.

— Найвищий Розум, котрого ми нарікаємо Богом, найвища Сутнота, цар над небом і землею, колись сотворив першого чоловіка Адама і першу жінку Єву, — так почав свою промову Беньовський. — Бог увів першого чоловіка і його супружницю в пишний рай, зумисне для цієї першої пари засаджений. Ви, ясновельможна гетьманшо, з ясновельможним гетьманом тепер в Чигирині та в Суботові, як Адам і Єва були в раю. Витаю ж вас, ясна пані з великого роду, і бажаю вам щастя-долї в цьому новому раю на пишній Україні, поздоровляю вас з вашим високим титулом, з титулом нїби королїви на Україні!

Беньовський поцїлував гетьманшу в руку, вона поцїлувала його в плече.

— Прошу ж вас, ясновельможний пане, сїдати. Будьте нашим приємним гостем. Я бажаю часто вас бачити в Чигирині і в нас гостях, хоч ви й далеченько таки од нас живете, — сказала гетьманша.

Беньовський сїв проти гетьманші коло стола.

— Ох не близький сьвіт! Я тепер пробуваю в своїй маєтности на Поділї кола Бара, але більш того, що живу в Варшаві або на Волині.

— Прибувайте до нас частїйше, будете оповідати

Digitized by Google

мінї про Варшаву, про двір, про двірські звичаї, про двірське життя: буде що мінї послухати, бо я, признаю ся, дуже цікава знати, як живуть люде, вищі за нас і просьвітнїйші.

— Спасибі вам, ясновельможна гетьманшо, за честь! Спасибі!

— Тут в Чигиринї в палацї гетьмана Богдана все дуже по-старосьвіцькому: на стінах за образами вишивані рушники, на стелї понамальовувані янголи та усякі малюнки неначе в церкві. Це мінї не подобаєть ся.

— Чому-ж так? Янголи нїкому не шкодять, — обізвалась стара гетьманша Ганна.

— Воно так, але церква церквою, а палац палацом, — сказала Олеся. — От у палацї мого покійного панотця, і в князя Соломирецького, і в князя Любецького то все вже по чужоземському: на стелї скрізь понамальовувані Амури та Венери, як в Луврі або в Варшаві в палацї короля.

— Нїчого те, ясновельможна гетьманшо, нїчого те! Поживете, то й ви поставите палац, а варшавські майстри понамальовують вам таких Амурів та Купідонів, що аж гарно буде подивитись: сама любов так і проситиметь ся в серце з стелї та стїн. А лукаві Купідони будуть з стелї пальчиком кивати на ваших красунь: Стережіть ся, мовляв, красунї! бо мої стріли не жартн! Ой стережіть ся! бо й чигиринські козаки не вільні од стріл Купідона: побіджують вони й козаків.

Беньовський обернув ся до панїй та паннів і покивав на їх пальцем. Панни осьміхнулись.

— Ой ви вже наговорите! Видно, що ви Варшавяк, — обізвалась сьмілива й проворна Павловська.

Двері знов одчинились, і в сьвітлицю вступив Юрій Немирич з кількома православними дїдичами-па-

Digitized by Google

нами, котрі, по волї чи по неволї, були прихильні до козаків ще за гетьмана Богдана і пішли навіть в козаки до його на службу, хоч і гнівались на його за те, що через його хлопи одбились од панщини. Довідавшись, що молодої гетьманші ждуть в Чигиринї, Немирич заздалегідь прибув до Чигирина, щоб поздоровити гетьманшу-шляхтянку. Високий та рівний станом, з розумними очима, поважний на ході, славний оратор того часу та вчений чоловік, Юрій Немирич вступив в сьвітлицю тихо й поважно, неначе він вступав в сенат. Його часто шляхта вибірала за посланця в варшавський сойм і він говорив в соймі та сенатї дуже красномовні і розумні промови латинською мовою. Немирич був убраний в французьке убрання XVII віку, в чорний кафтан, в черевики й панчохи. Кругом шиї біліє високий, цупкий комір, але поверх цього убрання Немирич накинув козацький темнозелений оксамитовий кунтуш.

— Моя дорога гетьманше! це Юрій Немирич, дїдич, овруцький староста і київський підкоморій; це мій дорогий знайомий, — промовив Виговський до своєї жінки.

Олеся встала. Немирич поздоровив її коротеньким привитанням, мішаючи старосьвіцьку книжну мову з живою українською мовою. Він поцїлував Олесю в руку. Вона попросила його сїсти. Немирич привитав ся і з старою гетьманшою. Він бував в останні часи і в гетьмана Богдана, в його палацї, помирившись з новим козацьким суспільським укладом життя на Українї. Немирич привитав ся і до Беньовського, як до давнього знайомого.

— Який я радий, що ми тут стрілися, неначе змовились, — сказав Беньовський до Немирича. — Як ми давно бачились! як давно!

Digitized by Google

— Нема де правди діти, таки давненько, — обізвався Немирич.

— Я давно чула про вас, вельможний пане, од свого дядька й опікуна Христофора Стеткевича Він дуже хвалив вас, як вченого чоловіка і славного оратора. Він кальвініст, як і ви.

— О ні, ясновельможна! Я був колись з-за молоду соцініяном, але повернув ся до віри свого народа, — сказав Юрій Немирич. — Я вже давно став знов православний.

— Ви бували в чужих краях? У Франції, в Парижі? — спитала в його гетьманша.

— Більш того, ясновельможна, що в Голландії. Придивляв ся до чужоземського життя, до школи, до науки, щоб себе трохи просьвітити, бо і в наших, і в польських школах ще нема правдивої сьвітської науки, яка вже тепер сутніє по чужоземських краях. Я бажав би позаводити такі школи і в нас на Україні замісць духовних церковних шкіл. Я вернув ся до віри своїх предків, пристав, як і багато наших православних дворян дідичів, до покійного гетьмана Богдана, бо хоч козаки знесли перегородки між усякими верствами нашого суспільства, але ж за те Богдан, хоч може й несамохіть, визволив народ з неволі.

— Пане Юрію! пани повинні бути в кожній державі, бо на їх лежить висока повинність обороняти рідний край і дбати про науку та просьвітність, — сказав Беньовський.

— Це вже моє діло, пане Беньовський, — обізвався Юрій Немирич, — я й сам не зрікаю вартости вищої верстви, шляхецтва для своєї вітчини, але рабство мині не подобаєть ся. Кождий чоловік носить в собі образ божий.

*

Digitized by Google

— Ясновельможні панове! Теперь не час змагатись, а веселитись, що має дорога гетьманша благополучно доїхала з Київа до нового житла. Мамо! час би вже привитати гостий старим медом, од котрого усякі хмари зсовують ся з чола, — сказав гетьман до Ганни Хмельницької. — Почастуйте, мамо, мою молоду гетьманшу та моїх вельми шановних гостий тим медом: може вони стануть трохи веселіші.

Ганна Хмельницька вийшла на часок, а потім вернулась. За нею сьлідком вступив в сьвітлицю козак і виніс на срібному блюді здоровий жбан старого меду і вже поналивані медом срібні кубки. Виговський подав перший кубок Олесі взяв один кубок в руки, усі гості взяли по кубкові меду і повставали.

— Випьмо за здоровя моєї дорогої молодої гетьманші! — промовив Виговський.

— За здоровя ясновельможної молодої гетьманші! Даруй же, Боже, щоб ваше життя було солодке й міцне, як оцей старий мед, пяне чоло! — гукнув Беньовський на всю сьвітлицю, — віват! віват! віват!

Усі гості гукнули тричі: віват! Саме в той час прибув в двір дядько гетьманші Олесі по матері князь Богдан Соломирецький з молоденькою дочкою Зинаїдою. Одчинились в сьвітлицю двері і як гості пили мед і кричали віват, на порозі з'явив ся Соломирецький поруч з своєю гарною дочкою.

— Ого-го! князь Соломирецький! Наливайте кубки медом! Випьмо за здоровя князя і його дочки Зинаіди! — гукнув Виговський на зустріч родичеві-князеві, радий, що до його завитали в гості ті Олесині родичі, котрі йшли проти Олесиного шлюбу з ним.

— За чорні очка та гарні брівки молодих паннів:

Digitized by Google

Маринці, Христини та князівни Зинаіди! віват! — гукнув Беньовський, неначе він був молоденький панич.

— Віват! — гукнули гості, а панни засоромились, почервонїли і тільки поглядали одна на другу: з-відкіль, мовляв, і длячого це така нам честь. Козацька старшина тільки переглядалась та осьміхалась. Козаки знали, що пють за здоровя паннів та жіноцтва тільки в польських палацах; це не був козацький звичай пити прилюдно на поважних оказіях за здоровя жіноцтва. Окрім того їм не сподобав ся приїзд до нового гетьмана шляхтичів та родичів гетьманші високого коліна.

Маринця й Христина кинулись до Зинаіди і почали з нею обніматись та цїлуватись.

— Ой яка я рада, що оце ти, Маринцю, та ти, Зинаідо, приїхали до Чигирина, — говорила Христина до молодих паннів, — буде мінї з ким погуляти й побалакати. А то говори з старими! Там то мінї втїха з старих тїток та дядин! — жартувала Христина, скоса поглядаючи на тих тїток та дядин.

— А знаєш, серце Христю, що гетьманша просить мою маму, щоб я зісталась в неї жити в Чигиринї, — тихо шепотїла Маринка Христинї на вушко.

— Невже! От і добре! — сказала Христина і аж крутнулась на одному місцї, а потім підскочила.

— А про що там, панни ви шепочете? Певно про нас старих? — спитав Виговський в паннів з-далеки.

— А вжеж! Шепочуть вони нишком не про нас старих, а про молодих! — сказав веселий Беньовський. — Ой панни! стережіть ся лишень ви молодих козаків, цих степових орлів. Наїхали ж колись до гетьмана Богдана з воєводою Адамом Кисїлем молоді шляхтянки й панни й панії та й... декотрі й до дому не повертались, навіть заміжні, не тільки панни: позалїтали на

Digitized by Google

вольні степи з красунями-козаками, покинули навіть своїх чоловіків. Ой стережіть ся козаків! бо козак, як орел, як побачив дівчину, то і вмер, — жартував веселий Беньовський.

— Та ми, пане Беньовський, цього не дуже боїмо ся! Ми в цьому безпешні, — обізвалась весела Христина.

— Ми не боїмось козаків, — додала за нею Маринка.

— Моя гарна панно! Не зарікайтесь заздалегідь за свое серце, бо серце вільне, як вітер, — сказав Беньовский.

— Я зарікаюсь заздалегідь, — обізвалась Христина.

— І я зарікаюсь, — сказала Маринка.

— Глядіть лишень та стережіть ся! Не дурно ж сьпівають в пісні: „Ой дівчина горлиця до козака горнеть ся“, — промовив Беньовський і покивав делікатно пальцем на трьох паннів.—Ви три ґрації, а декотрі козаки таки люблять ґрації, так само як і битви.

Панни і справді зорили скоса очками по козаках, котрі сиділи по під стіною довгим рядом. Між дохожалою старшиною сиділи й молоді й гарні сотники і прості козаки, сини декотрих поважних старих сотників та полковників.

— А придивіть ся й вгадайте, хто з молодих козаків тут найкращий? — говорила весела Христина до Маринки та Зинаіди.

Маринка й Зинаіда осьміхнулись і мовчали.

— Але жарти жартами, а нам час і честь знати дати спокій молодій гетьманьші і подорожним, бо вони здорожились. Чи правду я кажу, пане підкоморій? — сказав Беньовський, вставши з місця.

— Правда твоя, правда! Треба нам і честь знати, — обізвав ся Немирич.

Digitized by Google

Беньовський, Немирич і вся козацька старшина заворушилась, вставши з місця: всі вони розпрощались з гетьманшею та з приїзджими. Гетьман запросив усіх до своїх сьвітлиць, доки покличуть їх на обід.

— Не забувайте ж нас, ясновельможный каштеляне! Навідуйтесь до нас! І ви, пане Немиричу, не минайте нашої господи! — запрошувала їх гетьманьша.

— Вже чию господу мину, а вашої так не мину! — говорив Беньовський, обернувшись на порозі.

Гості зістались в сьвітлиці і розбалакались. Якилина Павловська сіла поруч з Ганною Хмельницькою і швидко познайомилась з нею и розговорилась. Павлина Рудницька була незвичайно рада, що заїхала в далекий і новий для неї край. Козаки вчинили на неї дуже приємне враження. Вона почала вже марити, що тут в Чигиринї до неї причепить ся якийсь козацький прудиус, закохаєть ся в неї, доконешне посватає і вона виїде з Чигирина вже заміжньою, а не панною.

Довгенько балакали гості, ждуча обіда, коли несподівано в сьвітлицю увійшов Юрась і, без сорома казка, голосно промовив, не вважаючи на гостий:

— Що це таке, мамо? що це таке?

— А що ж це таке! сьвітлиця, а в сьвітлиці наші шановні гості, — обізвалась Ганна Хмельницька.

— Я їсти вже хочу! Чом ви й досі не даєте обідати? Я вже давно їсти хочу і вже довше не видержу. Я не звик ждати. Ввесь Чигирин вже пообідав, а ви й не думаєте про обід, і гадки не маєте.

— Отже ж, сину, чи не правду ти кажеш: нашим гостям і справді вже час би й обідати. А піди, Катерино, та спитай, чи вже готовий обід?

Катерина вийшла на часок і знов вернулась в сьвітлицю.

Digitized by Google

— Вже, мамо, готовий. Не знаю, чи готовий вже до обіду гетьман та старшина, — сказала Катерина.

Тимчасом увійшов Виговський і спитав в Ганни, чи можна вже просити старшину й гостий до столу. Катерина оповістила, що можна, бо обід вже готовий. І Ганна Хмельницька, добра господиня, нагодувала гостий і гетьманшу таким смачним обідом, який їм рідко траплялось їсти. Молода гетьманша сподівалась, що при обіді і по обіді буде здорова випивачка, що козацька старшина почне без міри пити та гуляти. Але нічого цього не трапилось. Ганна Хмельницька не веліла подавати на столи багато горілки та вина. Вона ще за життя Богдана вивела при дворі гетьмана гулянку та пянство.

По обіді, як козацька старшина, небагато випивши, розійшлась, Виговський, зовсім тверезий, пішов до свого кабінету з Беньовским, Немиричем, кн. Соломирецьким, Данилом Виговським та ще з кількома православними шляхтичами, котрі приїхали з Немиричем поздоровити молоду гетьманшу з приїздом. Закуривши здорові люльки, вони посідали на низьких турецьких софах і почали балакати од щирого серця.

— От ваша милость, Іване Остаповичу, тепер і гетьман на Україні. Що ж тепер далі буде? — спитав в гетьмана Намирич, вивідуючи його думки.

— Те буде далі, що криють ся потай од усіх і в вашій голові. Але я вгадую ваші думки, пане Немиричу, навіть просто скажу, що не помиляюсь, — обізвав ся Виговський і глянув пильно просто в вічі Немиричеві своїми гострими очима.

- Вас козаки вибрали за гетьмана, а ви й досі не послали навіть посланця в Москву, щоб оповістити царя про своє вибрання, — говорив Немирич.

Digitized by Google

— Я й не думаю посилати в Москву посланця. Не подобаєть ся мині Москва, не подобають ся мині московські непросьвічені й дуже грубі та наглі московські бояри. Не люблю і тих московських воєзод, що вже засіли з стрільцями в наших більших містах, навіть в тих, в котрих, по умові гетьмана Богдана з царем Олексієм, вони не повинні бути, як от в Чернигові, в Ніжині, — сказав Виговський.

— Засядуть московські воєводи і у всіх наших містах і заберуть Україну в свої руки. От побачите, ясновельможний гетьмане! — говорив Немирич. — Москва вже склала ся з розбитих уділів в монархію, монархія не стерпить наших козацьких порядків на Україні. А при Польщі і на Україні вдержать ся наші порядки.

— Це ви, пане Немиричу, неначе читаєте мої думки в моїй голові, — обізвав ся гетьман Виговський, осьміхаючись. — Окрім того Москва непросьвічена і вона не дбати-ме про сьвітло науки та просьвітности на Україні.

— При Москві наша просьвітність впаде, наші школи впадуть, бо не з Москви йде до нас сьвіт науки, а з чужих країв через Польщу. Нам треба завести два університети: в Київі і в Виннинці, найменче два, і такі університети, як я бачив в чужих краях, з науками сьвітськими, а не з теологією нашої київо-Могилянської академії. Польща це попустить, а московські бояри назвуть ці школи безбожними й лютерськими, — говорив далі Немирич.

— Буде в нас з Москвою за такі школи велика тяганина: Москва вважає на це, як на єресь, — обізвав ся Данило Виговський.

— Москва ніколи не попустить волі нашій шляхті,

Digitized by Google

хоч би й православній, не тільки католицькій; а скільки гетьман Богдан вигнав з України таки української хоч і вже покатоличеної шляхти! — промовив князь Соломирецький. — Хиба це добре діло? Хиба ж ці шляхтичі й дідичі не діти однієї матери України?

І Виговський і Немирич змовчали і нічого не одповідали на цю думку князя Соломирецького.

— Знов і те, що держава без шляхти неможлива річ, — почав говорити Немирич. — Шляхта і тільки шляхта має спроможність дбати про свою просьвіту і розповсюднювати науки по всій державі Вам козакам треба б добуватись шляхецьких привілеїв, а не змішуватись з плебсом, котрому нема часу дбати про виховання й просьвітність, про науки.

— Оце сьвята правда! — аж крикнув гетьман, — ваші думки правдиві. Козаки повинні зрівнятись з шляхтою і дістати шляхецькі привілеї, а не ставати за панібрата з плебсом. Через це то нам Польща стане в пригоді, бо там шляхта, а не король панує. Але що то на це скаже козацька старшина? Що скажуть прості козаки? що скаже народ? Польщі не люблять на Україні.

— Буде бійка, буде колотнеча по всяк час, але потім, як усї побачать, що Поляки не втручають ся в справи на Україні, то й замовкнуть, а потім потроху звикнуть до нових порядків, — промовив Немирич.

— Я задумав знов з'єднатись з Польщею, — обізвав ся гетьман Виговський, — і вчиню це діло хоч би декотрі козаки і не пристали на це, хоч би полились ріки крови. Король само по собі повинен нас з'єднати с Поляками, як рівних з рівними, вольних з вольними. Я завтра запрошу до себе козацьку старшину ніби на пораду й обережненько довідаюсь, які в їх думки та гадки, який в їх погляд на це

Digitized by Google

дїло. Серце моє лежить до Польщї, а не до темної Москви. А ваша милость, ясновельможний пане Беньовський, приходьте завтра до нас на пораду і вчиніть пропозицію од короля й сената. Мінї нїяково самому починати цю пропозицію.

— Добре, добре, ясновельможний! Нехай і пан Немирич приходить, і ви, панове шляхта, приходьте: може ми і вмовимо непокірливих і незгідних з нами полковників.

Гетьман Виговський другого дня в-вечері скликав до себе козацьку старшину на пораду, щоб вона вислухала пропозицію королївського посланця Беньовського. Гетьман ходив по ясно осьвіченій сьвітлицї тихою ходою, спустивши голову до-долу. Думи роєм вили ся в його голові, одна одну попереджаючи, як филї на воді в негоду на здоровому вітрі. Виговський, як тільки став гетьманом, одразу задумав план з'єднаня України з Польщею, але почував, що після Богданових побід над Польщею це дїло буде трудне й небезпечне.

— Ой велике й небезпечне дїло задумала моя голова! — думав гетьман, ламаючи руки так, що аж пальцї лущали. І треба хапатись з цим дїлом, бо Юрась вийде з академії і візьме од мене гетьманську булаву. Пориває всю мою душу не на північ, а туди на захід, до Польщі, до Европи. Там для мене сяє сонце, а північ неначе заслонена чорними хмарами. Ой думи мої, мрії мої золоті! не даєте ви мінї спокою нї в день, нї в ночі! Але треба.. треба провадити дїло розумно й обережно, щоб часом і моя голова не покотилась до-долу як дитячий мяч: в цьому дїлї — або пан, або пропав!

І хруснули усї пальцї на обох руках в гетьмана; знов похилилась його голова ще низче, а хода по сьвітлицї стала тихійша. Гетьман спинив ся і став на одному

Digitized by Google

місці; його голова неначе захрясла в натовпі сьміливих думок, неначе не могла знести великої ваги дум. Він неначе бачив перед своїми очима той блиск, силу й славу України, бо дуже любив рідний край.

Почала збіратись в сьвітлицю козацька старшина, яка тоді нагодилась до Чигирина. Прийшов Павло Тетеря, переяславський полковник, що держав сестру гетьмана Виговського; надійшов Богданович-Зарудний, генеральний судець; Тиміш Носач, генеральний обозний; прийшов шурин Богдана Хмельницкого Яким Сомко; прийшли Цюцюра, полковники Данило Виговський та Нечай, Богданові зяті, й инчі сотники, котрі тоді прибули до Чигирина. Незабаром увійшов в сьвітлицю Юрій Немирич, а зараз за ним вступив короліївський посланець пан Беньовський.

— Од найяснійшого короля з Варшави прибув до нас, гетьмана, і до вас, козацька старшино, посланець ясновельможний Казимір Беньовський з короліївською пропозицію. Просимо вас вважливо вислухати пропозицію і, порадившись вкупі з нами, сказати посланцеві свою одповідь, — почав говорити гетьман Виговський.

— Чи це, гетьмане, буде рада, чи тільки порада? — спитав в гетьмана де-хто з старшини.

— Ні, це тільки порада, так... тимчасом... Як діло піде в нас на лад, тоді мн зберемо й правдиву козацьку раду і оповістимо усім цю пропозицію од короля та польського сената, — промовив Виговський.

Гетьман став посеред сьвітлиці за столом. Кругом стола стала вколо козацька старшина. Пан Беньовський виступив перед колом і почав висловлювати польську пропозицію в ораторській промові. Він любив, по тодішньому звичаю, все починати од Адама.

Digitized by Google

— Найвища Сутнота, Отець наш небесний, що сотворив небо і землю, ще в раю дав велику заповідь нашому праотцеві Адамові і нашій праматери Єві, а через їх і всім людям заповідав любити ся і жити в згоді. Усі ми дїти нашого одного праотця, ми всї брати. В раю не було ні католика ні православного. І в нас колись був рай і на Українї і в Польщі; жили ми колись в згоді по братерський, любили ся, мирили ся і лиха не знали. Не знали ми ніякої сварки ні бійки, бо ми побратались, як і рівні з рівними, вольні з вольними.

— Ясновельможний пане, кажете правду, — обізвав ся Павло Петеря.

— Сьвята правда! — сказав гетьман.

— Це певно було тоді, як єзуіти поробили з наших українських панів перевертнїв католиків, — промовив Сомко насьмішкувато.

— От ви мінї й перебили промову, — сказав Беньовський. — Ворог людських душ, діявол проклятий, зумисне підвів нас, підбив на сварки на нашу погибіль. Вдаривши себе в перси, пізнаймо свої гріхи і простїмо одні другим наші обопільні провини. Забудьмо про давні сварки та змагання і знов зійдемось до купи і будемо жити в згоді, як жив наш праотець Адам в раю з нашою праматїрю Євою. Гетьман Богдан недобре дїло вчинив, одірвавши Україну од Польщі. Забудьмо про Богданове дїло, вимажмо його з карток нашої історії, з козацьких чорних лїтописів.

— Ну, пане Беньовський! Що написано пером, того не вивезеш і волом, — обізвав ся Цюцюра.

— Я прибув до вас, гетьмане й старшино, з пропозицією од найяснїйшого нашого короля прилучити Україну до Польщі. Приставайте до Польщі, як рівні до рів-

Digitized by Google

них, вольні до вольних. І нам без вас погано, і вам без нас недобре; і Поляки були винні, і козаки не без гріхів та помилок, — говорив далі Беньовський. — Найяснійший наш король, наш правдивий отець, простить і вибачить козакам їх провини, їх помилки, а значній старшині дасть право шляхецтва, зрівняє їх в привілеях з польською шляхтою.

— А чи не стане часом наша тінь довша, як станемо шляхтичами? — не втерпів Носач, щоб не пожартувати.

— Я думаю, що шляхта повинна бути в усякій державі, повинна бути і в нас, — сказав Юрій Немирич. — Козацька старшина повинна мати шляхецькі привілеї, бо вона здобула їх мечем і на ділі вже їх і має. Я пристаю і вся православна шляхта охочо пристане зо мною до Польщі, як до держави багато більше просьвіченої, ніж Москва, держави підхожої до укладу життя козацького.

— Пан Немирич говорить правду, — сказав Данило Виговський.

— Отже ж ви все мене перебиваєте, — почав говорити пан Беньовський. — Я посланий од короля до вас, як та Ноєва голубка до ковчега, і приніс вам, козакам масличну гільку мира і згоди з Польщею. Розривайте з Москвою і підхиляйтесь знов під міцну руку найяснійшого польського короля, нашого й вашого природженого отця й добродія.

Декотрі з полковників загомоніли, зачувши таку пропозицію Беньовського. В сьвітлиці підняв ся гомін. Одні не хотіли й слухати далі тієї пропозиції, другі спиняли їх, щоб вони не перебаранчали говорити далі панові Беньовському. Палкий Сомко, гарячий Золотаренко повиймали шаблі з піхов і почали ними махати.

Digitized by Google

— Не хочемо цього далі й слухати! Не пристаємо на таку пропозицію! Не треба нам польського короля! Він напустить на Україну польської та католицької споляченої української шляхти, нашле єзуїтів! Знов будуть повертати народ на католицтво! Знов будуть сполячувати українську шляхту!

— Чи не оттаку масличну гільку ви нам принесли, ясновельможний пане! — сказав Носач, показуючи йому свою шаблю.

— Неправда! Не меч, а мир приносить нам ясновельможний пан Беньовський. До Польщі! до Польщі! до з'єднання з Польщею! — крикнув Павло Тетеря.

— Не буде цього ніколи! Нам не треба шляхти! Ми всі тепер тут рівні: і шляхтичі, й козаки, й мужики, — говорив Носач.

— Згода! Годі! Не галасуйте! Подумайте, погадайте, а потім скажете свою гадку. Це ж тільки пропозиція найяснійшого короля, а до самого діла ще не близький сьвіт, ще буде добра промашка, — говорив гетьман, заспокоюючи старшину. — Вкладіть шаблі в піхви! Ми ображаємо посланця найяснійшого короля. Посланець особа осьвячена. Шша!

— Я тільки приніс вам пропозицію про згоду! Нехай буде мир між нами на землі, як на небі між херувимами та серафимами! — заспокоював козаків Беньовський. — Чи є ж що в сьвіті кращого, як мир та згода, як братерські народи живуть в згоді, як рідні брати? Хіба ж ми не брати і тілом і духом? Хіба ж ми не діти Отця небесного? Хіба ж ми не близькі одні до других? Наш отець, польський король, не понехтує тими, котрі покають ся перед ним і підхилять ся під його руку. І ми будемо жити в згоді. Знов буде рай на Україні.

Digitized by Google

— Ми вже знаємо тепер про твою пропозицію, пане Беньовский, то вже нема чого більше й балакати про це, — промовив Сомко. — З цього пива не буде дива. Діло вже зроблено гетьманом Богданом, а мертвого з гробу не вертають.

— Ясновельможний пане! Ти приносиш нам з своєю пропозицією не мир, а меч, — обізвав ся Тиміш Носач. — Король та пани знов пустять на Україну польських дідичів та єзуїтів, насадять на уряди в Україні своїх урядників, знов розділять наше суспільство на ворожі верстви: на шляхту, козаків, хлопів, а цей порядок нам не потрібний. Це польський порядок! Ми не згодні на це. А коли ти, ясновельможний гетьмане, пристанеш до цієї королівської польської пропозиції, то ми доберемо способу проти цього діла.

Сомко вийняв шаблю і показав Беньовському, Павло Тетеря та Данило Виговський вийняли і собі шаблі з піхов і показали Сомкові.

— А ми пристаємо до злучення з Польщею і для цього знайдемо такий самий спосіб! — гукнув Павло Тетеря.

І між старшиною знов підняв ся галас, шум та змагання.

— Годі вже вам, годі! Ходімо ліпше та випьмо по чарці горілки та по кубкові меду, хоч ви й не з медом прийняли пропозицію королівського посланця, — сказав гетьман і старшина потроху вгамувалась.

— Зберу ж я тепер раду з самих тільки прихильників Польщі, і тоді вже доконечне постановимо умову з'єднання України з Польщею! шепотів гетьман Виговський на саме вухо Беньовському, йдучи позад старшини з сьвітлиці.

— На вас, ясновельможний, покладаю ся, як на

Digitized by Google

каменю гору. Схочете — зробите усе і зумієте зробити усе з вашим хистом та великим розумом, — шепотів Беньовський на вухо гетьманові Але знаєшь, що, ясновельможний?

— А що? — спитав тихо Виговський.

— Передніймше за все обставте свою особу й Чигирин військом з найнятих чужоземців: з Німців та Волохів, або з шляхтичів, та вже тоді починайте діло з'єднання України з Польщею. На своїх козаків не дуже покладайте надію, — шепотів Беньовський.

— Я вже загодив татарське військо, загодив Карач-бея з його ордою, — сказав Виговський до Беньовського. — Свою думку я таки думаю справдити, як би там не гомоніла заднїпрянська старшина. Винницький полковник Богун, київське духовенство й митрополіт — це наша сторона, бо всї вони не присягли Москві ще й досі.

Тиждень гостювали в гетьманші Виговської її родички та знайомі і тільки другого тижня почали збірати ся в дорогу. Гетьманша не пускала їх до дому, просила зістатись довше. Якилина Павловська поспішала до своєї господи, до своєго господарства; Павлина Рудницька трохи боялась старого кальвинїста Христофора Стеткевича. Гості почали лаштуватись в дорогу. На гетьманшу найшов сум.

— Не звикла я ще до нового місця; буду я нудитись, як ви внїдете од мене. Окрім Катерини Виговської нема в мене близької приятелки й порадниці, окрім неї нема мінї з ким поговорити й розважити себе. Гетьман все за роботою, все має якісь діла з посланцями та з козанами. Зануджу ся я отут в Чигиринї, доки звикну до його... Знаєте що, кохана *цьоцю*? покиньте в нас свою Маринку, — говорила гетьманша на прощанні до своєї тітки Якилини. — Нехай вона по-

Digitized by Google

буде в мене який там час. В Чигирині тепер пробуває моя братова Маруся Стеткевичева з дочкою Христиною, пробував мій дядько князь Соломирецький з дочкою, і Маринці буде весело з Христиною та князівною Зинаїдою. Нехай Маринка зістанеть ся в мене до котрого часу.

— Про мене, й нехай, як Маринка на це згодить ся. Заохочуй її, Олесю, може вона й зістанеть ся в тебе. Може ще тут і за-між піде за якого прудиуса козака, — сказала тітка Якилина і зареготалась.

— Може й піде, як хто путящий трапить ся. Я й не дуже прихильна до військових людий, до козаків, а пішла ж за-між за козака, бо серце мов мене потягло, — обізвалась Олеся.

— А що, Маринко! я хочу зоставити тебе в себе на який час. Чи зістанеш ся, чи поїдеш з мамою до Київа? — спитала гетьманша, покликавши Маринку.

— Ой спасибі тобі, Олесю! Зістану ся. Мині буде тут весело з Христиною та з Зинаїдою, — говорила Маринка.

Окрім Христини та Зинаіди молоду Маринку манила до Чигирина ще одна особа: Зінько Лютай, і своїми білявими кучерями, і веселими синіми очима, і веселою розмовою. В Лютая був чудовий дзвінкий голос і він любив сьпівати, як сьпіває сільский веселий парубок.

Виїхали гості з двору. В просторих покоях стало порожно і якось мертво. Гетьманшу взяв жаль, як вона вернулась і переступила поріг просторної сьвітлиці. Але три молоді панни і справді не дали гетьманші сумувати: підняли ся в сьвітлиці жарти та сьмішки. Христина бігала, пустувала та зачіпала подруг, підні-

Digitized by Google

маючи їх на сьмішки. Вона розігнала гетьманшин сум і розвеселила її.

VI.

Недалеко од Чигирина проживав в своєму хуторі старий Демко Лютай з жінкою Ольгою та з сином, молодим козаком Зіньком. Лютай був осаулом в війську гетьмана Карпа Павловича Гудзана, котрого козаки звали попросту Павлюком, підчас повстаня реєстрових козаків проти Польщі в 1637 році. Повстання козаків скінчилось битвою з Полякамн під Кумейками та Мошнами. Козаки були побиті і мусїли постановити невигодний для себе мир з польним польським гетьманом Потоцьким. Демко Лютай мусїв підписати умову того мира вкупі з Богданом Хмельницьким, котрий служив тоді в війську Павлюка за писаря і котрий потім як-раз через десять років сам підняв усю Україну на Польщу і розбив польське військо під Корсуном.

Чимала Лютаєва хата стояла під горами на височенькому пригорку і неначе оглядала зелені луки та луги, по котрих вив ся болотяний Тясмин, зарослий очеретами та осокою. Хата в Лютая була просторна, з сьвітлицею і двома кімнатами, але така стара, як і її господар Демко Лютай: вона осїла, ввійшла трохи в землю, широкий ганок з штучно виточеними стовпчиками, вкритими штучними, але чудернацькими вирізками, перехнябив ся, неначе налагодив ся лягти на бік на одпочинок, ніби втомляний давніми лїтами. Малесенькі

*

Digitized by Google

віконця хати ледві були примітні на білих стінах, чорніли з-далеки, ніби прокручені в стінах дірочки. За хатою на взгірї й на низу на долинї розріс ся старий густий садок; далї за садком на низу лиснїла зелена левада з роскішним огородом, а за левадою знов розсипались по-над луками, неначе череда, веселі пригорки та горби, вкриті старим лїсом. По-під зеленими горами та пригорками, скільки сягало око, стлала ся широка низина, розстелялись роскішні луки, луги, високі очерета. Серед мочарів вив ся гадюкою Тясмин між купами вільхи, верб та лози. На схід сонця синїла смуга високої гори, котра ніби нависла над самим Чигирином, а на горі стремів чорний замок з баштами, валами та високим дубовим часточколом на валах. А за зеленими луками та полями ясно вирізувалась проти неба ніби зубчаста смуга пісків, широка та довга, скільки сягало око. Смуга піскуватих кучугур, могил та горбів була облита червонястим надвечірнїм сьвітом і в далечинї вливалась з синїм небом.

Була недїля. Сонце вже стояло низько на заходї і обливало червоним тихим сьвітом і луги, і лїси і пригорки. Луги зеленїли, аж лиснїли проти сонця. Осока над Тясмином аж вилискувалась. На дворі стояла тиша. В ганку на лавцї сидїла стара Ольга Лютаїха, висока й сухорлява, в шовковій картатій плахтї, в білій намітцї. Проти неї на другій лавцї сидїв її син, молодий козак, Зінько, високий, здоровий та плечистий. Русяві короткі кучері сипались горошком на його широке чоло, на кремезну шию. Молодий козак вступив очі в широку зелену низину, ніби милував ся широким простором долини, але задумані ясні очі показували, що його думки лїтали не над лугами та гаями, а по-

Digitized by Google

линули десь далеко, в инчі місця, в инчі садки, в инчі гаї.

— Чого це ти, сину, так задумав ся, неначе який старий сивоусий козак, втомляний битвами, неначе на твої плечі лягло сім десятків років та сімдесять битв з ворогами? Я по твоїх очах бачу, що думки твої не тут, а десь инде, десь пішли в гості, — говорила мати до сина.

Син неначе прокинув ся од сну і кинув на матїр гострий погляд.

— Як тільки сонце йде на захід, спускаєть ся над луки, на мене, мамо, все находить задума й журба. І з якої це причини, я тому невідомий, — тихо обізвав ся син.

— Ба причина є. Я й знаю ту причину, що на тебе наводить журбу, та тільки не хочу тобі говорити про неї, — обізвалась стара Ольга, і її чорні невеличкі очі засьвітились. В їх мигнули на одну міть жіночі хитрощі і насьмішкуватість.

— Як же ви можете знати ту причину? Хіба ви, мамо, заглядали в мою душу, як у криницю, та бачили ту причину? — сказав син і засьміяв ся. Білі рівні, як підрізані зуби блиснули. Вид в Зінька став веселїйший.

— І не заглядала в ту криницю, а догадуюсь, яка причина ворушить твої думки.

Старий Демко Лютай в той час стояв в сьвітлиці коло стола і набивав тютюном прездорову люльку. Демко був такий високий на зріст, що його сива чуприна на здоровій круглій голові трохи не черкалась об сволок. Набивши тютюну в люльку, він викресав огню і хотів вже запалити люльку, але ненароком глянув на два рядки образів в кутку на покутї в золо-

Digitized by Google

тих та срібних шатах. Усї сьвяті неначе дивились старому Демкові просто в вічі. Старому стало нїяково кадити таким зїллям перед образами. Він прислухáв ся через поодчиняні хатні і сїнешні двері до розмови матері з сином. Розмова його очевидячки зацїкавила. Демко тихою ходок пішов на ганок.

Незабаром маленькі двері з сїней в ганок неначе заслонила синя заслонка. З дверей висунулась здорова люлька і неначе глянула огневим оком на ганок; за нею вистромив ся карлючкою закручений цибук з здоровим жилавим загорілим кулаком, котрий подужав би од разу вбити на смерть людину; за кулаком висунулась сива аж біла чуприна на круглій, од низу підголеній голові; з-під чуприни виглядали кінцї сивих вусів, як дві жмінки конопель; за чуприною та вусами висунулись з дверей міцні та широкі плечі, черкаючись об одвірки. Здавалось, нїби старий козарлюга не виходив, а вилазив з стародавнїх низьких і вузьких дверий, неначе через якусь вузьку продухвину.

Демко протис ся через двері, підвів в-гору здорову голову і випростав ся на ввесь свій високий зріст. Підголена голова лисніла ледви притрушена сивим чубом, котрий розсипав ся кругом по голові. Демко стояв на ганку, як дуб, хоч і старий, але міцний, кремезний, широкоплечий. Синій кунтуш розхрістав ся на грудях; з-під широких рукавів білої сорочки було видко жилаві товсті руки, на котрих лисніли напруджені товсті жили, неначе обидві руки були обмотані вірйовками. Демко потяг диму з цибука. Люлька спахнула. Дим повив ся синїми клубками по-під стелею ганка. Демко сїв на лавцї коло старої і лавка увігнулась під ним і заскрипіла.

— То це на тебе, Зіньку, находить сум перед ве-

Digitized by Google

чером? — спитав старий Демко, зирнувши гострими синіми очима на сина. Чого ж це ти зажурив ся? Добрий козак не повинен журитись. Журба — це бабське діло, тільки баби люблять зітхати та божкати: „ой Боже мій! ой Господи! ох-ох-ох!“ — хочь би її курка брикнула або муха за ніс вкусила.

— От і вигадує старий! Хіба ж я зітхала коли, як мене кусали мухи, хоч би й Спасівські? — обізвалась Ольга.

— А тож ні! Сам чув на свої вуха, як зітхала та все одгонила мух, неначе татарську орду, та все казала: ой Боже мій! ой лишечко моє! ох! ох! та все ох та ох! Охати та зітхати це бабське діло. Козакам сором сумувати!

— Та то я може зітхала чого инчого, а не од того, що мене мухи кусали, — обізвалась стара.

— Мабуть ні! бо є такі молодиці, що як їх кусають мухи, то вони лають мухи та ажь брикають ся, як телиці в Спасівку, руками й ногами, а є такі, що тільки охають та стогнуть, жартував — старий Демко.

— Сьмій ся, сьмій ся собі на здоровя! аби не плакати! — обізвалась стара.

— От, Зіньку, в наші часи козаки не сумували й не журились, та ще такі молоді, як ти. В мене з-замолоду все було жарти вертять ся на думці. А як угляджу де в степу ворога-Татарина на коні, то в мене аж душа заграє, аж руки задріжать, неначе в того вловчого, що заглядить в лісі зайця та ще й старого; так би гнав ся за Татарином хоч би й на самий край сьвіта.

Демко знов глянув на сина. Три старші його сини полягли в битвах головами. Найстарший впав на землю коло самого Демка під Кумейками. Гармата влучила

Digitized by Google

йому в груди і розшматувала його. Старий батько бачив, як впали на землю одірвані руки й ноги його сина, як покотилась по землї голова. Два менчі сини полягли в битвах Богдана Хмельницького з Поляками. Зістав ся один, найменчий син, Зінько. Старий Демко сподївав ся, що вже не швидко загремлять гармаги на Україні, не швидко буде литись козацька кров, і втїшав ся тим, що після його смерти Зінько зістанеть ся господарем в оселї, буде доглядати господарства, догляне до смерти і стару матїр.

— Зінько сумує і зітхає певно не од того, що мухи кусають його за ніс, — обізвалась стара Ольга. — От ти старий і розумний чоловік, а не догадаєш ся, з якої це причини, а ми баби то зараз і догадаємось, хоч ви, чоловіки, й нехтуєте нами, мов дурепами. А ми, жінки, таки собі з розумом люде.

— О, ви вже і справді митці на все! — сьміяв ся старий Демко. — З якоїж то причини Зінько сумує?

— Та це ж та причина, з якої сумують усї молоді хлопцї в свій час, од чого може сумував і ти, хоч ти в тому не признаєш ся.

— Не брешн бо, стара, на старости лїт! Я з роду не сумував і сумувати не буду й до смерти. Це ти на мене без сорома набрехала, — сказав Демко і осьміхнув ся.

Ольга засьміялась, осьміхнув ся й син.

— Може й набрехала, бо ти справді не журив ся ніколи, од коли я тебе зазнаю, але не всї люди на тебе схожі: один любить з маком та з медом, а инчий з перцем, — сказала Ольга.

— Я з тих, що люблять з перцем та з хріном, — промовив Демко Лютай. — Вже як тяжко доводилось нам під Кумейками, як нас розбили Ляхи, а й тодї не

Digitized by Google

журив ся, бо вгадував, що наше діло вже не вмре на віки. Одже ж і не вмерло! Богдан підняв його з смертельного ліжка і поставив на ноги. Але скажи ж, стара, з якої це причини наш Зінько сумує?

— От-там вона! — сказала стара і махнула рукою до Чигирина на той куток, де стояв гетьманський палац.

— Де ж то там? в тих виводах та криничаних журавлях, що манячать в місті? Чи може в тих наших воротях, на котрі ти показуєш? — спитав Демко.

— Не в виводах і не в воротях, а в гетьманському палаці, а може і в гетьманському садку теперички та причина, — сказала Ольга.

— Ага-га! А справді ти розумна з біса! Це мабуть або Маринка Павловська, або Христинка Стеткевичівна. Он куди воно закарлючилось! — обізвав ся Демко.

— А ти ж думав куди? А вже ж туди. Тільки горенько, що Маринка шляхтянка, а шляхтянка нам не до пари. Не пристане до лиця шляхтянка ні нам, ні нашому дворові, — сказала Ольга.

— Чом же, мамо, шляхтанка не пристане нам до лиця? Хіба ж ми, козаки, не люди? — обізвав ся син.

— Та, сину, й люде, але...

— Але бач шляхтичі изліпляні не з сьвятої землі, а з пшеничного тіста, хоч паляниці з їх виробляй! Тільки те лихо, що добрий козак паляницею не живитиметь ся. Нема в сьвіті нічого тривкійшого, як сьвятий чорний хліб, — жартував старий Демко.

— Та як би пак були паляниці, то й то не біда, а то якісь пундики на яйцях та на молоці, — жартувала й собі стара.

— Може, Зіньку, тобі забажало ся пундиків? Мо-

Digitized by Google

же ти хочеш сватати Маринку? — питав навпростець батько.

— Не знаю, тату, що вам на це відповідати, бо до сватання мині ще так далеко, як звідсіля до Київа, або й далі, — сказав син і задумав ся.

— А до залицяння то близько звідсіля, — додала мати. — Тільки хто зна, що вийде з того залицяння. Ох, ох! Маринка не нашої верстви людина. Ох, Боже мій! — сказала мати і зітхнула.

— Ну, вже й ох! вже й почала стогнати. Ще ні сіло, ні впало, а вона вже й охає! Хвалити Бога і Спасівських мух ще не видко, а вона вже й ох! — промовив Демко.

— В неї рідня шляхецька, в неї рідня гетьманша Виговська та князі Любецькі, Оломирецькі, Огінські та ще якісь там сенатори, чи що. Не для тебе сину, ця калина саджена, не для тебе й Маринка зряджена. Ох, Боже мій! Тільки занидієш, зачевріш та замучиш себе залицянням, а з того нічого не вийде, бо за тебе, сину, не видадуть Маринки. Ох, ох! — сказала мати.

— Мамо, схаменіть ся! Ви говорите так, неначе я вже заслав старостів до Маринки по рушники, — сказав син.

Старий Демко пахкав димом з рота і осьміхав ся.

— Та це твоїй матері прийшла година охати, бо швидко корови та вівці прийдуть з череди, то треба буде заходжуватись коло роботи. Це через корови та через дійниці вона охає, а не через Маринку, — говорив Демко і все осьміхав ся з під кудлатих довгих вусів.

Тимчасом в воротях з'явив ся один старий сивий козак, такий старий, як і Демко Лютай, в вишневому жупані і з коротким кривим цибуком в зубах, на котрому стреміла люлька така завбільшки, як добрий кулак. То був козак Міняйло, сучасник битви під Кумейками. Високий і довгоногий та сухорлявий Міняйло ди-

Digitized by Google

бав через двір наче журавель через поле, і простував до ганку. Він поздоровкав ся, скинув шапку з червоним верхом і поклав її на верхньому східці ганку. Зараз за ним прийшло ще кілька старих сивих козаків, що брали спіл в битвах з Поляками ще за Богдана Хмельницького. Їх поминули сотні польських куль, неначе якимсь чудом, і вони повертались до Чигирина живі, хоч і пошрамовані польськими шаблями. В одного тяг ся смугою синій рубець через усю щоку, в другого синіли шрами на лобі, в третього було тільки одно вухо, а друге він загубив під Корсуном в битві.

Старі козаки привитались, поклали шапки рядочком на східці і посідали в ганку на лавках. Стара Ольга оступилась з місця і стала в дверях. Ці старі козаки трохи не що-дня навідувались до осаула Лютая, щоб побалакати про старовину, про давні битви, та в гурті покурити люльок та смикнути по добрій чарці горілки.

— А що, Демку! чи ти чув, що задумав вчинити наш новий гетьман? — почав балакати Міняйло.

— Чув, чув. Він задумав знов пристати до Польщі і потягти за собою й Україну, але це нісенітниця, — сказав недбайливо Демко. — Україна не телиця, не потягнеш її за роги налигачем.

— Це, мабуть, гетьманша його підбивав, бо вона шляхтянка і не любить козаків. Дуже вже її манить польський дух, як кота сало, — сказав один сивоусий козак.

— Ох, Боже мій! про гетьманшу недобра слава йде поміж козаками в Чигирині, — обізвалась з порога Ольга. — Ця нова гетьманша не те, що стара гетьманша, Ганна Хмельницька. Щось вона трохи закарлючи-

Digitized by Google

лась на другу Богданову жінку Чаплинську. Ой Господи! який тепер сьвіт настав!

— Як збунтуєть ся гетьманша, то ти, жінко, збірай жіноцьке військо та й качай на неї з гармат та рушниць! — сказав Демко.

— То й зберу! А ти думаєш не зберу? Та й буде гетьманші й Полякам те, що вчинили козачки та молодиці Ляхам в Трилїсах та в Буші, — сказала Ольга. — Коли прийдеть ся круто, то й козачки стануть з рушницями на ворога. Ой Боже наш милостивий! коли б тільки Бог не попустив, щоб до цього дійшло ся. Ох, ох!

— Це гетьман хоче запровадити на Україні польські шляхетські порядки, хоче для козацької старшини добути шляхецьких привілеїв, хоче, щоб польська шляхта вернулась на Україну, — сказав Демко.

— Пху! — плюнув Миняйло на один бік.

— Пху! — плюнув один старий козак на другий бік.

— Не діждуть вони цього! — крикнув Миняйло. — Ми знов станемо в козацькі ряди! Ще раз поміряємось з польською шляхтою шаблями.

— І на ві-що полковникам та сотникам те шляхецтво? Хіба на йому буде мякше спати? хіба його в голови покладеш, чи під себе підстелиш? Не знати що задумав гетьман! Усї на Україні повинні бути рівні і мати однакові привілеї. На ві-що ж так воно, що одному привілеїв з головою, а другим нема нїчого, тільки латані свити? — промовив молодий Зінько.

— Розумні слова приємно й слухати. Збулись вже ми клопоту, а тут тобі й на! — сказав Демко, очевидячки радий, що син потрапляє в його думки.

— Бились, бились, войдувались з польським військом, дійшли до кінця, а тут тобі й на закарлючку! Ет, чорт зна що вигадує гетьман! — обізвав ся Миняйло.

Digitized by Google

— Скільки людей вигубили, а тут тобі й на! — обізвав ся один козак.

— Це правда, що почнай знов з початку: випили пляшку лиха до дна — знов наливай пляшку, коли в пляшці дно видко! Гетьман углядів сухе дно в пляшці і ну наливати знов, — сказав Демко.

— Але він і сам впеть ся на смерть, — сказав Міняйло.

— І сам впеть ся на смерть, і впоїть на смерть Україну, — сказав Демко Лютай.

— Але ми не попустимо цього! ніколи не попустимо! Знов станемо коло мушкетів! Знов вдаримо з гармат на шляхту! — крикнув старий Міняйло, схопившись з місця, і заточив ся. Старі ноги вже згиналисъ під його легкою сухорлявою фігурою, неначе помяте стебло жита.

— Не пустимо гетьманові! Нехай і в голови собі не покладає цього! — кричали козаки. — Залили нам польські пани за шкуру сала! цього ми ніколи не забудемо!

— Вже до його вчащають якісь Беньовські, якісь шляхтичі. А він з ними панькаеть ся, як з цяцьками. Все цьом та цьом в морду то одного то другого! — кричав Міняйло, хитаючись на тоненьких ногах.

— Поцьомкають ся, поцілують ся, та на тому їх діло й спинить ся: тпру! далі не повезе! — сказав один козак, бренькнувши перетятими впоперек товстими губами.

— Недолюдок, а не гетьман! Сам, бач, шляхтич, родом з голопузої поліської шляхти. Але, бач, ми то кислиці! з нас то квас! — говорив Демко. — Шляхта, бач, наша хоч і православна, але пнеть ся та дметь ся, хоч би й мав очкур луснути.

Digitized by Google

— Не попустимо цього! — кричав Міняйло.

— Не попустимо, щоб нас катували, повертали на католицтво, дерли подушне та подимне, народ гнали на панщину! Не попустимо! — закричали старі дїди і од гніву повскакували з лавок, замахали руками та кулаками. Вони з пересердя тупцяли ногами, аж старий поміст в ганку двигтів, а старі половиці скрипіли, неначе немазані осї.

— Ой Боже наш милостивий! не допусти нас до напасти! — говорила Ольга, зітхаючи. Вона підперла щоку долонею, а з очий покотились дві сльози.

— От і сподївай ся, стара, до себе в гості польських жовнірів та польських закуцій. А що ти, стара, будеш робити, як ми підемо в поход, а на нашу оселю нападуть жовнїри? — говорив Демко Лютай до своєї жінки. — Певно сховаєш ся в погрібі за дїжками та кадовбами?

— Ого-го! оцього я не зроблю! Пэберемо з наймитами та наймичками рушниці, засядемо за тином або в хатї коло вікон та й будемо частувати кулями, як тільки який жовнїр вступить в двір, — сказала Ольга.

І вона говорила правду. За часів войн Богдана Хмельницького і козачкам і молодицям часом доводилось оборонять ся от несподіваного нападу Поляків. В ті тревожні часи, коли сподівались польського нападу що дня, що години, коли усї козаки були на войні, покидавши дома самих молодиць, українські молодиці набіралнсь сьміливости і відваги й окозачувались. Страшна година силувала й жінок ставати з рушницями до оборони рідного краю.

— Кажуть, що гетьман хоче випровадити козаків з Чигирина і на викопані в Гадячі Богданові скарби

Digitized by Google

наймає в військо Німців, Поляків та усяких пройдисьвітів, — обізвав ся один старий козак Чухрай.

— Вже й приговорив Карач-бея з Татарами, щоб були готові йому до помочі, так гомонять в Чигиринї. Не знаю, чи тому правда, чи ні, — сказала стара Лютаїха.

Тимчасом за ворітьми заревли корови та воли, замекали вівцї: прийшла череда з поля. Корови тислись коло воріт, поклавши голови на важкі дошки. Телята обзивались до їх з левади за клунею. На дворі було тихо й гарно, як у раю. В оселї був такий спокій, плило таке тихе сільське господарське життя, неначе страшної руїни та різанини за гетьмана Богдана, нїколи й не було, неначе люди в Чигиринї жили завсїди в спокою і в щастї і не зазнали пожежі, битв, вирізування людий, різанини та руйнования. Ольга Лютаїха пішла одчиняти ворота. Корови й воли поважно вступали в двір, вівцї побігли неначе бистрий весняний потік. Наймички вийшли з дійницями. Сама осаулиха взяла дійницю, сїла на маленькому стільчику і стала доїти корови вкупі з своїми наймичками. Невеличкі пастушки-хлопчики, одлучивши телята од корів, держали за нашийники телятка, котрі пручались і рвались до корів.

— А що старі! коли натанцювались вже на помостї, то час би вже й полуднувати. Чи випємо гіркої, чи солодкого меду? — говорив старий Демко.

— Мабуть гіркої, бо нам знов буде гірко, а не солодко од тих замірів Виговського, — сказав Миняйло.

Тимчасом старий Демко виніс на ганок добру пляшку горілки і полумисок з пирогами. Старі козаки випивали чарку за чаркою та все балакали про старовину, про битву під Кумейками та Мошнами, про гетьмана Павлюка, котрий підняв проти Польщі реєстрових

Digitized by Google

козаків і задумав підняти усю Україну, про сьміливого полковника Скидана, про зрадника козака-армянина Ілляша Караімовича, котрий виказав польському гетьманові про заміри Павлюка та Скидана, що вони задумали підняти народ проти польських панів. Демко подав синові чарку горілки. Син не схотів пити, взяв чарку в руки, надпив і подав батькові. Його брала нудьга. Молода Маринка вже давненько кинулась йому в вічі і її делікатний вид з палкими очима все ніби стояв перед ним і не давав йому спокою. Його думки все оберталисъ до тих чудових очий, як орлині очі до сонця.

Зінько встав, пішов до стані, вивів коня, накинув сїдло і проворно скочив на його Кінь захилитав ся під ним і став дибки, а потім зняв ся з місця і вихром вискочив в ворота. Стара мати обернулась до Демка і мовчки махнула рукою сьлїдком за сином: бачиш, мовляв, старий, як син з нетерплячки орлом полетїв до гетьманського двору!

Зінько і справдї полетїв до гетьманського двору. Гетьманша з Маринкою, Христиною і з гістьми сидїла в садку. Сонце вже скотилось дуже низько і проннзувало садок на-скрізь золотим промінням, неначе оповило увесь садок золотими блискучими пасмами ниток. Гетьманша Виговська сидїла на лавцї коло самого ганку. Коло неї на стільчиках сидїли Катерина та Олена, Богданові дочки, деякі немолоді жінки козацької старшини обсїли сходи ганку. На ганку стояв обозний Тимїш Носач, Зіньків дядько. Маринка, Христина і кілька дочок полковників та сотників бігали по садку, грали в хрещика. Зінько вступив в садок, привитав ся до гетьманші та її гостий і став під грушею, спершись об стовбур своїм дужим плечем. Він розглядав шлихтянок та

Digitized by Google

козачок Паннів було богато. Усї були в квітчастих жупанах. Прогалина ніби цьвіла усякими квітками. Блищали золоті дукачі та сережки, сяли золоті позументи. Червоні кунтуші, червоні плахти мигали по прогалинї на вечірньому сонцї. Панни грали й щебетали, неначе ластівки. Між паннами було чимало гарних з лиця, але нї одна не сподобалась Зінькові так, як Маринка. Вона вглядїла Зінька і почервонїла, а карі ясні очі стали ще яснїйші. Вона стала веселїйша й проворнїйша, прудче стала бігати, почала пустувати з подругами, ганятись за ними, переганяти їх, все вешталась, все бігала, не могла на місцї встояти.

— Чого це ти, Маринко, стала така прудка? — спитала в неї Христина, скоса поглядаючи на Зінька. — То ходила, неначе нежива, а тепер лїтаєш, неначе та птиця.

— Я й давно була прудка, тільки стала оце прудкійша, щоб доконешне тебе вспіймати, — сказала Маринка, а сама все скоса поглядала на ту грушу, під котрою стояв широкоплечий Зінько в чорній шапцї з червоним верхом, з-під котрої вибивались русяві кучері і лисніли на сонцї.

— На ві що ти, небоже, підпераєш грушу плечима? Чи боїш ся, щоб не впала та не задавила панянок? — гукнув з ганку Тимїш Носач і насьмішкувато зирнув на Зінька. Він знав, що його небіж дуже несьмїливий при дївчатах.

Зінько підвів свої ясні віка, зирнув на дядька і осьміхнув ся. Він догадав ся, що дядько піднімає його на сьміх.

„Одже ж старий дядько ще вивезе язиком, як на лопатї, перед паннами, що я бою ся паннів“ — подумав Зінько. — „Ой коли б не ляпнув язиком! А в дядь-

Digitized by Google

ка язик таки довгий, хоч на аршин міряй. Ой ляпне, сором мінї буде перед... перед Маринкою, однією тільки Маринкою."

Довгенько гуляли дівчата в хрещика на широкій прогалинї, вкритій зеленою густою травою. Довго наглядав над ними Зінько і придивляв ся, котра з їх найкраща, і більше за всїх сподобалась йому Маринка і височеньким зростом, і тонким гнучким станом, до котрого нїби влив вишневий оксамитовий горсет, і ясними карими очима і тонкими довгими, гострими на кінцях як стрілки бровами.

Дівчата потомились, розчервонїлись од біганини і обсїли довгим рядком східець ганку, неначе ластівки гільку вишнї. Тільки Христина й Маринка не сїли відпочивати і стали за гетьманшею поблизу од тієї груші, де стояв Зінько. Зінька брала охота заговорити з Маринкою. Сама Христина зачіпала його, почала з ним розмову, але Маринка мовчала. В самого Зінька язик неначе прилип.

„І чого це на мене найшла така несьміливість? чого це я неначе бою ся цієї молодої дівчини? — думав Зінько, поглядаючи на Маринку. — Був я в битвах, не лякав ся диких Татар, нераз сьміливо кидав ся з шаблею на страшного дикого Татарюгу, і смерть мінї була не страшна... а тепер чогось не сьмію слова промовити до цієї молодої шляхтянки. Що се зо мною стало ся? Мабуть це од того, що поважна гетьманша сидить близько і поглядає на мене."

Тимчасом надійшли ще нові гості. Прийшов Сомко, а з ним ще кілька молодих козаків, синів старих сотників. Дівчата встали й розсипались по прогалинї. Молоді козаки балакали з ними, жартували, а Зінько все стояв під грушею, неначе прилип до неї плечима, і не насьмілив ся приступити до Маринки. От вона пройшла

Digitized by Google

проз його дуже близько поруч з Христиною, трохи не черкнулась об його жупан рукавом білої сорочки. Він думав промовити до неї слово, а те слово неначе спинилось у нього на кінчику язика.

— Давайте, дівчата, грати в ціці-баби! — гукнула проворна Христина.

— Давайте! ми вже одпочили, — сказала Маринка.

Почали вибірати ціці-бабу. Всі поклали пальці на стіл перед гетьманшею. Христина приказувала, тикаючи по кожному пальці і промовляючи: „котила ся торба з великого горба, а в тій торбі книш-паляниця, хто вспіймає, тому доведеть ся жмурить ся".

Христинин палець спинив ся на Маринчиному пальці. Маринці завязали очі, повели до груші, під котрою стояв Зінько, поставили її й звелїли, щоб вона держалась рукою за грушу. Зінько оступив ся од груші на ступінь. Усї панни шелеснули в ростіч, як птиці, на всї боки і поховались в садку по кущах. Христина сховалась під стіл, за котрим сидїла гетьманша з Катериною.

„І чого це мінї ця ціці-баба з завязаними очима наче страшна стала? Така гарна і така страшна! Не насьмілюсь заговорити з нею та й годі, — думав Зінько, оглядаючи височеньку фігурку Маринки. — Але вона тепер з завязаними очима стала вже не така страшна... А дай, заговорю з нею..."

І справдї пишні очі дївчини, завязані хусткою, не тревожили молодого козака. Він став сьміливійший.

— Ой довго тобі, панянко, прийдеть ся шукати паннів! — заговорив таки Зінько до Маринки.

Маринка впізнала його голос і почервонїла.

*

Digitized by Google

— Чому ж довго? Може панни поховались в сьвітлицях? — одповіла Маринка. — Їм не можна ховатись нігде, тільки в садку.

— Та вони то в садку, але дуже далеко позабігали, — сказав Зінько.

— А я їх таки знайду, хіба вони пірнуть під землю, то тоді не знайду, — сказала Маринка.

Стало тихо, навіть старі гості замовкли: то був знак, що вже всі поховались. Маринка розвязала хусточку і скинула її з очий. Ні однієї панни не видко було в садку.

— Нікого не видно, неначе Татари похапали панів, — несьмілливо промовив Зінько до Маринки.

Маринка осьміхнулась і з під її рожевих уст блиснули два рядки білих, густих та рівних, неначе підрізаних зубів. Червона нешироka стрічка вінком обвивала її голову та товсті чорні коси на голові. Та червона стрічка незвичайно приставала їй до лиця, надавала краси темним карим чималим очам.

„Гарна, як калина в зеленому листі“ — подумав Зінько, почуваючи, що його серце стревожилось і закидалось. Маринка все стояла коло його; їй не хотілось бігти в садок та шукати дівчат в густих кущах Вона тупцяла на одному місці, не одходила од Зінька, неначе ждала од його розмови.

„Чом це мині одпала охота шукати паннів? Все б стояла та дивилась на цього Зінька? Які в його тихі, ясні очі! які в його мягкі русяві кучері! Як мині хочеть ся погладити ті кучері, мягкі та лиснючі, неначе шовк!“ — думала Маринка і все стояла поруч з Зіньком.

— Показати тобі, панно, на декотрі кущі.. де сидять пташки? — спитав в неї Зінько.

Digitized by Google

Гетьманша посварилась на його пальцем і насупила брови: мовчи, мов, не твоє діло!

Маринка побігла в гущавину і почала шукати своїх подруг. Довгенько вона блукала в гущавині і нікого не знайшла. Вона вернулась до ганку, вискочила по сходах на ганок і заглянула за густий лист винограду, котрий гніздом висів на стовпах ганку, заглянула за спину обозного Тимоша Носача.

— Оттам, панно, в мене за спиною певно знайдеш когось. Ось-ось о у мене в кишені ще одна панна сховалась, — жартував Носач, вдаривши себе по жупані з боку.

Зінькові стало жаль Маринки. Він моргнув раз на неї, а другий раз під стіл. Маринка заглянула під стіл і зареготалась. Під столом почув ся Христинин регіт, дзвінкий, як срібний дзвоник, котрий дзвенів десь неначе за тонкою стіною. Гетьманша й Катерина Виговська й собі засьміялись. Засьміялись усі гості. А Маринка тягла з-під стола за руку проворну Христину. В той час з кущів посипались дівчата в квітчастих уборах, неначе райські птиці вилітали з-під зеленого гілля. Підняв ся регіт на ввесь садок. Христина розчервонілась. Щоки в Маринки аж горіли.

— Це тобі хлось сказав, де я сховалась! Ти б сама з-роду-з-віку не догадалась, де я сиджу. Я знаю, хто тобі сказав! — говорила і реготалась Христина і моргнула одним оком на Зінька.

Маринка спустила вії на щоки, втупила очі в траву і засоромилась. В той час вона була така гарна, що Зінько не міг одвести очий од її довгих чорних вій, котрі спадали кружками на її делікатні матово-білі щоки, зарумянені рожевим прозорим одліском. Зінько ледві вдержав в персах важке зітхання.

„Загорілось моє серце од твоїх очий, од твоєї

Digitized by Google

краси, та не знаю, що з того вийде за-для мене: чи щастя, чи одна мука", — подумав Зінько.

Він пригадав, що Маринка шляхтянка, не козачка; пригадав, що його батько не любив шляхти, хоч би й своєї, української, не то вже польської; пригадав, що й мати його була неласкава до шляхти, і він вже неначе передпочував ті докори, які мали сказати йому батько й мати.

„Ой дівчино мила! на ві-що ти занапастила моє серце карими очима, чорними бровами?" — подумав Зінько і важко зітхнув.

І поважний батько несподівано неначе став перед ним на ввесь свій козацький високий зріст і впік його страшними неласкавими очима.

На дворі вечоріло. Зорі несьміливо виступали на ясному синьому небі, неначе бояли ся пишного одблиску сонця, котрий одбивав ся своїм замираючим червоним сьвітом на червоних хмарах, на оранжевому гарячому небі десь далеко за лїсом. На садок впала гаряча імла. Гетьманша встала і запросила гостий, паннів та козаків до покоїв. Зінько пішов сьлїдком за паннами в сьвітлицю. Гетьман не виходив до гостий. Обозний Тиміш Носач, Зіньків дядько з материної руки, пішов в покої гетьмана. Там держали раду, як прийнати московського посланця, що прибув з Москви з докорами од царя, чому гетьман не дав знати в Москву про вибори його за гетьмана. В сьвітлиці накривали столи, готувались подавати вечерю. Панни розсипались по здоровій сьвітлиці, неначе пташки по садку. Зінько таки насьмілив ся приступити до Маринки. „А ну, чи буде говорити з козаком ця шляхтянка, чи може погордує, як гордує козаками сама Виговська?"

— Чи ще не занудилась ти, Марино, тут в Чиги-

Digitized by Google

рині? Не нудьгуєшь за домом, за матірю? — спитав Зінько.

— А чого мінї скучати? Мінї в Чигиринї веселїйше, ніж дома, — промовила Марина. — В нас рідня все або не молода, або й зовсїм стара, або дуже значна, що нехтує вже нами, простїйшими шляхтичами, хоч би й родичами. Моя мати не цурається ся й простих людий в Київі, але в нас мало бував в гостях паннів.

— А мінї здавалось, що тобі в Чигиринї так весело, як в тюрмі, — сказав Зінько.

— От і вигадав! Я в такій тюрмі готова сидїти хоч і десять років або й довше, — сказала Маринка і зареготалась.

— Що ж тут в нас гарного, що так тебе принаджує до Чигирина? — спитав Зінько.

— А он! — сказала Маринка і показала рукою на паннів, — глянь, скільки в мене веселих подруг! Хвалити Бога, є з ким і погуляти і розважити себе. Та й ваші козаки все веселі: все жартують і старі й молоді, неначе їм і лиха нема. Хоч вони все в битвах та в битвах десь по степах, але видко, що про смерть їм байдуже, неначе її й на сьвітї нема. Як би надо мною лїтала смерть трохи не що дня, мінї було б не до жартів.

— Ми, Марино, звикли до битв. А як свистять над головою кулї, то це все одно, що гудуть над головою джмілї або бджоли, — сказав Зінько.

— Цур їм таким джмелям та бджолам! Я не охоча до такого гудїння.

— О, не говори так, Марино! Той свист куль для нас все одно, що музики для дївчат. Аж жижки чогось дрижать, як почуєш той свист; аж кров закипить, а серце так ходором і ходить, неначе ти напив ся старого

Digitized by Google

меду або доброго вина; на душі весело, й кидаєш ся в битву, неначе йдеш на якийсь веселий бенькет; як зачуєш свист куль, зараз так би й кинув ся в битву на ворогів і рубав би їх, і кришив, як черствий хліб, і шаткував би Татарву, як капусту.

Зінько запалив ся, згадуючи битви з Татарами. Очі в його засьвітились; він махав руками, неначе в його і справді в руках була шабля, неначе він углядів перед собою Татарву і був на поготові кинутись в битву і шаткувати ворогів, як капусту. Маринна замилувалась, дивлячись на сьміливий вид козака, ловлячи матовий блиск в його синіх очах, котрий ставав все гострійший. Зінько дуже сподобав ся Маринці в той час.

„Ой, який він, мабуть, гарний в той час, як в його руках свистить шабля, як він кидаєть ся в битву на ворога! Яка сьміливість в його очах! Який огонь заблищав в його ясному поглядї!“ — подумала Маринка і тільки тепер догадалась, чому Чигирин був для неї такий веселий та принадний. Молода дівчина тепер почувала, що і Чигирин, і гетьманський палац стали для неї ще принаднійші, ще веселійші...

„Тут би я хотїла жити і не виїздити з цього Чигирина... Не хочеть ся мінї вертатись до дому... Тут би я й вік звікувала, дивлячись на... Зінькові ясні очі, стоячи з ним вкупі!“ — думала Маринка, задивляючись на Зінька.

Перед вечерею вийшла з своїх покоїв і стара гетьманша, Ганна Хмельницька. Вона якось неохочо привиталась до молодої гетьманші, зараз одійшла од неї і сїла за столом оддалеки. Між двома гетьманшами, між двома господинями в палацї вже починалась незгода то за те, то за друге, то за слуг, то за господарські справи.

За столом Маринка сидїла між паннами далеченько

Digitized by Google

од Зінька, але він примітив, що Маринка не зводила з його очий, все дивилась на його, розчервонілась, все балакала з подругами та сьміялась, неначе впила ся міцним медом. В неї очі блищали, вона все кидала очима на молодого козака. Зінько почував, що на його ніби снпались искри з тих ясних очий і западали десь глибоко в його душу, в його серце. Він був тепер певний, що Маринка його любить, і йому забажалось признати ся, що й він її любить. Але де сказати, коли в сьвітлиці повно гостий?

„Ой який гарний цей молодий білявий козак! гарний він і з тихими очима, гарний і з сердитим поглядом, гарний, як сьміють ся, гарний, як і сердить ся“ — думала Маринка, не зводячи цілий вечір очий з молодого козака.

Після вечері гетьманша встала і почала походжати по сьвітлиці тихою ходою, неначе вона гуляла. Ганна Хмельницька скоса поглядала на неї і все ждала, що молода гетьманша сяде поруч з нею і ласкаво побалакає. Але Виговська все ходила і навіть не глянула на Ганну: вона все наглядала за Зіньком, придивлялась до його і зітхнула легенько.

„Між цим козаком та Маринкою починають ся любов, — подумала Виговська, — але Маринка шляхецького роду, а Зінько і його батько прості козаки. Вийде те саме, що було зо мною та з Іваном Остаповичем, коли моя рідня хотіла нас розлучити... А Зінько хлопець гарний і на вдачу моторний та добрий. Батько його, хоч з простих козаків, але заможний чоловік... Добре було б, як би Маринку одружити з Зіньком. Але ж його батько страшний козарлюга! ворог шляхти!

— Оце ми на днях виїздимо до Суботова. Прошу вас, молоді козаки, не забувати нас і навідуватись до

Digitized by Google

нас в Суботів. В Суботові в нас не будете нудитись. Місце гарне й веселе, а я хліба й соли, й міцних медів не пожалію для вас. І ти, Зінько, не забувай нас, прибувай до нас в гості, не жалуй свого коня вороного, не заїздиш його, Суботів не далеко од Чигирина. Я буду рада гостям кожного часу. Не забувайте про мої іменини.

— Спасибі вам, ясновельможна гетьманшо! Коли дозволите, то ми ладні заїздити не одного коня вороного, а до вас в Суботів прибудем, — промовив Зінько і поцїлував гетьманшу в руку. Инчі молодчі козаки й сотники так само подякували гетьманші і поцїлували її в руку.

Зінько приступив до Маринки, котра сидїла серед подруг. Йому здавало ся, що Маринка між ними, як те сонце, краще й пишнїйше за всї зорі, за ясний місяць. Йому так забажалось промовити до неї одно словечко, що він її любить, що він без неї жити не може, але кругом неї вили ся молоді панни, як ті бджоли. Зінько одійшов мовчки. „Нехай вже инчим разом, лїпшим часом скажу я Маринцї те одно словечко, а тепер не можна. Нехай вже в Суботові..." думав Зінько і оступив ся од Маринки.

Вже пізньої доби вернув ся Зінько до дому. В домі всї спали. Зінько одвів коня в стаю, а сам пішов спати в клуню на сїно. Другого дня вранцї мати спитала в Зінька, де він був, де він загаяв ся до пізньої доби.

— Був я, мамо, в гетьмана в гостях. Гетьманша була привітна до мене, казала, щоб я й инчі молоді козаки, що були в неї в гостях, прибували в Суботів в гості на її іменини, — сказав син.

— А молода шляхтянка, Маринка Павловська, була привітна до тебе, чи не дуже? — спитала мати.

Digitized by Google

— І Маринка була привітнійша за всіх паннів. З усіх паннів вона найбільше говорила зо мною.

— Глядн лишень, сину, щоб ви з нею не договорились до чогось...

— А як договоримось? — сказав син і осьміхнув ся. — Чим же вона не гарна?

— Та вона гарна, ще й дуже гарна. Я нераз бачила її в Ганни Хмельницької на обіді. Але що з того, що вона гарна? Вона шляхтянка і за тебе за-між не піде. Вона певно гордує нами козаками, як і вся наша православна шляхта. Та скажи по правді, мінї не хотїлось би мати невістку шляхтянку.

— Чом так, мамо? — аж крикнув син.

— А тим, що і наша православна шляхта спанїла, набралась панської пихи од польської шляхти. Шляхтянка невістка буде нехтувати мною, простою козачкою, буде нехтувати твоїм старим батьком, хоч він був козацьким осаулом, бо вся шляхта пнеть ся в-гору і задерав носа перед козаками, хоч би козаки були й багаті й значні.

— Мамо! це що вилами писано на водї, чи буде Маринка пишатись та нехтувати вами. Вона не з багатої шляхти, — сказав син.

— Та вона, Зіньку, за тебе й не піде, а коли б і захотїла вийти за тебе за-між, то гетьманша за тебе й не оддасть її. Дурнїсенько ти топчеш до неї стежку та томиш свого коня вороного. Гарна вечірня зірка на небі, та ти її не дістанеш: не для тебе вона сьвітить, а для когось инчого. Не приставиш же ти драбини на небо, щоб зняти ясну зорю, — обізвав ся батько з кімнати.

— Я, тату, постерегаю, що воно не так. Гетьманша до мене дуже добра й ласкава, — обізвав ся син. —

Digitized by Google

Здаєть ся, сама ясновельможна гетьманша приставляє міні драбину до неба.

— Так, так! говори до гори, а гора мовчить! — крикнув старий Лютай з кімнати. — Гепнеш ти з драбини та об сиру землю! А хоч і достанеш ту зорю, то попечеш руки і будеш хухати на пальці цілий вік.

— Ой, сину, і не думай собі, і в голови не покладай брати шляхтянку. Ми хоч заможні, але не багатирі які. Я сама не цураю ся усякої роботи, як бував в господарстві багато діла. А Маринка пані: вона не схоче робити простої господарської роботи. Шляхтянки звикли панїти, а не господарювати. З-роду, з-віку не прийму я шляхтянки за невістку. Цур їм, пек їм тим панїям! Ще, може, буде Маринка й кепкувати та сьміятись з нас. Ой Господи! ох! ох! Що ж то буде? Ой не доведи тебе, сину, до цього, Мати Божа печерська й почаївська! Маринка буде кепкувати з мене.

— А може й не буде? З-відкіль, мамо, вам знати про це? — сказав син вже з невдоволїнням.

— Одже ж мати чи не каже правду, — сказав батько і вийшов з люлькою в роті з кімнати в сьвітлицю і сїв коло стола на ослонї, вкритому килимом. — І міні не хотїлось би брати в свою хату невістку шляхтянку. Не хотїлось би міні й родатись з гетьманшею та й з гетьманом. Кажуть, що нова гетьманша не дуже то любить Україну, а Польщу дуже любить. І гетьман тягне туди ж, до Польщі, — сказав батько.

— А я не тягну до Польщі, а все таки оженив ся б з Маринкою, як би вона за мене пішла, — несьміливо обізвав ся син до батька. — Маринка сама по собі, а гетьманша сама по собі.

— Але ж кажуть, що яблучко недалеко одкочуєть ся од яблуні. А Маринка з тієї ж яблуньки, що й геть-

Digitized by Google

манша Виговська. Не дурно оце твоя мати вже так важко зітхає ще заздалегідь. Це погана прикмета! — сказав батько вже поважно й насупив ся.

Зінько примітив, що батько починає сердитись, замовк, вийшов на ганок, сів на лаві і задумав ся. Він постерегав, що мати-ме багато клопоту, як тільки Маринка згодить ся вийти за його за-між, що йому треба сподіватись великої претичини од старих. Зінько важко зітхнув.

Над вечір другого дня Зінько сів на лавці в ганку і засумував. Маринка виїхала з гетьманшею з Чигирина, і Чигирин став йому немилий.

„Ой тягне мене, поривае мою душу туди за гори, де ти пробуваєш, моє серце миле! Буду тебе любити, буду тебе сватати, хоч би мині заборонив батько й мати. Не життя мині на цьому сьвітї без тебе в парі! — думав молодий козак. — Осїдлаю коня, поїду в Чигирин, може гетьманша з Маринкою ще не виїхали з Чигирина“, — подумав Зінько.

І він осїдлав коня, побіг в Чигирин, обїхав гетьманьский палац, заглянув в подвіря, заглянув в садок, кинув оком на зелену прогалину в садку, де Маринка грала в хрещика з подругами, але скрізь було пусто; нїгде не було видко й душі. Зінькови здало ся, що без Маринки все замерло, все вимерло в гетьманській оселї. „Скрізь, скрізь пусто, скрізь мертвота, неначе в гетьманській оселї усї вимерли. Тільки сьлїди твої живі й милі для мене, моє серце!“ подумав Зінько, вертаючись до дому з засмученою душею.

Що вечора сидів Зінько на ганку задуманий та засмучений. Що вечора неначе якась сила тягла його в той бік за горою, де був Суботів. Мати знала, чого син сидить задуманий, і мовчала, щоб не вразити його

Digitized by Google

серця. Вона думала, що син посумує, посумує та й забуде про Маринку.

— Одже ж пропаде хлопець ні за що, ні про що! Ой Господи! яка напасть на мою дитину! — говорила Лютаїха до Демка.

— Цур дурної навісної! Пропаде... Ще що вигадай! Щоб козак та пропав од баби? Де це ти чула про таке диво? чи в Туреччині, чи в Польщі? Я щось не чув, щоб який дурень та пропав через ваше жіноче кодло. А коли який козак і пропав через це, то він певно поперед того наїв ся собачої блекоти та й здурів, а потім вже й пропав! — кепкував старий Демко.

„Поривав до тебе, молода дівчино, мою душу що вечора. Знаю, що батько й мати не схотять приймати тебе в свою хату за невістку, а все-таки я тебе люблю, хочу тебе любити і любити-му, доки й мого віку. Осїдлаю коня, побіжу в Суботів смерком... Може де тебе вгляджу в оселї, в садку. Хоч гляну на тебе з-далеки, розпитаю про тебе, то мінї буде легше, — думав Зінько, поглядаючи на гори, на лїси.

Над вечір він осїдлав коня і поскакав до Суботова. Вже лягома́ доїхав він до села. Гетьманський палац стояв край широкого майдана на невисокому пригорку. По один бік майдана мріла на вищому пригорку проти ясної смужки неба одна церква, по другий бік неначе тонула в темряві друга церква на шпилї. Зінько приїхав до гетьманського двору, оглядів подвіря. Скрізь було тихо. В палацї вже погасло сьвітло, там вже спали. Зінько повернув коня по-за частоколом і пустив його тихою ходою. Він заглянув у садок. Сьвітло сьвітило ся в одному вікнї з самого краю палаца.

„Чи не в неї сьвітить ся? І що вона робить тепер? і про що думає? Як мінї хочеть ся побачити її, знати

Digitized by Google

її думки? Перелїзти б через частокіл та хоч заглянути в віконце...“ подумав Зінько, але він з-далека примітив, що те віконце було заслонене зеленуватою завісою.

Зінько обїхав садок навкруги, з болячою душею повернув коня назад до Чигирина і торкнув його під боки острогами. Кінь неначе зняв ся з місця, як птиця, і полетїв по битому шляху. Зінькови стало легше на серцї од швидкого руху. Сьвіже вохке повітря прохолоднло його гаряче лице.

„Ой коли б ті гетьманшині іменини швидче. а то моя душа занидїє од довгого ждання!“ думав Зінько, вже сьвітом вертаючись в батьківський двір.

Через тиждень старий Демко Лютай послав Зінька верхом в степи, де один старий козак держав воли на випасї, і звелїв йому прикупити дві пари молодих волів до плуга. З Зіньком поїхав верхом один наймит парубок, щоб пригнати до дому ті воли. Дорога в степи до випасу йшла недалечко од Суботова.

Купивши дві пари волів, Зінько звелїв наймитови гнати воли до дому, а сам збочив з простої дороги і завернув до Суботова. Вже смерком він вглядїв верхи суботівських церков і в його серце защеміло. Кінь летїв, як стріла, неначе постерегав думки свого хозяїна. От і верхи гетьманського палаца мрїють в темряві, як в туманї! От і садок за домом вирізуєть ся на небі, неначе густі, чорні хмари облягли палац з трьох боків!

„Як не вгляджу її де-небудь, то заїду до гетьманші в гості, вступлю сьміливо в її покої... і може побачу Маринку... Гетьман живе на другій половинї палаца, то може й не бачити-ме мене... Хоч я син осаула, але простий козак, а в гетьмана все-таки високі пороги для простого козака...

Зінько обїхав двір. В дворі не видко було ні жи-

Digitized by Google

вої душі. Він пустив коня по-за садком, обїхав садок, заглянув через частокіл: на прогалинах, в квітниках нїкого не було, тільки квітки пахли з садка, аж дух забивало. Зінько повернув коня назад і, похнюпившись, їхав тихою ходою та все заглядав у садок. Коло однієї прогалини кінь сам спинив ся, неначе спіткнув ся. Зінько вглядів, що стежкою йшла якась панна тихо-тихо, неначе посовувалась по червонуватому піску, котрим була посипана стежка. Він придивив ся, впізнав тонкий, гнучкий стан і височеньку постать: то гуляла по садку Маринка.

— Хто то такий? — крикнула Маринка чзрез частокіл. — Чого тобі тут треба?

Зінько впізнав Маринчин голос.

— Це я, Маринко, Зінько Лютай, коли не забула про мене, — обізвав ся Зінько з-за частокола.

Маринка наближилась до частокола.

— Добри-вечір тобі, Марино! І не думав, не гадав тебе побачити, а от і трапилось, що я таки тебе побачив, — промовив тихо Зінько.

— Це ти так пізно приїхав до нас в гості? Чого ж ти так опізнив ся? — спитала Маринка так само тихо, але Зінько почув, що її голос дрижав.

— Я не в гості приїхав, але заїхав вертаючись з степу, з випасу, де я купив для батька дві пари волів. Вертаючись з степу, я зумисне заскочив до Суботова, щоб де-небудь вздїти тебе. От же і вглядів! Неначе сам Бог з неба погодив мінї і вивів тебе в садок. Мій кінь сам спинив ся от на цьому самому місцї, неначе впізнав тебе. Про що ти думала, Марино, ходячи по садочку такої пізньої доби?

— Про тебе думала, — обізвалась щира Маринка.

Digitized by Google

Ці слова вирвались в неї несамохіть. Вона почувала, що спахнула, мов огнем, і почервоніла.

— А я думав про тебе, обїаджаючи кругом садок. Мої думи неначе викликали тебе в садок в цей пізній час; думав я, чи не вгляджу тебе, чи не побачу хоч твого сьлїду, бо я тебе, Маринко, люблю так, як нїкого на сьвітї не любив. Я не в-перше оттут блукаю та заглядаю в садок... Я заїздив би коня, заїздив би й не одного, аби тільки вловити погляд твій, ясний та милий, аби тільки подивитись на тебе, подивитись на твої очі і знов вернутись до дому.

— І не їздь сюди, і не муч надаремно коня, бо з того нїчого не буде, нїчого не вийде. Гетьманша заздрівав, що ти мене кохаєш, але вона оце якось недавно говорила про мене й про тебе з Катериною Виговською, найближчою, найлюбіщою своєю приятелькою...

— Що ж вона говорила про нас? — спитав Зінько.

— Попереду підніймали мене на сьміх, що я тебе причарувала, вже й не памятаю чим... сьміялись мінї тобою. І нїяково мінї було і приємно було слухати, як вони про тебе говорили. Я цїлий день слухала б, як вони про тебе говорять, тебе згадують, але...

Маринка спинилась і замовкла.

— Але що ж? Може вони думають, що я так тільки залицяюсь до тебе, що я жартую, що я дурю тебе? А я люблю тебе щиро і готовий хоч би й завтра до тебе старостів слати. Хіба може гетьманша та твоя мати не видадуть тебе за мене, бо я козак, а ти шляхтянка.

— Ой не те вони говорили! Гетьманша й Катерина Виговська все хвалили тебе, говорили, що кращого за тебе жениха трудно й знайти, але що твій батько

Digitized by Google

і твоя мати нї за що в сьвітї не дозволять тобі мене сватати через те, що я шляхтянка, бо вони обоє не люблять шляхти, вважають панів за своїх ворогів.

Зінько важко зітхнув. Маринка примітила це і собі зітхнула: вона постерегла, що гетьманша говорила правду.

— А ще що вони говорили про мого батька та про матїр?

— Говорили, що мінї жити в домі твого батька та матері буде погано, бо вони, хоч люде заможні, але люблять самі все робити, як прості селяни, що вони і мене будуть силувати до простої роботи, вважатимуть мене за свою наймичку, будуть мене лаяти, а може й бити, коли я буду їм непокірлива... А я не цураюсь роботи; роблю усяку роботу вдома в своєї мами, бо ми люди хоч і заможні, але не багаті, мабуть бідніщі за вас... — говорила Маринка. Дуже почувлива, воиа при тих словах сама не счулась, як її голос задрижав, а сльози так і закапали з очий.

Зінькови стало невимовно жаль її. Сльози її неначе гарячими краплями падали на його серце. Він почував в душі, що Маринка дуже його любить і догадуєть ся, що його старий батько та мати стануть їй впоперек дороги до щастя.

— Не плач, Маринко! Я поговорю з своїм батьком та матїрю, розкажу їм, що ти не з тих великих ледачих панів, котрі нїчого не роблять і тільки люблять байдики бити. Мій батько і моя мати ще не знають добре нї тебе, нї твоєї матері, хоч моя мати нераз бачила ся з твоєю матїрю тут в Чигиринї. Я поговорю з ними... а потім... потім... Чи любиш ти мене щиро? Скажи мінї правду, моя добра Маринко! Чи можна мінї до тебе старостів слати?

Digitized by Google

— І люблю тебе, і старостів присилай. Гетьманша і моя мати будуть тому раді, але... але... Я постерегаю, що з того нїчого не вийде, — сказала Маринка, втераючи сльози.

— Ти добра, як голубка, Маринко! Не плач, не печи мого серця своїми сльозами. Буде так, як я схочу, а не так, як мій батько схоче, хоч він крутий на вдачу. Мати моя добра людина і жаліслива, та й батько не лихий, хоч у його круті норови. Душа моя чує, що тебе вони полюблять і приймуть за невістку. Прощай серце Маринко! Люби мене, жди і сподївай ся!

Зінько нагнув ся над сїдлом, перехилив ся через частокіл, обняв однією рукою Маринку за шию і неначе впік її уста своїми гарячими устами.

— Прощай, Зіньку! Прибувай на гетьманшині іменини. Побачимось, поговоримо, і мінї легше буде на душі.

Зінько повернув коня на шлях і торкнув його під боки острогами. Кінь полетїв, як орел. Сьвіжий вітрець повівав з степів і прохолоджував гаряче Зінькове лице. Зінько неначе набрав ся здоровя, набрав ся щастя, напив ся з криниці цїлющої води. Його поетична мягка вдача вилила щастя піснею. Од щастя, од любови Зінько завів пісню, і його голос полив ся степами, дзвенїв, переливав ся на всьому скаку прудкого баского коня. Усе щастя молодої душі козака, уся радість кохання, котрою була сповнена його душа, як весняної пори річка водою, виливала ся через край бурливими голосними гуками козацької пісні. Як пишно та ясно тепер сьвітили зірки на небі для Зінька! Вони неначе сьміялись до його з високого неба. Яким пишним здавав ся тепер Зінькови широкий степ, десь далеко вкритий сизою імлою, широкий, просторний, облитий тихим сяєвом

Digitized by Google

зірок, прикритий синім наметом, густо обсипаним зорями! Йому забажало ся летіти на коні без міри, без кінця, і щоб тому степови не було ні краю ні кінця, хотілось співати до сьвіта, до сонця. Тільки степ та зорі на небі слухали Зінькову пісню.

Зінько не счув ся, як доскакав до Чигирина і дуже здивував ся, як заманячіли перед ним хати та церкви, як висунулась на небі твердиня на горі, неначе чорна важка хмара.

— Чи це вже й Чигирин? — аж крикнувъ голосно Зінько, і йому не хотіло ся віздати в місто, в тісні душні улиці. Йому знов забажалось летіти конем по степу, на зустріч вохкому холодному вітрові, і дивитись на широке небо над степом, засіяне зорями. Йому там було добре, вільно й просторно; для його щасливого серця здавалось тепер, що тільки зорі та степ та степовий вітер спочувають до його щастя, до його любові.

Широкий степ — мій боярин, а ясні зірки — дружечки моєї молодої; вони тепер одні раді моєму коханню! — думав Зінько, повернувши коня на узьку уличку. — Ох, що то скаже мій старий батько? Що то скаже моя неня? Та й якої ще заспіває і сама гетьманша, як я зашлю старостів до Маринки?

І Зіньків кінь пішов тихою ходою по душних улицях сонного міста, а Зінько схилив голову і сам похилив ся од важких думок в голові. Зорі неначе згасли на небі, а Чигирин неначе повив ся густим туманом перед очима молодого козака.

Digitized by Google

VII.

Другого таки дня Зінько задумав сказати матері й батькові, що він хоче слати старостів до Маринки Павловської. Старий Лютай того дня вранці сам помазав воза, запріг коні і поїхав у поле; він повіз полудень косарям: в полі косили овес. Вже над вечір вернув ся старий з поля і все гримав та сердив ся: овес трохи перестояв і вже сипав ся. Лютай насіяв багато вівса, бо догадував ся, що овес буде швидко потрібний для козацьких коний... Він вже знав, що гетьман задумав вернути Україну Польщі, знав, що ця справа не обійдеть ся без войни, і він заздалегідь готував овес, не для коний прихильників гетьманської справи, не для польського війська, а для коний гетьманських та польських супротивників...

Настав вечір. Косарі вернулись з поля. Вони поставили грабки рядком, поспинавши їх на стріху. Косарі посідали вечеряти під хатою коло ганку на дошках, котрі вони поклали на обрубках колодок. Сама Лютаїха виносила страву в мисках і ставила миски на довгій і широкій дошці, покладеній на двох круглих дзигликах. Старий Лютай виніс чималу пляшку горілки і почастував косарів. Почастувавши усіх чоловіків, Лютай сів рядом з косарами вечеряти. Він все бідкав ся, що спека дуже велика і овес сиплеть ся додолу, як полова. Вже на дворі зовсім смеркло, як косарі встали, попоївши в смак, перехрестились на схід сонця і подякували господареві й господині за вечерю. Забравши грабки, косарі тихою ходою пішли з двору. Лютай сів на лаві на ганку; він зітхнув, неначе після довгої важ-

Digitized by Google

кої та втомної роботи. Син сидів проти його. Незабаром вийшла й Ольга Лютаїха, сїла на лавцї і почала балакати з Демком про господарські справи, про овес, про жито, що вже половіло, достоювало на полї.

— А чого ти, сину, вчора загаяв ся в дорозї? — спитав в сина Демко. — Вчора в-вечері наймит попередив тебе з волами і пригнав воли до двору ранійше, ніж ти вернув ся на конї. Чого це випало так, що воли стали прудчі за твого коня?

— Та я, тату, трохи збочив в дорозї: поскакав конем не битим шляхом, а...

— А манівцями.. — обізвалась мати. — Я й догадуюсь, куди ти завертав манівцем.

— А куди, мамо? Ануте, чи вгадаєте?

— До Суботова, до гетьманського двору. Певно заїздив в гостї в гетьманський двір, — сказала Лютаїха.

— В двір не заїзджав, а коло двору був, це правда, — сказав син.

— Хотїлось тобі побачити Маринку? Чи вглядів же її де-небудь? — спитала мати.

— Бачив її, мамо, в садку і поговорив з нею через частокіл, — сказав син.

— І через частокіл перелазив? Чи не наробив ти часом шкоди? — сказав батько. — І понесло ж тебе ледащо валяти частоколи та плутатись в гетьманському гарбузинні...

— Нї, я в садок не лазив, бо мінї Маринка і так сказала з садка, щоб я слав до неї старостів хоч і зараз.

— От тобі й на! Шити-білити: завтра Великдень! — жартував батько, — заманулось Маринцї в Петрівку мерзлого: давай її в жнива криги! Видко, що шляхтянка. А ти ж її що?

Digitized by Google

— А я сказав, що готовий хоч і зараз старостів до неї слати, — сказав Зінько.

— Ого-го! кидаймо овес, нехай висипаєть ся на втїху голубам та дрохвам, кидаймо й жито! Давай грати весїлля та танцювати! — жартував старий Лютай. — Ану стара! заходжуй ся шити нові червоні сапяниї, бо танцювати прийдеть ся в самі жнива, та ще й швидко.

— Ох, ох! — зітхнула стара Ольга мовчки і тільки голову похилила, підперши долонею щоку, передпочуваючи лихо.

— Заздалегідь, стара, зітхаєш, — сказав старий Демко, — мабуть охаєш на запас, бо запас біди не чинить.

— А може й вчинить біду, — обізвалась стара Ольга, — Бог його святий знає.

— Яка ж це буде, мамо, біда, як я оженю ся? Адже ж люди женять ся, та од цього не має ж нїякої біди, — обізвав ся син.

— Чи ти, Зіньку, бавиш ся в кохання, чи справдї надумав ся оженитись з Маринкою? — спитав батько і з його очий зслизла насьмішкуватість. Очі глянули з-під густих брів поважно і трохи сердито.

— Я, тату, не бавлю ся в кохання, а таки справдї думаю сватати Маринку, як ви, тату, и ви, мамо, поблагословите мінї слати до Маринки старостів, — сказав син несьміливо і не дивлячись батькові в вічі.

Старий Демко підвів ся з жвавістю, не підхожою до його лїт, схопив ся з місця, як опечений, і випростав ся на ввесь свій велитенський зріст.

— Щоб я тобі дав благословення сватати шляхтянку? Ніколи цього не буде! Вибірай собі козачку або

Digitized by Google

просту селянку, тодї я тобі поблагословлю женитись! — крикнув батько.

— Коли, тату, моє серце вибрало Маринку. Хто ж винен, що вона шляхецького роду? — несьміливим тихим голосом промовив син.

— Чуєш, Зіньку? Не дурій! Молоде серце дурне. Нехай твоє серце трохи пристарієть ся, тодї ти й сам не схочеш сватати шляхтянки. Знаємо ми, козаки, шляхту, і католицьку та й православну. Залила вона нам за шкуру сала. Багато покотилось до-долу козацьких голов через оту шляхту. Уся шляхта дивить ся на Польщу ласими очима, як кіт на сало, бо з-відтіль на неї сипалось усяке добро, і панщина і усякі привілеї.

— Але ж, тату, Маринка і її мати не з таких шляхтянок, що поглядають на Польщу ласими очима. Вони і нашого роду і нашої віри, — сказав син.

— Говори, говори! Не такі! Усї вони однакові. Он приїздив до нашого табору під Кумейками наш таки шляхтич, нашого ж роду і нашої віри Адам Кисїль; приїздив нїби то за посланця од короля, щоб помирити козаків з Польщею. Ой хитра лисиця! Наговорив, наказав усяких обіцянок козакам: казав, що й Польща видасть нам і плату од скарбу за чотири роки, бо нам тодї з польського скарбу не давали плати пóспіль чотири роки; наговорив нам Кисїль усяких обіцянок, аби ми тільки не піднімались на Польщу, сипав облесливими словами, як ота лисиця Беньовський, наче горохом. А чому? Тим, що сам став польським сенатором, знайшов ласку в короля, сїв в сенатї, обпас ся і вгодував ся польською ласкою як кабан, і став готовий продати і козаків, і селян, і всю Україну Полякам за „лакомство погане". Оттакі тепер стали наші шляхтичі, наші пани! Така певно і твоя Маринка.

Digitized by Google

— Не така, тату! Я її знаю і духом почуваю, що вона не Кисїлевого хову, — обізвав ся син.

Старий Демко сїв на лавці, схилив голову і спер ся на поручата. Він важко зітхнув. Пригадав він і облесливого Адама Кисїля, і його облесливі слова, котрими він дурив козаків, і старому стало важко на душі за гріхи православної української шляхти, котра тягла до Польщі і для своєї особистої вигоди була готова і сполячитись і продати Польщі і хлопів і козаків, і свою віру й мову і всю Україну.

— Потривай, сину! не хапай ся! Нехай ми придивимось до Маринки і до її матері. Не можна ж таки так похапцем брати нам невістку в свою хату, не розвідавши добре, яка вона людина, який її рід, — тихо промовила мати. — Ой Боже наш милостивий! Бою ся я тих шляхтянок. Ох!

— А який її рід? Князї Любецькі, князї Соломирецькі, Огінські, Стеткевичі. Цїла метка князїв, хоч вези на ярмарок на продаж! Як не третина, то добра половина їх вже спольщилась, пристала до католицької віри, стала ворогом нам, потягла до Польщі, — сказав Демко.

— Ой Боже мій єдиний! ох! — почала стара Ольга, поправивши старий парчевий очіпок на голові. — Та воно ж нездатне нї спекти, нї зварити, нездатне показати й розказати наймичкам, як варити борщ, як спекти паляницї та хлїб, нездатне нї до чого, бо має білі ручки, бо звикло панїти і не брало ся і за холодну воду. Ох, ох! аж коло серця мінї здавило.

— Хто його зна', мамо! Може Маринка тими білими ручками вміє і спекти і зварити, — обізвав ся син. — Розвідайте попереду, розпитайте, та тодї вже й гудьте.

Digitized by Google

— Та так, стара! В тих панів так! Тільки їм подай, або прийми! більше вони нїчого не тямлять. А хлоп нехай їм усе робить, нехай запрягаєть ся до панщини в ярмо. Ти, Зіньку, і не думай, і в голови собі не покладай брати нам за невістку — шляхтянку! Сам чорт вигадав парувати козаків та селяи з шляхтянками. Сватай краще чортицю! Це для мене буде краща невістка, нїж шляхтянка.

— Ой, що ж ти оце говориш? Де ж пак говорити таке та ще й проти ночі! Ще міні й приснить ся, що чортиця стоїть з кочергою коло моєї печі. Ой Господи! і сохрани й заступи нас од напасти! Дух сьвятий при нас та при нашій оселї! Оце старий! договорив ся ти з досади не знать до чого! — сказала мати і тричі перехрестилась.

Старий Демко Лютай, од злости, прожогом дременув у сїни. Він з пересердя забув ся навіть нахилити голову в низьких дверях і з усїєї сили стукнув лобом об одвірок.

— Овва! Ще нї сїло, нї впало, а от тобі на перший гостинець батькові од невістки шляхтянки! Дай Боже і тобі, стара, таких гостинців! — сказав Демко і неначе пірнув в темряву сїний.

Син і мати довгенько сидїли мовчки на лавцї. Мати мовчала і все важко зітхала. Її чорні блискучі очі стали жалібні й журливі, їх блиск неначе припав росою та пилом.

— Не жури ся сину! Міні стара Павловська, Маринчина мати, дуже подобаєть ся: весела, добра й не горда. Може й Маринка в неї вдала ся. Потривай лишень з сватанням, не хапай ся! Нехай я розпитаю в людий і сама придивлю ся до Маринки. Людське життя, як те море: з берегу тихе і ясне, а десь далеко ревуть

Digitized by Google

білі филї. Виходити в море, хоч і тихе з берегу, небезпешно.

— Розпитуйте, мамо, в людий придивляйтесь! бо без вашого й батькового благословення я не буду женити ся, — сказав син, — на ві-що мінї гнївити Бога? на ві-що мінї накликати на себе кару з неба самохіть? Бою ся, мамо, щоб мінї часом не довело ся в водї потопати, в огнї погоряти, або вмерти якоюсь наглою смертю. Побачите Маринку, придивляйтесь до неї добре, навиглядайте її, розпитуйте. Я знаю, що вона й вам припаде до вподоби, як і мінї.

— Не знаю, сину! не знаю! Дай Боже, щоб було по твоєму, — сказала мати, — але все-таки я боюсь тієї шляхти... Ой, бою ся, сину! бою ся шляхтянки, хоч і рада вволити твою волю.

Минув тиждень, минув і другий. Зінькову душу поривало до Суботова, до Маринки, але тодї саме настали жнива. Йому не було часу лїтати конем до Суботова: батько загадував йому усяку роботу. Після обжинків якось одного дня прибув козак-вістовець з Суботова в Лютаїв двір. Лютай, Лютаїха і Зінько сидїли на ганку і балакали, одпочиваючи після роботи довгого лїтнього дня.

— Козак од гетьмана... — тихо сказав Зінько.

— Чого треба гетьманові од мене? — ще тихійше промовив старий осаул.

Козак зняв шапку, поклонив ся Демкові:

— Просили гетьманша і гетьман, щоб ви, пане осауле, з жінкою та з сином не забули про гетьманшині іменини і прибули до їх в Суботів завтра на пізній обід.

— Спасибі, спасибі за честь та за ласку! — сказав Демко. — Але я вже старий, все нездужаю: не мінї їздити на іменини. Моя стара з сином, коли схо-

Digitized by Google

тять, то нехай їдуть. Подякуй гетьманові і гетьманші од мене за честь, а тимчасом випий чарку-другу горілки та йди до пекарні підвечіркувати, — сказав Демко.

Зіньо виніс пляшку з горілкою. Старий батько сам випив і почастував з своїх рук посланця, а Ольга винесла на тарілці пирогів і подала козакові на закуску. Козак випив в-смак після дороги, аж крякнув після другої здорової чарки, і пішов до пекарні.

— Ну що, стара? Поїдеш до гетьманші в гості? — спитав Демко в жінки.

Син подивив ся на матір пильним і прохаючим поглядом.

— Поїду! — сказала Ольга. — А ти, Демку, поїдеш?

— Чого я туди поїду? Не бачив Беньовських та та Соломирецьких та усяких панів, чи що? Надивив ся я доволі на тих панів. Буде з мене на ввесь останній вік! Та й погуляти в гетьмана не доведеть ся. Молода гетьманша не любить, щоб в гетьманському домі козацька старшина напивалась до схочу. Знаю я, що вона неначе видавцем дає гостям меди, вина та горілку. Чи так же було за старого гетьмана Богдана, як було старшина збереть ся до його в гості? Ет! не поїду я на ті іменини до Олесі преподобниці! Їдьте собі самі, коли хочете. Там же побачити і ту Маринку, що Зінькові од неї сьвіт замакітрив ся.

Другого дня вранці Ольга Лютаїха убрала ся в найкраще убрання: завертіла голову шовковою намітною, наділа жовті сапянці, убрала ся в шовкову юбку та парчеву плахту і звеліла синові запрягти коні. Син запріг чудові баскі коні в простий кінський віз, обшитий новими лубками, намостив в задок сіна і застелив сіно новим квітчастим килимом.

Digitized by Google

— Та посьнїдайте ж добре, — говорив старий Демко — бо будете голодні. Я вже знаю ті пізні панські обіди. Як почне варшавський кухар партолити якісь панські потрави, то вас і за живіт потягне. Але й ти, стара, прибрала ся, неначе хочеш йти за між! Чи не хочеш ти часом запоморочити сьвіт якомусь прудиусови в гетьманському палаці? — жартував старий Демко

— Оце Господи! Не надіну ж я буденної одежи, коли їду в гетьманський двір Там же будуть усякі полковниці, а може й шляхтянки та княгині наїдуть з Києва до гетьманші. Не буряки ж шкромадити я прибралась, і не капусту буду шаткувати, а буду сидїти поруч з гетьманшею. Може приїде й Маринчина мати Якилина Павловська...

— Бодай їй колеса розпались в дорозї, коли вона їде з Києва! Про Маринку мині й не згадуй і не дуже там з нею панькай ся. Чуеш стара? Не дуже цїлуй ся та милуй ся з нею, щоб вона часом не подумала, що ти готова її і в пазуху сховати і в пазусї привезти мині на гостинець.

— Ох, ох! Ой Мати Божа почаївська! Буде так, як Бог дасть, а не так, як люде хотять... — сказала на здогад Ольга.

Син з матїрю, поснїдавши, сїли на віз. Коні, баскі та лихі, як змиї, так і шугнули в одчиняні ворота і полетїли улицею, тільки густа курява підняла ся з-під копит та коліс і закрила віз ніби густою хмарою.

— Господи не поспішай! Дай Боже час недобрий! — крикнув в слїд воза старий Демко, перевертаючи навпаки народню примовку.

Баскі степові коні так швидко долетїли до Суботова, що стара Ольга і не счулась і не стямилась, як

Digitized by Google

перед її очима заманячіли дві церкви на пригоркох, як забіліли ряди крамниць по один бік майдана на широкій розложистій долині.

— Ой, сину! спини коні під оцїми вербами. Повставаймо з воза та обтрусїмо з себе порох. Чя ти знаєш, що в тебе ввесь вид припав порохом, неначе ти тільки-що трусив сажу в комині? Скажуть панни, що приїхав в гості якийсь чигиринський сажотрус, — сказала Ольга.

Син оглянув ся до матері.

— Та й ви, мамо, счорніли од пилу, аж страшно на вас дивитись: і ви стали такі, неначе тільки що вилїзли з комина, — обізвав ся син.

— Ой лишенько! Ще налякаю гетьманшиних гостий, як оттака страшна увійду в покої; скажуть: приїхала якась козацька мара.

Мати й син повставали з воза під старими вербами і почали обтрушувати одно другого. За перелазом в одному городі було видно криничку. Якась дївчина брала воду з криниці. Ольга перелїзла через перелаз, попросила дївчину злити їй води на руки. Дївчина зливала з відра в пригорщі, а осаулиха помила руки і вмила ся. Зінько витяг рушника з воза і подав матері. Мати втерлась і подала рушник Зінькові. Зінько двічі вмив ся і двічі втер ся, поки сбмив пилюгу з виду та з рук.

Обтрусившись і причепурившись, мати й син посїдали на віз і поїхали до гетьманського двору. Ворота в двір стояли одчиняні, неначе самі запрошували гостий до двору. В дворі стояло багато возів усякої масти: між ними лисніли і багаті екіпажі пана Беньовського та инчих — православних панів.

Ольга увійшла в сьвітлицю. Гетьманша встала з канапи і пішла до неї на зустріч до самої середини

Digitized by Google

сьвітлиці, привітно привіталась до неї, поцїлувалась і посадила поруч з собою на канапі, рядом з старшою дочкою гетьмана Богдана, Катериною Виговською. Лютаїха примітила, що гетьманша була дуже ввічлива й привітна до неї, привітнїйша, ніж в Чигиринї, як вона була в гетьманші в гостях.

— Це добрий знак... для мого Зінька, але не для мене і не для мого старого. Мабуть не дурно гетьманша тепер така привітна до мене, — подумала Лютаїха, сїдаючи на канапі рядом з гетьманшею. — Гетьманша гордовито поводить ся з нами козаками, а це чогось...

Зінько, поцїлувавши гетьманшу та полковниць в руку, сїв на стільці в куточку і неначе прищулив плечі. Він окинув очима гостий. Між ними не видко було Маринки. Молодий козак спустив очі до долу і задумав ся.

— Чом же осаул Демко не приїхав до нас в гостї? — спитала в Ольги гетьманша.

— Не приїхав, бо вже старий мій Демко: ще, борони Боже, розсипав ся б в дорозї, як старий віз! — сказала Демчиха і засьміялась.

— Ну, осаулихо! ваш старий міцно збудований: з-плоха не розсиплеть ся! — сказала жартовлива й весела Катерина Виговська і засьміялась. — В цїлому Чигиринї нема міцнїйшого й здоровшого чоловіка, як ваш Демко.

— Та він міцний, це правда, але лїта своє беруть, — сказала Ольга. — Як би, борони Боже, розсипав ся в дорозї, то ми б його вже й не полагодили.

— Лїта руйнують і старі мурованї палаци, не тільки міцних людий, — обізвалась гетьманша, — а все-таки шкода, що осаул пожалував себе, не схотів потур-

Digitized by Google

бувати себе ради моїх іменин. Я була б рада його приїзду до нашого двору, — сказала гетьманша з докором.

— Та коли б ви, пані гетьманшо, знали... то він не такий міцний, як вам здається: він тільки веселий на вдачу та вдав ся собі жартовливий, все підніма́є мене на сьміх, і мене й инчих, — промовила Ольга Лютаїха.

— Сказати правду, твій пан Демко так зумисне одни́кує од нашого гетьманського двору... неначе цурає ться нас... — промовила гетьманша і трошечки насупила свої тонкі брови.

- За мого покійного панотця-гетьмана Демко вчащав до гетьманського двору: все було бачу його між гістьми, — обізвалась Катерина Виговська. — Я любила його, як була малою, любила його за жарти. Все було жартує і з нами дітьми, і з старими, і з самим гетьманом. Демко й мій панотець все було розмовляють про битву з Поляками під Кумейками та Мошнами, про гетьмана Павлюка, про сьміливого козацького полковника Скидана, котрий захопив скарбові гармати і перевіз їх в Сїч та й сказав: „оттут їм місце!“

— Ти, осаулихо, попроси свого пана Демка, нехай він не цурає ться нашого хлїба-солї та прибуває до нас в гості. Ми будемо йому завсїди раді, — сказала гетьманша і замовкла, бо не любила говорити багато і була з роду нерозмовна.

За неї говорила Катерина, її найближча приятелька. Вона часто бувала в гетьманші в гостях в Суботові. Гетьманша кликала її до себе, як тільки до неї збіралисьякісь поважні гості, жінки козацької старшини й шляхтянки. Катерина була розумна, як її батько, гетьман Богдан, ще й до того вдалась весела й любила жартувати.

— Нехай твій пан Демко в другий раз не побоїть

Digitized by Google

ся дороги. Як розсиплеть ся в дорозї, то ми його оттут поскладаємо, набємо обручами та й посадимо за стіл, — жартувала Катерина Виговська.

— Чи буде ж веселий ваш гість, набитий обручами? — промовила Ольга, сьміючись.

— О буде! Осаул таківський, що буде жартувати і набитий обручами, — додала Катерина і зареготалась.

— Що буде, то буде жартувати; це ти, Катерино, вгадала, — сказала Ольга Лютаїха.

— От ваш Зінько то вже не такий: все чогось сидить мовчки та задумуєть ся, — промовила Катерина, зирнувши на Зінька, котрий і справдї сидів мовчки, похнюпивши голову і втупивши очі в підлогу.

Катерина зумисне кидала камінець в Зіньків огород: вона знала, чого Зінько задумав ся: в сьвітлицї не було паннів, не було Маринки.

— Скучно тобі, Зіньку, слухати нашу старечу раду. Йди в садок! Там певно знайдеш молодчу за нас і приємнїйшу для себе раду, — сказала Катерина.

Зінько взяв шапку і пішов в садок. Там гуляло кілька паннів-козачок, котрі поприходили з матерями в гостї до гетьманші. Маринки і в садку не було видко. Молоді козачки приставали до його, зачіпали, але він гуляв з ними по садку і тільки сьвітом нудив. Йому так хотїлось спитати в їх, де дїлась Маринка, та він не сьмів спитати.

Стара Ольга все ждала, що в сьвітлицю ввійде Маринка з подругами, а Маринка не приходила. Ольгу вже брала нетерплячка. Її страх як хотїлось поговорити з Маринкою, розпитати її й навиглядїти, щоб довідатись хоч трохи, яка вона людина.

— Чи це в вас, гетьманшо, пересипали дім, чи при-

Digitized by Google

ставляли нові кімнати? — спитала в гетьманші Ольга Лютаїха.

— Ні, не пересипали, а тільки трохи поновили та приставили кілька кімнат, щоб були в запасі для гостий або для чужоземських посланців; та й гетьманів батько тепер живе в нас, переїхав оце недавно з Київа, то й для його треба було окремної кімнати, — сказала гетьманша.

— Піду я подивлю ся на нові покої! — сказала Ольга і встала з місця.

Ольгу цікавили не покої; їй забажалось знайти Маринку і побалакати з нею та ще й на самоті.

Ольга сьміливо пішла вандрувати по великому палаці, заглядаючи в усякі кімнати й закутки. Вона зайшла в самий край посторіного дому, перейшла через довгі сіяці і одчинила одні двері: там була пекарня. Кухар з Варшави парив ся коло печі з кількома молодицями. Коло довгого ясенового столу Ольга вглядїла Маринку й Христину. Вони в-двох робили плачинду: розтягали тоненькій корж, вхопивши його в пальці з двох боків.

Маринка вглядїла осаулиху і почервонїла, як маківка: їй здавалось, що двері от-от одчинять ся в-друге і ввійде в пекарню Зінько, бо догадувалась, що він прибув в гості з матірю. Христина зирнула на румяні Маринчині щоки і осьміхнулась.

— Добри-день тобі, Маринко! Здорова була, Христинко! Що це ви робите? Господарюєте, чи що? — сказала Ольга Лютаїха, приступаючи до столу.

— Доброго здоровя, тїтко! — сказала Христина: — А йдіть до нас до помочі!

— Доброго здоровя, тїтко! — обізвалась і Маринка. — Але ж Христино, тїтка прибула до нас въ гості за-для того, щоб їсти плачинду, а не за-для того,

Digitized by Google

щоб позакачувати рукави та розтягати коржі, — сказала Маринка.

„Одже ж ця Маринка, мабуть, хазяйновита з роду. З неї певно буде добра господиня, коли вона заходилась коло роботи тоді, як в домі повно гостий та ще й панянок“ — подумала стара і зраділа.

— Бувши, Маринко, на твоєму місці, я б з-роду не пристала на те, щоб смикати оті коржі на плачинду в пекарні, а пішла б у садок та гуляла з паннами в хрещика, — говорила, підступаючи з хитрощами, стара Ольга.

— Коли, тїтко, я знала, що ви любите плачинду, та оце й заходилась коло неї, бо варшавський кухар не так то гаразд готує цю молдавську потраву, а мене мама вивчила готувати плачинди й віртути, — сказала Маринка.

„Чи ти ба! — подумала Ольга, — Маринка таки думала й про мене, ждучи мене в гості. Добра дитина! їй-Богу добра!“

— От і спасибі тобі, Маринко, що й про мене памятаєш, — промовила голосно Лютаїха.

„Я матері догоджу! білу постїль постелю! А ти, серце, ходи! мене вірно люби!“ почала тихенько співати неначе через зуби жартовлива Христина, але голосно промовила тільки перші слова пісні і потім схаменулась і останні слова неначе проковтнула.

Маринка й Христина розтягли корж і розстелили його на здоровій сковороді, котра стояла на столї. Потім Маринка помазала увесь корж пером, вмоченим в розтопляне масло, а Христина розтерла ложкою по коржі печені терті яблука. Маринка одірвала шматочок тїста, трохи розкачала його качалкою. І знов чотири маленькі біленькі ручки вхопили той коржик і почали

*

Digitized by Google

проворно розтягувати його на всї боки. Корж все ширшав і став тонїсїнький, аж світив ся на-скрізь. Дрібні пальчики бігали на коржі, неначе лоскотали його. Стара осаулиха задивилась на ту роботу, неначе на іграшку.

Маринка зирнула на бік на варшавського кухара. Кухар чогось вийшов в сїни. Маринка побачила, що кухар вийшов, і промовила до осаулихи:

— Моя мама сказала міні, щоб я розпитувала в цього кухара, як роблять деякі потрави, такі, що в нас їх не знають. Але хитрий кухар розказує міні, та не все, як я дізналась. А я оце зумисне прийду в пекарню та й заходжуюсь робити якусь роботу: або міщу тїсто на мнишики, або перетераю печені яблука та збиваю білки, а тимчасом все скоса придивляюсь, як кухар готує деякі печені, як він сїче начинку до поросят або до курчат. А я ніби й не дивлюсь на його роботу, а тимчасом все чисто примічаю та навиглядаю. Ой, цей кухар хитрий з біса! не все він міні розказує.

— Мабуть через те, що боїть ся: думає, ти одібеш в його хлїб, вивчиш ся куховарювати та ще й станеш в гетьманші за кухара, — жартувала Христина.

— За кухара я не стану, а доброю куховаркою буду; бо й моя мама так добре вміє готувати усякі потрави, вміє зварити такий борщ, вміє спекти такі паляниці, що було як прийдуть до нас в гості князї Любецькі та Соломирецькі, то хвалять не нахвалять ся та уплїтають страву на всї заставки, — говорила Маринка.

— Ото й добре, моє серце, що ти вчиш ся куховарської справи. Все це колись стане тобі в пригоді, — сказала стара осаулиха. — І я й тепер дякую своїй матері, що мене добре навчила і пекти й варити. Вчи

Digitized by Google

ся, серце! На старість буде як нахідка, як приказують люди.

Маринка думаючи про Зінька, ставала не спокійна. Її пальчики спорсáли з коржа, розтягували корж нерівно, пробивали на-скрізь. Під її пальцями корж почав сьвітитись, неначе решето. Маринка заглянула в одно вікно, що виходило в садок, і вгляділа Зінька. Корж вийшов з-під її рук подіравляний, неначе кулями простреляний.

— Але мінї вже остогидло смикати оцї коржі! — сказала жáво Христина. — Давай ще будемо їх рвати, як рвуть драні галушки!

І Христина смикнула корж так, що він перервався по половинї. В Маринчиних руках теліпався тільки дірявий шматок коржа, неначе шматок дірявої хусточки.

— Та не жартуй бо, Христино! Ще покладемо два коржі та вже й завершимо плачинду, — говорила сердито Марина і розстелила на плачиндї обидві тоненькі половинки коржа.

Молоді дівчата ще розтягли пальчиками два коржі, розмазали по їх мяті яблука і потрусили плачинду зверху сїченими зернами з волоських горіхів, ще й залили їх густою патокою. Кухар взяв сковороду з плачиндою з стола і всунув її в піч. Маринка й Христина помили руки і заглянули в піч, щоб подивитись, чи добре загнїтилась плачинда. Кухар розіклав в челюстях сухі тріски на гнїт, щоб плачинда зверху загнїтилась і була румяна.

Впоравшись з плачиндою, Маринка й Христина вийшли в садок. В садку гуляли молоді панни. Осторонь стояло кілька молодих козаків. Зінько сидів на лавцї під старою грушею і розмовляв з товаришами.

Digitized by Google

Несподівано він угляділ Маринку й Христину. Вони вибігли в садок румяні аж червоні. Полумя в печі розпекло їм щоки.

Зінько схопив ся з місця, привитав ся до Маринки та Христини здалеки, скинувши шапку, але й тепер не насьмілив ся приступити до Маринки: кругом неї та Христини роєм вили ся дівчата і неначе змовили ся обороняти Маринку, щоб Зінько не насьмілив ся і приступити до неї. Молоді дівчата гуляли й бавились окроме: молоді козаки стояли осторонь і не приставали до паннів, як і тепер поводить ся у селян. Зінько тільки здалеки милував ся румяним личком своєї милої.

Несподівано двері в ганок одчинились і в дверях з'явилась гетьманша Виговська, за нею йшла Катерина та Грушова, найблизчі приятельки гетьманшині, а за ними вийшов довгий рядок гостий, жінок полковників та сотників в парчевих та оксамитових кунтушах. Молоді козаки повставали з лавок; на лавках в холодку по-під грушами посідали старі. Молоді дівчата й козаки подали ся в садок і розсипали ся по доріжках. Маринка одбилась од гурту і пішла ледві протоптаною стежечкою в гущавину садка. Кущі збоку коло неї зашелестіли. Маринка й сама не счулась, як коло неї неначе з землі виріс Зінько, виступивши з-за густих кущів.

— Здорова була, Маринко! От нам довело ся таки побачитись і побалакати. Чого це ти розчервонілась, неначе півонія?

— Та це я з Христиною робила в пекарні плачинду, бо знаю, що твоя мати любить плачинду, та напекла ся коло печі. Твоя мати заходила в пекарню і застукала там мене й Христину.

— Чи говорила ж з тобою мати? — спитав Зінько.

Digitized by Google

— Говорила, ще й дуже ласкаво.

— Може моя мама й не спротивить ся, щоб я тебе сватав, — сказав Зінько.

— А батько? — спитала тихенько Маринка.

— Про батька не скажу... з батьком буде мінї багато тяганини та клопоту. Батько чоловік завзятий, — сказав Зінько і спустив віка на свої ясні очі. Маринка важко зітхнула і втупила очі в землю. — Але чи так, чи инак, ти будеш моя, хоч би й батько сперечав ся зо мною: погримає, посердить ся, але таки поблагословить нас на шлюб: він хоч завзятий, але добрий.

— Він не любить гетьмана й гетьманші. Я про це чула од самої гетьманші. А я гетьманщина небога: ще одна хмара висне над нашими головами, сказала Маринка і по її щоках покотились дві сльози.

Зінькові стало жаль молодої дівчини. Він взяв її за руку.

— Не плачь, серце! не жури ся! Я настренчу свою матїр. Я її впрохаю, а вона вблагає батька. Дасть Бог, все буде гаразд! — промовив Зінько.

— Я знаю, що твій батько не любить шляхти, а я шляхецького роду, хоч і православної віри. Не прийме твій батько мене за невістку!

— „Або добути, або дома не бути", — обізвав ся до Маринки Зінько словами приказки. Буду благати батька, щоб він поблагословив мінї тебе сватати; без його благословення нам в життї не буде щастя-долї. Треба мінї доконешне випрохати в його благословення.

Несподівано Маринчине лице неначе затінила чорна хмара. Її журливі очі стали ще сумнїйші. Знов дві сльози покотились по її щоках: вона постерегла, що без батькової волї Зінько не насьмілить ся слати старостів

Digitized by Google

до неї. Вона чула вже про старого Демка, чула, що він завзятий, запеклий чоловік.

— Не плач, серце, не жири ся! Ще ж я не просив батька і не знаю, що він мині скаже. На що тобі заздалегідь надаремно сльози лити? Може наша справа обійдеть ся без тяганини, без змагання. Хто ж може знати думки мого батька? Хто ж заглядав в його серце, в його душу? Не плач, не засмучуй і себе й мене. Ще не час сльози лити, — втішав Зінько Маринку.

За кущами та густими яблунями почув ся гомін: наближались дівчата, гуляючи по садку. Зінько неначе пірнув в кущі і сховав ся в зеленних гільках. Маринка побігла стежечкою, обійшла квітник і пристала до дівчат.

Гетьманша сиділа на лавці з гістьми і мовчала. Катерина говорила за неї і забавляла розмовою полковниць. Лютаїха сїла й собі на лавці і завела розмову з своєю братовою, жінкою обозного Тимоша Носача. Вже вони переговорили про все, що мали на думці, а гетьманша не просила до столу. Сонце звернуло з півдня. Лютаїсї схотїлось їсти. І полковниці були вже голодні після раннього снїдання. Розмова не йшла. Всї сидїли мовчки, неначе потомились після важкої роботи: всї ждали обіда, неначе рідного батька. Одна говорюча Катерина говорила і за себе, і за гетьманшу, неначе й про обід забула.

„Ну, правда, що в гетьманші паиські обіди! — думала голодна Лютаїха. — Не дай, Боже, як в гетьманші обід буде аж під полудень... А я, хапаючись в дорогу, зїла тільки пять пирогів. Чом би було не зїсти ще зо три? Ой, їсти хочеть ся!“ Лютаїха мовчала і все поглядала на ганок і на двері, чи не вийде хто просити на обід.

Digitized by Google

З дверий на ганок вийшов гетьман, рівний станом, як стріла, в малиновому куптуші. Слідком за ним вийшов пан Беньовський, білявий, повновидий, вже сивуватий, в старопольському убранні, в зеленому оксамитовому кунтуші, в жовтих сапянцях з срібними підковами. За Беньовським вийшла козацька старшина, все прихильники Польщі й приятелі Беньовського: вийшов Павло Тетеря, вже немолодий, з широким лицем, з хитрими темними, невеличкими очима, з роскішними кучерями на голові; за ним виступав вже пристаркуватий Тиміш Носач, далі йшов Богданович-Зарудний, високий, кругловидий з високими та широкими бровами. Беньовський вертів ся коло гетьмана і все сипав словами, неначе брав їх десь з мішка цілими пригорщами.

Гетьманша встала з лавки. Встали й полковниці.

— А що моя дорога гетьманшо? чи готовий вже обід? — гукнув з ганку гетьман.

— Мабуть вже готовий! Прошу вас всіх до столу! — промовила гетьманша до полковниць.

„Слава тобі Господи! аж на серці стало легше! — подумала Лютаїха. — Я звикла рано обідати, а тут на́ тобі в гостях шляхецький звичай! Вже мене аж за серце тисне.“

— А! пані осаулиха в нас в гостях! — крикнув гетьман і він не пішов, а побіг до Лютаїхи, вхопив її за плечі и поцїлував в плече. — А де ж ваш старий? я його не бачу тут в садку.

— Демко все нездужав, старіеть ся. Важко йому їздити. Я приїхала з сином, — сказала Лютаїха.

— О, шкода, шкода! Недобре зробив осаул, що не приїхав до нас. Шкода! Так йому й скажіть. Він Богданового двору не цурав ся, а, од нас одцурав ся, зовсїм одцурав ся. Шкода, шкода! А от і ваш Зінько!

Digitized by Google

Здоров був, молодий козаче! Спасибі, що хоч ти приїхав до нас, коли батько полінував ся, — гукнув гетьман до Зінька ласкаво й привітно.

— Батько все нездужає, старий став, — обізвав ся Зінько, скинувши шапку і поклонившись гетьманові.

— Прошу ж, Зіньку, до столу! Проси й своїх товаришів. Гей, панни! йдіть обідати! годі вам цьвірінькати в кущах! Моя люба гетьманшо! позаганяй тих пташок в сьвітлицю та посип їм сімя або проса...

З садка вирнули панни, неначе райські птиці вилетіли, в ясних плахтах та юбках, в червоних черевиках; за ними йшов Зінько з молодими товаришами. Гетьман знов заговорив до Зінька, спинивши його на ганку, і все розпитував про батька, неначе запобігав ласки в старого осаула.

В сьвітлиці стояли столи довгими рядами, вже понакривані. Усі ввійшли в сьвітлицю.

„Ану, де то мене посадовить гетьманша? чи близько од себе, чи далеко?" подумала Лютаїха і зирнула на гетьманшу.

— Моя дорога осаулихо! сідайте отут коло мене! Ми ж так давно бачились! — сказала гетьманша.

— Та я сяду деінде! не турбуй ся, гетьманшо! Є тут старші за мене.

Осаулиха все одмагалась сідати поруч з гетьманшею, просила її садовити на пошановних місцях полковниць.

— Сідайте, сідайте пані осаулихо! Ви ж між нами найстарійша людина, а ваш старий Демко товаришував з славним Богданом, — обізвав ся гетьман, — а от в нашому чоловічому рядку за столом велика дірка без старого Демка. Шкода, що не приїхав! шкода! Сідайте ж, осаулихо! Вам од нас честь попереду

Digitized by Google

усіх. Я люблю старого осаула, як любив його і гетьман Богдан. Так йому й скажіть, осаулихо!

Осаулиха ще трохи покомизилась і таки сїла між гетьманшею та Катериною. Вона запишалась і спустила очі до долу, неначе соромилась такої великої чести. За довгий ряд столів сїли старші. По один бік сїв гетьман і посадив коло себе пана Беньовського, а за Беньовським посїдали полковники та сотники. Проти їх сїли рядочком полковниці. За менчим столом сїли рядками молоді козаки та панни, одні проти других. Зінько сїв проти Маринки та Христини. Молоді панни та козаки сидїли мовчки, говорили нишком, неначе когось боялись. Навіть полковники не насьмілювались говорити голосно. Всїм неначе було нїяково сидїти за столом, де сидїла молода гетьманша в парчевому золотистому кунтуші, в намистї з перлів і з брилянтовою дядемою на роскішних русявих косах. Молода гетьманша-шляхтянка неначе всїм заціпила рот. Один пан Беньовський та говорюча Катерина сьміливо й голосно говорили неначе за всїх, неначе накупились говорити за всїх.

Несподївано двері одчинились. В сьвітлицю увійшов гетьманів батько, Остап, старий, сивий, аж білий, трохи згорбляний, в темному кунтуші, в зелених чоботях. Старий спирав ся на суковатий цїпок. Всї встали. Остап Виговський поклонив ся разом до всїх, сїв в кінцї стола поруч з гетьманшею та гетьманом і закашляв ся. Гетьман попросьв усїх сїдати і спитав батька про здоровя. Старий тільки рукою махнув і ледві одкашляв ся. Недавно він переїхав з Киіва на життя до сина в Суботів. Довга важка дорога до Суботова трохи не запровадила старого дїда на той сьвіт.

Усї сїли і замовкли. Замовк навіть говорючий пан Беньовський, щоб не тревожити своєю веселою голос-

Digitized by Google

ною розмовою старого Виговського. В сьвітлиці знов стало так тихо, неначе усі повиходили з дому в садок. Тільки й чуть було кахикання старого гетьманового батька. Вже й старече кахикання перестало, але гості ще не зразу заговорили, неначе боялись своїм голосом роздратувати старечий кашель та старечі стиски в грудях.

Столи трохи не гнулись од важкої дорогої посуди, котрою були заставляні од краю до краю. На столах лисніли ряди срібних тарілок, полумисків, срібних позолочених здорових кубків та пугарів, срібних пляшок та невеликих бутлів з горілкою та винами, штучно прикрашених, виробляних в штучні, але чудернацькі форми. Кругом з усіх боків краї столів були застеляні білими вишиваними рушниками, щоб утерати губи та пальці. Столи аж лисніли од срібла та золота. Все то були скарби старого гетьмана Богдана, котрі запопав в свої рукн гетьман Виговський.

Гетьман налив чарку горілки, поздоровкав ся з усіма і випив. Срібна чарка ходила кругом стола, помаленьку, неначе стара баба пленталась. Не літала чарка кругом стола, як було колись за столами гетьмана Богдана, неначе якась чарівниця заворожила її крила. Гетьманша тільки пригубила чарку і не випила й пів чарки. Чарки були чималі, але не такі здоровецькі, якими пили за столом в старого гетьмана Богдана. Старим полковникам страх як хотілось випити й по другій, й по третій. Сам гетьман, хоч не любив пити і ніколи не був пяний, скоса поглядав на чарку. Але гетьманша поглядала на його і неначе говорила очима: І сам не пий другої чарки і не сьмій частувати більше гостий! Гетьман прочитав цю грамоту в очах

Digitized by Google

своєї Олесі, не посьмів сам пити і других не посьмів частувати.

Почали подавати страву. Гості трохи розохотились, повеселійшали і почали з-тиха розмовляти. Але говорили голосно тільки двое: пан Беньовський, як королівський посол, та Катерина Виговська, найближша приятелька гетьманші. Неохоча до розмови гетьманша в-ряди-годи обзивалась до когось словом і більше мовчала. За другим столом, де сиділи молоді гості, панни та молоді козаки, мовчали або говорили нишком, неначе за столами десь сиділа дуже висока особа, або сам король, або київський митрополіт та архиреї Та особа, перед котрою усі гості не насьмілювались дуже голосно говорити і кричати, була молода гетьманша-шляхтянка. Після другої потрави невеличка чарка знов пішла кругом стола і вернулась до гетьманші. Гетьманша і в руки не взяла чарки і посунула її до старого Остапа Виговського. Та маленька, зовсім таки не козацька чарка тільки дражнила навіть стару осаулиху Лютаїху.

„Ну, не впю ся я за обідом такою чаркою! — думала осаулиха, випиваючи до дна чарку. — Не встигнеш притулити чарку до губів, а вже й дно видно. Правду казав мій Демко. Чи так же було за старого гетьмана? Ох-ох-ох!“

Одначе за обідом осаулиха примітила, що потрави були смачні й непрості, бо їх готував варшавський кухар. В кінці обіда сам гетьман поналивав для усіх гостий кубки венгерським міцним вином. Кубки були чималі, але не ті здоровецькі, з котрих частував вином гостий старий гетьман Богдан.

Потрав подавали багато, але гості не багато їли, бо мало пили. Етикет за столом неначе одбивав смак

Digitized by Google

і апетит в гостий, а гетьманша мовчала і не дуже припрошувала гостий їсти й пити.

В кінці обіда на столї поставили плачинди. Осаулиха примітила, що на тому кінці стола, де вона сидїла, поставили ту невеличку, але пухку плачинду, котру робила Маринка, а серед стола поставили більшу, але гіршу, котру стулив кухар. Гетьманша своїми руками одрізала шматок плачинди, поклала на срібний полумисок і подала гетьмановому батькові, а другий шматок поклала на тарілочку і поставила перед осаулихою, а потім вже одкраяла невеличкий шматочок для себе.

„Честь мінї оддає... це недурно... Гетьманша запобігає в мене, підходить до мене... Треба вговорювати свого старого, щоб дозволив синові старостів слати до Маринки“ — подумала осаулиха, беручи пальцями здоровий шматок пухкої та смачної плачинди.

Ще подали дві солодкі потрави на меду. Гостї ще випили по одному пугарові вина. Розмова пішла голоснїйша. Навіть молоді козаки почали тихо розмовляти з паннами. Але всї неначе шепотїли і говорили нишком, в здоровій сьвітлицї неначе шелестїло листя на тихому вітрі. Тільки пронизуватий різкий голос Беньовського розносив ся по хатї неначе різкий свист вітру в шумі та шелестї листу в садку. Беньовський все розказував про Польщу, хвалив польські давні порядки, нарікав на московських воєвод та бояр і доказував, що для козацької старшини була б найкраща й найвигоднїйша спілка з Польщею та з польською шляхтою.

Якось дуже тихо й нешумливо гостї встали з-за столу, перехрестились до образів, подякували гетьманові й гетьманші за обід; по всьому було знать, що обід був невеселий для гостий, хоч і смачний. Всї неначе сповнили не дуже приємний обовязок, промкнутий на-

Digitized by Google

скрізь нудьгою, і похапцем насторочились тікати з-за тих багатих, пишно прибраних, але невеселих столів. Панни перші прожогом побігли з сьвітлиці в ганок та в садок, неначе ватага овечок кинулась в затінок під вербами над водою в важку літню спеку. За ним хапком рушили молоді козаки, неначе їх визволили з тюрми, а сьлідком за ними вийшли й полковниці та полковники. Гості розсипались по садку, посїдали на лавках, на ганку, заговорили голосно й весело, неначе защебетали пташки, випущені з клітки на волю. Усї почували, що їм у садку під вольним небом вольнійше. Але старі козаки й козачки були очевидячки незадоволені, бо встали з-за столів, хоч не голодні, та не пяні.

— Не те, не те, що було колись в гетьманському дворі! Не ті веселі, пяні бенкети, які справляв колись старий Богдан! — гомоніли нишком старі полковники.

Незабаром винесли в садок стіл, а на столї поставили срібні жбани з варенухою. Варенуха була чудова, зварена з меду, з узвару, з родзинок та калини, з дорогої горілки і дорогого вина. Катерина поналивала варенухи в срібні кубки та кухлики, здорові й маленькі. Гетьманша запросила гостий до варенухи і своїми руками подала здоровий, найкращий кухлик осаулисї. Медовий та винний дух з кубків та кухликів розлив ся по-під грушами і змішав ся з важкими пахощами квіток, васильків, мяти, рути та гвоздиків. Гості кинулись до столу, як бджоли до меду, і обступили стіл. Солодкий і наркотичний дух варенухи в гарячому повітрі приманив навіть паннів з садка, приманив і бджіл з великих Богданових пасїк. Кубки та кухлики з стола розхапали в одну міть.

— Цього добра можна дати й паннам, тільки не по кухлику, а по чарці, — сказав гетьман. — Гетьманшо!

Digitized by Google

звели принести чарочки та поналивати паннам по чарці цього добра.

Принесли чарки і Катерина поналивала і роздала паннам.

— Менї дайте не чарочку, а кухлик! — крикнула Христина.

— А то на ві-що? Ти ж панна, — обізвалась гетьманша.

— Я хочу випитись, бо ще з-роду не була пяна. Хочеть ся мінї знати, що станеть ся з людиною, як вона стане пяна, — сказала Христина.

— Почнеш співати, а потім може підеш і танцювати, та ще й без музик, — сказала Катерина. — Але я тобі не дам здорового кухлика.

— Та дай бо, Катерино! Мінї хочеть ся спробовати, яка я буду пяна, — говорила Христина і вхопила кухлик з варенухою.

Катерина одняла од неї кухлик і подала її невеличку чарку.

— Та дайте, панї полковнице, і паннам по кухлику! то може вони нам і заспівають якої веселої. От і нам старим буде веселїйше, — сказав пан Беньовський, взявши з столу кухлик і подавши його Маринцї.

Маринка подякувала і не схотіла брати кухлика, а взяла маленьку чарочку.

— Я не хочу бути пяною і не цікава знати, який то буває чоловік пяний, — сказала Маринка.

Гості розговорились. Розмова пішла голосна і шумлива. Міцна нахуча варенуха зразу вдарила усім в голову і забила пароки. На чистому повітрі, під гіллястими грушами гості забули і про гетьманшу, і про її шляхецький етикет, занесений в вольний козацький край. Декотрі з гостий не церемонились: приступали до столу

Digitized by Google

і самі наливали собі по другому кухликові. Горяче повітря було напахане й промкнуте запашною парою. Здоровий жбан парував, неначе казан з окропом. Налетїли бджоли з ближчих Богданових пасїк і вкрили стіл, падали в порожні кухлї, били ся об жбани, об кубки, падали на дно спорожняних кухлїв і били ся, неначе й вони стали пяні од вина та меду, змішаного з перцем. Бджоли вили ся роєм над столом, над головами гостий, над їх кубками. Гетьманша одмахувалась од бджіл хусточкою. Полковниці скоса поглядали на жбан, на гетьманшу. Їм хотїло ся випити ще по одному кухликові, але гетьманша не почастувала їх, не попросила випити по другому.

Випивши по чарці варенухи, панни і справдї повеселїйшали і стали жвавійші й сьміливійші; вони почали бігати по стежках і доганяти одна одну, неначе грали на-ввипередки. Осаулиха випила один кухлик до дна і розласувалась: в неї аж губи злипались од варенухи. Гаряча пара, солодка й пахуча, аж дражнила її. Вона ждала, щоб її почастували другим кухликом, але гетьманша і не думала просити її.

„Чи вона скупа, ота нова гетьманша? Чи не любить пяних? — думала осаулиха, поглядаючи скоса на гетьманшу. — Це диво та й годї! Я знаю добре, що й шляхтичі й князї скрізь добре кружляють горілку і вина, добре пють і впивають ся не згірше козаків. А ця не частує та й годї! Але ж і добра варенуха! Я ще з-роду не пила такої пахучої! І з чого вони її варили? Мабуть якогось дорогого вина налили в мед, бо й горілку на-силу чути. Ото коли б ще випити хоч кухлик! Аж губи злипають ся. Ой хочеть ся мінї отієї варенухи!“ — Осаулиха поглядала на гетьманшу, але гетьманша і не думала частувати її в друге. — „Ой по-

Digitized by Google

прошу сама другого кухлика варенухи! Ой не втерплю! Аж лоскоче в носі отой каторжний солодкий та перцьовий дух! — думала осаулиха, але таки не насьмілилась просити в гетьманші другого кухлика. — Ця гетьманша не частує, а тільки дратує гостий чарками та кухликами. Ой Господи! який тепер сьвіт настав! Ох-ох!" — І осаулиха глянула жалібними очима на жбан варенухи і трохи не заплакала.

Панни бігали й пустували. Трохи запаморочені матері не дуже наглядали за ними. Молоді козаки бігали з паннами і ганялись за ними по садку, як парубки ганяють ся за сільскими дівчатами. Солодкий дух варенухи, сьвіже повітря, сьвіт ясного дня, пишний садок і Маринчині очі розворушили серце молодого Зінька, неначе залоскотали його. Зінькові забажалось зайти з Маринкою в-двох в гущавину садка і напитись з її гарячих рожевих уст роскоші, щастя, кохання.

— Панни, а давайте грати на-ввипередки! — гукнув Зінько. В його була думка догнати Маринку і хоч доторкнутись до її рук, до її тонкого стану, дихнути хоч на одну міть одним духом з нею.

— Ми не граємо на-ввипередки з хлопцями! — обізвались панни.

— А я буду грати! Ану, Зіньку, ставаймо в ряд! Ану, хто кого випередить? — крикнула Христина.

Зінько став у ряд з Христиною і вони обоє покатали по траві. Христина покатала, неначе полетіла стріла, кинута з тугого та цупкого лука, і випередила Зінька.

— Зіньку! час нам вже до дому їхати! Вже сонце стало на вечірньому прузі! — гукнула з-за кущів осаулиха.

Digitized by Google

— Потрівайте, мамо! Ми ще трохи побігаємо по садку, — обізвав ся Зінько.

— Ти б мабуть і до сьвіта бігав з дівчатами, але в мене од сидіння вже й спина заболіла.

Осаулиха наближилась до купи паннів і пристала до Маринки. Стара розпитувала Маринку про її матір і просила передати од неї поклін, як вона поїде до Київа і побачить ся з своєю матірю.

— Прощайте, панни! Прощай, Маринко! — сказала осаулиха дуже ласкаво і поцілувалась з Маринкою. Маринка поцілувала осаулиху в руку.

— Запрягай, сину, коні, а я тимчасом попрощаюсь з господарями та з гістьми, — сказала осаулиха.

Зінько з неохотою попрощав ся з паннами, кинув ласкавими очима на Маринку і на-силу поволік ноги з садка по стежці: йому так хотілось зістатись з Маринкою в садку, гуляти до смерку, гуляти ніч до самого сонця... „Ой дівчино моя мила! Оддав би за тебе усі битви, за твою красу, за твої очі оддав би свою козацьку славу!“ думав Зінько, запрягаючи коні в віз.

— Поклоніть ся ж од мене старому Демкові і скажіть, що я дуже, дуже невдоволений, що він не прибув до мене. За нашим гетьманським столом без Демка була велика дірка. Скажіть йому осаулихо, що я його жду в гості, бо такий гість завсіди буде для мене приємний, — говорив гетьман осаулисі на прощанні.

— Кланяйтесь вашому старому і од мене! — промовив пан Беньовський. — Скажіть йому, що я не забув про його, що не забув иро його і польський польний гетьман Потоцький і наш найяснійший король, що король готовий і тепер показати свою ласку до його, — говорив на прощанні Беньовський.

Гості почали прощатись і роз'їзджались. Між ними

Digitized by Google

не було ні одного пяного. Молода гетьманша викошкала з гетьманського двору козацьку гульню, випивачку та пянство.

— Не така я верталась колись до дому од гетьмана Богдана, — говорила осаулиха дорогою до сина. — Ця гетьманша і її гетьман чи скупі на вина та на меди, чи не люблять пяних.

Вже смерком Зінько з матірю приїхали до дому. Старий Демко сидів на ганку і ждав їх з вечерею.

— Ну, що ж? добре вас витала гетьманша на своїх шляхецьких іменинах? — спитав старий в жінки.

— Було що їсти, та не було чого пити, і принуки не було, — сказала осаулиха. — Гетьманша привиталась до мене дуже ласкаво, посадила мене за стіл коло себе, але принуки до вина та меду не гурт то було. Чарка обійшла кругом столу двічі чи тричі, неначе сонна, та й неначе лягла на одпочинок на шляхецькі перини і більше не вставала до гостий. Лїниві чарки в цього гетьмана! ой лїниві! Ой Господи! Як то міняєть ся сьвіт! як то міняють ся люди! Ой-ой-ой!

— Я це знав добре і через те не поїхав до гетьмана, — сказав Демко.

— Що правда, то правда! — сказала Лютаїха, — од гетьмана Івана не вийдеш пяна... Кланяв ся тобі гетьман і запрошував до себе в гості, навіть сердив ся, що ти не приїхав сьогодні до його в гості, — сказала згодом Лютаїха.

— Нехай сердить ся! не довго йому прийдеть ся гетьманувати, — сказав понуро Демко.

— Ще й пан Беньовський велїв передати тобі поклін і казав, що польний гетьман Потоцький і досї має до тебе ласку.

Демко кинув на ту ласку таку лайку, що аж осаулиха крутнула головою.

Digitized by Google

— А про Маринку скажу, що кращої і добрійшої невістки я й не знайду. Я і в гетьманську пекарню таки загляиула... Приходжу туди, аж там Маринка з Христиною Стеткевичівною розтягують коржі на плачинду. Маринка знала, що я люблю плачинду, і сказала мінї сама, що готувала її за-для мене. З Маринки вийде добра господиня: не цурати-меть ся вона простої роботи, нездатна вона валасатись без дїла.

— То це вона купила тебе за плачинду? А я звелю стулити для тебе дві плачинди та й перекуплю тебе в Маринки, — сказав Демко. — Ой хитрі ви усї баби, і старі й молоді.

— Жартуй, як хоч, а таки поблагослови Зінькові до Маринки старостів слати, — сказала Ольга Лютаїха. — Наш Зінько вже станівний парубок, час його оженити.

Зінько впав батькові в ноги і просив в його благословення слати старостів до Маринки.

— Ну, коли вже твоя мати хоче взяти собі невістку шляхтянку, то й я вже не буду сперечатись і заступати тобі дорогу. Твоя мати нїколи нї в чому не помилялась на свойому віку. Дай Боже, щоб вона і теперички не помилилась. Я тобі не ворог. Боже тобі благослови! — сказав старий и перехрестив сина.

Зінько подякував і поцїлував батька в руку, щасливий та веселий. Нїколи на свойому віку не був він такий веселий, як того вечора.

— Але памятай, Зіньку, що при Маринцї нам не можна буде нїчого говорити про гетьмана Йвана та гетьманшу шляхтянку, бо Маринка і нам не ворог, але не ворог вона і гетьманші. Коли-б вона часом не переносила, як сорока на хвості, в гетьманський двір того, що ми будемо говорити. Не забувай, Зіньку, що я й ти

Digitized by Google

супротивники Польщі, а гетьманові і його Олесі тільки й сниться ся і привиджується ся Польща. Тепер, сину, їж борщ із грибами — держи язик за зубами! Через тебе, сину, і для тебе я мушу бути на весіллі в домі тих, на котрих вважаю хоч не як на ворогів, але як на недоброхотів для України. Але... поживемо — побачимо, куди поверне Виговський старого козацького воза, чи соб, чи цабе.

Згасло небо на заході. Ніч тиха й тепла вкрила землю. Висипали ясні зорі і замигали, неначе живі очі. Спокій запанував на хуторі. І стара мати, і молодий Зінько почували спокій в серці. Один Демко задумався ся, дуже задумався ся, сидячи на ганку і згорнувши старі руки на старих грудях. Не те говорили йому ясні зорі, не те шепотів йому листом старий садок, що говорили зорі, що шепотів старий садок молодому синові.

Другого дня в ранці Демко сказав синові:

— Запрягай, Зіньку, коні та їдь до Київа, до старої Павловської та спитай в неї, чи видасть вона за тебе свою дочку. Поки вона не поблагословить тебе, нема чого до Маринки й старостів слати і час дурно гаяти.

— Ваша правда, тату, — сказав син, — без матері шкода й заходу коло цього діла.

І другого дня старий осаул та його жінка вирядили сина в дорогу.

Якилина Павловська привитала Зінька дуже радо, поблагословила йому слати старостів до Маринки і, не гаючи часу, сіла на віз з Зіньком і прибула до Чигирина. Другого дня після приїзду до дому Зінько поїхав з старостами в гетьманський двір до Суботова і Маринка подавала йому й старостам рушники.

Через два тижні в гетьманському дворі в Суботові справляли Маринчине весілля. Старий Демко мусів їхати

Digitized by Google

на весілля до нелюбого гетьмана, сидів на весіллі надутий та насупляний. Гетьман, знаючи норови старого козарлюги, часто частував Демка винами та медами, балакав з ним весело, але не розважив старого осаула і не пригорнув до себе його серця. Виговський знав, що старий Богданів товариш не спочував до Польщі, не спочував до з'єднання України з Польщею, і догадував ся, що Демко через те одвертаєть ся і од його, і од його гетьманського двору.

„Ой стане мині ворогом, і може лютим ворогом цей старий дїдуган! Коли б він не вчинив мині навпіля якої капости!" — думав гетьман, подаючи Демкові чарку за чаркою то старого меду, то вина, щоб підійти під смак старого козака, котрий звик до гульні та випивачок при дворі старого гетьмана Богдана.

Гетьманша одначе справила для Маринки не бучне весілля. Гостий запросили небагато. Гетьманша не звеліла виставляти на столи багато горілки, медів та вина. Гості встали з-за столів тверезісінькі. Демкові тільки трохи зашуміло в голові. Як тільки почало смеркатись на дворі, осаулиха попросила, щоб гетьманша дозволила скривати молоду. Сьвітилки та свашки винесли на віку діжі парчевий очіпок та дорогу білу намітку. Маринці завертїли голову наміткою. Коні стояли вже позапрягані. Час було перевозити молоду, а од Суботова до Чигирина було неблизько. Молодих посадили на один віз, старі сїли на другий. Гості вийшли їх проводжати. Сам гетьман почастував на дорогу Демка і його жінку й молодих. Гості й господар випили „до коліс". Демко й стара Демчиха запросили гетьмана, гетьманшу і гостий до себе на обід на другий день. Коні рушили і полетїли з двору, неначе їм хто присга-

Digitized by Google

вив крила. Зінько гнав коні що було сили, неначе хотів як можна швидче наздогнати в дорозі свою долю.

Другого дня прибули на хутір до осаула Виговський, гетьманша, Якилина Павловська, брат осаулихи Тиміш Носач і ще кілька значних гостий. Приїхала й стара гетьманша Ганна Хмельницька. Значні гості вже застали в Демковій сьвітлиці і на ганку чимало козаків, осаулових родичів та знайомих з давньої козацької старшини, котрі вже покинули козакування і одпочивали на старости літ по своїх хуторах, левадах та садках. Демчиха звеліла накривати столи на причілку хати в садку, бо сьвітлиця була невелика й тісна. За довгими столами посідали гості. Демко викотив з льоху бочку старої горілки. Демчиха заставила стіл здоровими бутлями. Демко не жалував горілки та медів і часто частував гостий. Чарка ходила кругом. Гетьман випила пив мало, і то більше для людського ока. Гетьманша тільки пів кухлика меду і сидїла мовчки. Катерина Виговська і тут говорила і за себе, і за гетьманшу. Козачки, родички Демкові, сидїли мовчки і тільки поглядали скоса на гетьманшу. Гетьманша все мовчала.

— Горда наша гетьманша! не хоче з нами говорити, навіть не дивить ся на нас, — шепотїли козачки одна до другої. — Горда, бо шляхтянка, нехтує нами козачками, а гетьман добрий та ласкавий, говорить з усїма.

Ганну Хмельницьку посадили за столом поруч з гетьманшею, але стара гетьманша й слова не промовила до молодої гетьманші і все говорила з своїми пасербицями, Катериною та Оленою.

З початку обіда усї сидїли за столом тихо; усїм було нїяково говорити голосно за столом, де сидїла гетьманша. Але, випивши по шостій та по сьомій чарці,

Digitized by Google

старі козаки забули про гетьманшу і загула; голосна розмова. В кінці обіда багато козаків було вже пяненьких. Старі козаки кружляли мед здоровими кухлями. Гетьманші не подобалось частування, не подобав ся той гомін та крик пяних козаків. Вона була рада, як обід скінчив ся і декотрі гості встали з-за стола. Музики посїдали на ослонї і зараз вдарили метелицї. Молодчї козаки та козачки не втерпіли і пішли в танець. Земля застугонїла під козацькими підковами. Закаблуки рвали траву цїлими кущами. Трава летїла в-гору і в одну міть протоптане місце зачорнїло, неначе вбитий довбнею тік. Старі полковники та козаки сидїли за столом і дивились на танцї. І не в одного з їх дрижали жижки до танцїв під червоними сапянцями. Не один з їх згадав лїта молоді.

— Та й танцюють же палко, нема де правди дїти! Ото танцюють! ото працюють! Неначе в битві бють ся з Татарами, — промов Демко.

Гетьманша трохи посидїла, подивилась на танцї і попросила осаулиху подавати варенуху в сьвітлицї. Вона встала і пішла в сьвітлицю; за гетьманшею пішла Якилина Павловська, Богданова дочка Катерина Виговська, Олена Нечаєва, осаулиха та ще кілька старих козачок. Решта гостий і гетьман зістались за столом, щоб допивати горілку та меди. Напившись варенухи, гетьманша й гетьман попрощались з Демком та Ольгою, попрощались з гістьми і виїхали з двору. Гості сидїли за столами і пили, доки не смерклось на дворі.

Маринчина мати ще три днї пробула в Демка; ще три днї зібрала ся до Демкової хати рідня та близькі товариші козаки. Ще три днї гуло одгуком весїлля в Демковій хатї, в Демковому садку.

Четвертого дня гості розійшли ся. В Демковому

Digitized by Google

хуторі настала тиша. Маринцї все здавалось, що вона ще трохи погостює і швидко вніде з Зіньком до матері в Київ. Чотвертого дня в-ранцї Маринчина мати виїхала в Суботів до гетьманші. Маринка заплакала, прощаючись з матірю. Аж тепер, на прощанні з матірю несподївано спало їй на думку, що вона зістаєть ся в старим осаулом, котрий не любить шляхти, не любить гетьмана й гетьманші. Вона забула на той час і про Зінька, і про ласкаву до неї осаулиху, і в її думках все з'являлась здорова постать старого свекра, його неласкавий вид, насупляні товсті бровн. Їй чогось здало ся, що вона зістаєть ся на хуторі тільки з одним старим осаулою, і сльози річкою полились з її очнй.

— Не плач, дочко! Звикнеш до нового місця. І я колись плакала, як мене привезли сюди в хутір, а тепер, хвалить Бога, звикла і вік свій ізжила в цьому хуторі і люблю тепер цю оселю, як оселю рідного батька. Те буде і з тобою. Ой Господи милостивий! така вже наша жіноча доля. Ой Господи наш милостивий! — говорила осаулиха і сама не зоглядїлась, як і собі заплакала і тільки завдала Маринцї жалю.

Старий батько увійшов у сьвітлицю і кинув оком на Маринку та свою жінку.

— А чого це ви розревли ся, неначе на похороні? І стара чогось проливає сльози! — сказав осаула. — Чи не надумала оце ти, стара, мене кидати на старости лїт? Ти, Маринко, не дуже вважай на свекрушині сльози та зітхання. Твоя свекруха ладна що години зітхати та що дня сльози лити, чи там за курчятами, чи за каченятами, чи за телям. Така вже в неї кисла вдача, неначе вона все носить кислицї в пазусї та все їх куштує. А коли ти вдала ся в свою свекруху, то ви

Digitized by Google

в-двох, боронь Боже, ще затопите мій хутір своїми сльозами.

Маринка втямила в неласкавому голосі свого свекра потайні жарти і разом перестала плакати. Але вона все боялась свого свекра, одникувала од його, боялась зіставатись сама з ним в хаті. Старий свекор чогось нагадував їй здорового степового орла, од котрого вона ховалась під крила то доброї свекрухи, то свого коханого Зінька. Вона примітила, що Демко все поглядає на неї скоса, все неначе не йме їй віри, все неначе дише на неї важким козацьким духом... „Ой коли б не заклював мене на смерть цей страшний степовий орел, цей осаул!“ думала бідна Маринка, поглядаючи скоса на старого осаула, на його довгі вуса, неначе жмені помятих конопель, висмикнутих з його здоровецької голови, неначе з повісма.

— Годі вже вам пхикати та сльози лити, а то ще в сьвітлиці од ваших слїз стане повіддя. Йдіть лучче до пекарні та готуйте обід, бо вже час наставляти борщ, — говорив старий осаул.

Осаулиха з Маринкою пішли до пекарні і заходились варити обід. Впоравшись коло печі, вони накрили стіл. Усї посїдали за стіл обідати. Наймичка подала борщ. Борщ вийшов не дуже смачний. Осаул насупив ся. Зінько виголодав ся і мотав, не розбираючи, чи добрий був борщ, чи недобрий.

— А котра варила борщ? чи стара, чи молода? Щось борщ не дуже смачний, не козацький, а нїби шляхецький, солоденький, — сказав старий осаул, не то жартовливим, не то докірливим голосом, і скоса поглянув на Маринку.

— Та це я варила, — обізвалась осаулиха, — Маринка тільки накладала в горщик закрішки та мяса.

Digitized by Google

— Чи через сльози та кислиці, чи через весілля не вдав ся тобі борщ? — чепляв ся старий до жінки.

Зінько мовчав. Мовчала й Маринка. Не огрызалась і стара мати. Смутні Маринчині очі стали ще сумнійші: її все здавалось, що вона сіла за стіл обідати з ворогами.

— Привикай тепер, Марино, до простих козацьких звичаїв, до простої їжи, до простої стравы. Часом моя стара спартолить таку потраву, що зветь ся *жери-мовчки*. Ти певно не їла такої козацької потрави. Привикай і до простої роботи, бо ми люди небагаті й прості і не любимо посиденьки та походеньки справляти, як бувае в панів, — обізвав ся старий, уплітаючи на всї заставки шматки печені, котрі він брав з полумиска деревяною здоровою ложкою з загнутим держалном, схожим на карлючку.

— Я, тату, звикла до роботи в своєї матері, бо й мама дома робить усяку роботу і мінї загадувала робити усяку роботу, — несьміливо обізвалась Маринка.

— Ото й добре!

Маринка спустила віка на очі і поклала ложку на стіл: їжа не йшла їй на думку од докорів старого свекра.

Старий осаул перестав гримати, як побачив, що Маринка і не думае паніти і береть ся до роботи вкупі з старою свекрухою та з наймичкою. Але він все поглядав на Маринку скоса, все кидав навмання жартами проти Маринки, хоч Маринка силкувалась робити усяку догоду старому свекрові. Вона почувала в тих жартах докір, але мовчала. Тільки як родив ся в Маринки син Ярема, старий зовсім оговтав ся, звик до невістки шляхтянки і перестав кидати докорами на Маринку.

Digitized by Google

VIII.

Тимчасом до гетьмана Виговського все частійше та частійше приїздили польський посланець Казимір Беньовський, Юрій Немирич та инчі українські православні пани. Гетьман, задумавши оддати Україну Польщі, бояв ся, що не всі козаки пристануть на те, й не йняв віри козакам. Він набрав в чигиринський полк Німців, Волохів, дрібних убогих шляхтичів і козаків, прихильних до Польщі. Зінька він не перевів в инчий полк тільки через те, що за ним була гетьманшина сестра в первих. Гармати і німецьку піхоту в чигиринському полку гетьман доручив Німцеві Данилові Оліфенберґові. Недалеко од Чигирина за Чорним лісом стояло на поготові найняте татарське військо. Гетьман не дуже йняв віри своїм козакам і обставив свій гетьманський двір найнятими чужинцями для своєї оборони. Старий Лютай знав про нові гетьманські порядки, про гетьманські заміри і тільки хитав з досади головою. Зінько нарікав на ті нові порядки голосно і прилюдно, не вважаючи на те, що його жінка була гетьманшина родичка. Незабаром після того, 16 сентября 1658 року, гетьман скликав козацьку раду в Гадячі. Пан Беньовський приїхав на раду, сказав пишну промову і вговорив прихильників Польщі прилучити Україну до Польщі. Прості козаки мало розуміли кучеряву та премудру промову пана Беньовського. Переяславський полковник Павло Тетеря виложив зміст і тямку тієї промови в народніх простих примовках та в приказках.

— Оттой всю правду сказав! Згода! згода! згода! — закричали козаки, показуючи пальцями на Тетерю.

Digitized by Google

Гетьман і полковники підписали ту гадяцьку умову і постановили послати посланців в Варшаву на сойм і просити, щоб король знов прийняв Україну під свою державу. На раді постановили, що козаки пристають до Поляків як рівні до рівних; козацька старшина повинна була дістати шляхецьке польське право; Україна повинна була стати великим князівством, а Виговський гетьманом і руським великим князем.

Вернувшись до Чигирина, гетьман вирядив в Варшаву посланців. В квітні 1659 року польські соймові посланці з'їхались до Варшави на сойм. На цьому соймі повинно було статись велике діло для Польщі. Король був готовий приняти в підданство козацьке військо і всю Україну, і сойм був повинен роздивитись і розібрати пункти Гадяцької умови, постановленої Казиміром Беньовським та Євлашевським з гетьманом Виговським та козаками ще 1658 року в місяці сентябрі. Сейм розпочав ся. Король Ян Казнмір і польські магнати та соймові посланці ждали козацьких посланців з великою нетерплячкою, а вони загаялись і не приїздили.

Варшава заспокоїлась і неначе повеселійшала після важких войн з козаками за гетьмана Богдана. Новий гетьман України Іван Виговський знов вертав Україну польському королеві. Ця радісна звістка пішла по Варшаві, по всій Польщі. Магнати з'їхались до Варшави, давали на радощах пишні бенкети, гуляли по тісних варшавських улицях то верхами на чудових баских конях, то в стародавніх високих каретах, запряжених в простяж.

Грязюка на тісних улицях вже протряхла, але в вибоях і ямах стояло багно. Тісні й вузькі улиці кишіли живим людом, натовпом жидів, котрі понавозили свого краму підчас наїзду панів на сойм. По всіх улицях, за-

Digitized by Google

кутках і переулках сновигали екипажі магнатів та сеймових посланців, котрі попривозили до Варшави своїх жінок та дочок для розваги. Скрізь мигали високі старомодні екипажі, де на козлах стреміли погоничі в краківських жупанах з широкими викладчастами комірами, обшитими золотими взорцями та мережками. Чудові коні, запряжені в простяжку в краківських хамутах, з червоними шарфами, причепляними зверху, басували по улицях як навіжені. В екипажах сиділи пишно убрані магнати, їх жінки та дочки. На паніях та паннах в перемішку манячіли то польські оксамитові червоні та жовті кунтуші, облямовані білим горностаєм, то модні загрянишні сукні. Сиві парики на магнатах та магнатках були перетасовані з оксамитовими колоритними шапками чудернацьких фасонів, часом вигаданих фантазією варшавських панів та паній. Коні катали, як скажені. Весняне сонце грало на дорогих колоритних уборах панів, на блискучих краківських хамутах, на блискучій упряжі, облитій сріблом. Все се жваве, колоритне, блискуче, сновигаюче по улицях, весь цей ворушливий блискучий розкішю наїзд ставав в великий контраст з задимлянними домами, з плесами багна по улицях, з смердючою грязю та гноєм. Всї улиці були схожі на тропічні плеса та болота з смердючою гнилою водою, на котрих манячіли пречудові квітки рожевого та білого латаття, препишних квіток вікторії та колоритних лелій.

Аж у маї прибули до Варшави гетьманські посланці з України. З генеральної старшини прибув генеральний обозний Тимішь Носач, генеральний писар Груша, миргородський полковник Лісницький. Од кожного козацького полка гетьман прислав по два сотники. З посланцями поїхало багато охочих людий з козацької

Digitized by Google

старшини. Усїх посланців набрало ся двістї душ. Юрій Немирич, київський каштелян, котрий поїхав за депутата од Київа, та Прокіп Верещага, як депутат од Чернигова, були на чолї козацького посланництва.

„Козацькі посланцї вже прибули! Вже приїхали!“ загомонїли скрізь по Варшаві. „Слава Богу! таки діждались! Знов настане мир між Польщею та Україною!“ говорили польські панї, углядївши, як козацькі посланці в'їхали в Варшаву довгими рядками на баских степових конях.

Червоні козацькі кармазини, червоні високі верхи шапок заманячіли по варшавських улицях. Баскі степові конї помішались з чудернацькими екипажами. Незвичні до міського гаму й натовпу, дикі степові конї ставали дибки, іржали, як скажені, вищиряли зуби і лякали панїй та панянок, проїзджаючих по улицях. Червоні кармазини та шапки зарябіли й заманячіли між чорними жидівськими каптанами та шабасковими собольовими шапками. Натовп висипав ся на улиці, щоб подивитись на козацьких гостий, котрих вже давно не було видко в Варшаві. Варшава зашуміла на радощах, заворушилась ждучи добрих насьлїдків для Польщі од приїзду ще не так давнїх страшних ворогів Польщі, котрі тепер сами горнулись до Польщі, запобігали ласки в польського короля.

Висипали на улицю й вигнані Богданом утїкачі з України покатоличені й сполячені українські пани, котрі повтїкали з своїх маєтностїв до Варшави і боялись вертатись на Україну. Вони збіднїли, зубожіли, обносились і проживали нужденно, не маючи часом шматка насущного хлїба. В обстрепаних, в злинялих жупанах та кунтушах ці українські недоляшки стріли козаків

Digitized by Google

криками ненависти. Вони показували кулаки козакам, котрі шугали на конях по тісних улицях.

„Душогуби! лотри! прокляті схизматики! лиходії! бодай вам добра не було!“ виривались проклони сьлідком за козаками з натовпу. „Ви нас скривдили! Бодай вашому гетьманові Богданові земля лягла залізом на домовину! Прокляті! ви нас скривдили, нас, дітий України, українського роду, української крові!“

Але ці крики сполячених утікачів панів з України не долітали навіть до червоних козацьких шапок. Їх приголомшували й заглушували крики радісні, крики привіту козакам, що знов повертались у підданство Польщі.

Король назначив день для прийняття козацьких посланців. В сенаторській просторній залі зібрали ся усї сенатори й соймові посланці. Для короля був поставлений трон на Височеньких сходах під червоним оксамитовим балдахином, перевитим по середині золотими шнурками. Прибув і архнепіскоп прімас гнїзненський. Усї посланці й магнати стали двома рядами по обидва боки зали і ждали короля. Незабаром розніс ся по залї голос герольда. „Найяснійший король Ян-Казимір їде!“ усї в залї заворушились і подали ся до порога. Прімас з хрестом в руках пішов до порога поміж рядами панів і встрів короля в дверях. Сенатори й соймові посланці низенько уклонили ся королеві. Лицемірна покірливість виявлялась на обличчях магнатів, котрі вважали себе трохи не за рівню королеві і котрі в себе в дома, в своїх маєтностях і на провінціяльних соймах і справдї виступали як маленькі самостійні королї. Гдтьман Богдан продражнив їх за свавольність „короленятами“.

Король, ще молодий, але тїлистий, поставний та

Digitized by Google

здоровий, повагом вступив в залу і попростував між двома рядами панів до трона. Пани рушили сьлїдком за ним і стали по обидва боки трона. Прімас став на чолї магнатів по правий бік од короля. День був весняний, соняшний. В вікна по обидва боки трона сипалось майське проміння і обсипало ясним сьвітом багаті оксамитові та шовкові кунтуші, лиснїло на золотих шнурах та позументах, переливалось чудовими мягкими сутінками на шовкових та оксамитових складках кунтушів. Увесь збір, блискучий та пишний, аж сяв колоритними фарбами, сяв радіснимн очима, веселим обличчям.

Увійшли козацькі посланцї і гуртом стали серед зали. Засяли червоні кармазини та червоні сапянцї, неначе серед пістрявого гурту магнатів в залї схопилось червоне полумя. Тільки чорноволосі козацькі голови, чорні чуби на головах, здорові вуси та блискучі темні очі чорнїли поверх червоного полумя кармазинів. Посланцї поклонились королеві. Король з-горда повів вниз очима і ледві схилив свою низько обстрижену голову; тільки здоровецькі довгі вуси трохи схилились вниз і натякали, що король поклонив ся — не чолом, а вусами.

Перед державцем Юрій Немирич. Він спинив ся посеред зали, виступив трохи з натовпу і висловив латинською мовою пишну промову, в котрій вихваляв Польщу, як вольну державу на ввесь сьвіт, і просив короля знов прийняти в своє підданство усю Україну, одрізнену од Польщі гетьманом Б гданом. Після коротенького риторичнього вступу Немирич промовив:

„Ми з'являємось в теперішній день перед престолом королївської величности, перед збором всеї речі посполитої, як посланцї найяснїйшого й найшляхетнїйшого гетьмана усього війська запорожського і разом

Digitized by Google

з тим усього українського народа, щоб привзнати перед лицем усього сьвіта на потомні віки його величність, річ-посполиту і корону нольську нашою отчиною і матірю. Держава вашої величности по всьому сьвіту стала славна волею і в цьому схожа на царство боже, в котрому як огневим духам, так і людському родові дають ся божі й людські закони, але з охороною їх вольної волї без найменчого силування на всї часи од самого сотворіння сьвіта. Нехай инчі царства й держави будуть славні своїм теплим кліматом, багацтвом, збитками волота, дорогих перлів та діяментів, роскішю життя... але там народи не зазнають правдивої волї. Забувши, що вони обдаровані од Бога вольною волею, вони живуть неначе в золотій клїтцї і повинні зіставатись невільниками чужої сваволї, чужого бажання. На усьому сьвітї не можна знайти такої волї, як в польській короні! Ця воля, котрій і цїни не можна скласти, ця вольність, а не що инче, веде тепер нас до з'єднання з вами. Ми родились вольними, выросли на волї і вільно обертаємось до однакової з нами волї."

Соймовий збір заплескав в долоні. Кожний пан почував, що Немирич говорив правду про волю в Польщі, але пани забулись, що в тій „вольної панської волї" були в неволї хлопи і польські, і українські, в неволї, як у пеклї. Вони забули слова французького вандрівця на годішній Україні Боплана, що на Україні польські пани живуть як в раю, а панщанні мужики мучать ся як у пеклї. Оратор в своїй промові забув на той час згадати про те пекло. Немирич замовк на хвилину і знов заговорив:

„Тепер блудний син знов вертаєть ся до свого батька. Нехай же батько привитає його поцїлунком мира й ласки! Нехай надїне золотий перстень на його

*

палець, вбере його в гарне убрання, нехай заколе годоване теля і радіє вкупі з ним на заздрість инчим! Не тисячі, а мілїони душ потягують ся до підданства вашій величности і усїй речі-посполитій! Привіт тобі, найяснїйший королю! Прийми цей багатий край, цей родючий Єгипет, текучий молоком і медом, багатий на пшеницю і на усякі земні овощі, цю вітчину войовничого і давнославного на морі й на суходолї народа українського... Віват найяснїйший король Ян-Казимір! Віват республіка польська!"

Славному в свої часи ораторові одповідали в соймі короткою промовою. Усї соймові посланцї були раді, що козаки знов задумали вернутись до підданства королеві. Юрій Немирич подав королеві гадяцькі пункти. Посланцї сподобились цїлувати руку короля. Сенатори й соймовики дуже радо привитали козацьких посланців.

Але радість в соймі швидко змінилась на смуток, як сенатори почали розбірати пункти гадяцької умови. Підняліись змагання та нарікання, що козаки вимагали дуже багато права та усяких привілеїв для України, що в гадяцькій умові, постановленій комісарями Польщі Казиміром Беньовським та Євлашевським, комісарі надавали козакам надто багато обіцянок.

По гадяцькій умові Україна приставала до Польщі як Велике князївство Руське, зовсім самостійне в своїх осерединнх справах: козаки приставали до Поляків як вольні до вольних, рівні до рівних. Гетьман і великий князь Виговський просив для себе повного права суда над усїм козацтвом на Україні і особистої незалежности од усякого суда, од усяких позвів. Козаки вимагали, щоб у Великому князївстві було своє козацьке військо і своє правленство, щоб на Україні не було унії, а

Digitized by Google

польські єзуїти навіть не мали пробувати на Україні; щоб вигнані з України пани католики й Поляки не мали права вернутись на Україну і забрати свої давні маєтности; натомісць король був повинен дати їм скарбові землї в самій Польщі. Козаки постановили, щоб усї староства, усї скарбові землї на Україні були оддані в український скарб, були прилучені до українських воєводств. Воєводами повинні бути тільки православні; католики не мали права займати місця на урядовій службі на Україні і через те не мали права діставати коронні землї й маєтности на Україні. Козаки домагались, щоб король дав їм усім право шляхецтва і щоб в самому Великому князівстві православні дідичі, князї високого роду були у всьому рівні з шляхтичами-козаками і не присвоювали собі окромішних вищих привілеїв. Що-до просьвіти, то козаки вимагали собі права заснувати два університети, в Київі і в Брацлаві, і заводити школи, не питаючись у Поляків, права вольної печатнї книг та вольної чорноморської торговлї.

Такі вимагання козаків збурили польських магнатів і сенаторів, гордих своїм шляхецтвом. Підняли ся голоси проти гадяцької умови. Пани нехтували козаками, нї за що не згоджувались, щоб козаки стали шляхтичами, рівними у своїх правах з ними. Посланці кричали на соймі, що Україна стане через такі привілеї міцносилою, самостійною державою, небезпешною для Польщі.

— Як то можна давати шляхецькі привілеї усім козакам, та хоч би й усій козацькій старшинї! Це виходить, що ми дамо шляхецьке право хлопам, бо козаки з хлопів. Це буде приниження для нашої стародавньої шляхти. Рівнять до себе хлопів, якихсь душогубів, лиходіїв! якихсь бунтарів, що встали бунтом проти сво-

Digitized by Google

ої матері Польщі, якихсь пройдисьвітів! Це буде ганьба, неслава для нашої шляхти! Не попустимо цього! — кричали польські пани, вислухавши прочитані гадяцькі пункти.

— Якихсь схизматів становлять врівні з панами католиками! — гомоніли в соймі біскупи. — Схизму треба вбити, як гадину, а не становити її нарівні з католицькою вірою панів. Це сором для нашого сьвятого костьола! це ганьба на ймення боже!

— Це знеславить вартість і достойність нашої шляхецької верстви! Ми принизимо нас самих, підвисивши до себе якихсь пройдисьвітів! — репетували деякі пани. — Не попустимо цього! А все то накоїв лиха пан Беньовський!

Трохи не місяць змагались пани на соймі, розбіраючи пункти гадяцької умови, та все нарікали на Беньовського за його непомірну здатливість на користь козакам. Але були між польськими панами такі правдиві люди, котрі могли б послужити за зразець і для сучасних декотрих польських панів і польських істориків.

— Не козаки порушили згоду, а ми, — говорили декотрі пани. — У всьому винна наша гордовитість. Ми з ними поводились не по людськи. Ми не тільки одніймали од їх таки їх права, але позбавили їх усякого людського натурального права. Ото за те Господь Бог і показав нам, що й вони такі люде як і всі, і по заслузї покарав нашу високодумність. Ми низчі за їх: вони бились за волю, а ми — за безсиле панування... Тодї як Адам копав землю, а Єва пряла, нїхто нїкому не служив, нїхто нїкого не називав хлопом.

Тепер Беньовському довелось викручуватись за свою щедрість в умові з козаками. І хитрий посланець викрутив ся. Він подав таку гадку: „Треба згодитись

Digitized by Google

на усі вимоги козаків, бо тепер Польща має ворогів — Шведів та Москалів, котрі можуть загубити Польщу. Козаків тепер стало дуже багато і вони дужі. Ми придбали собі спільників на Україні. Але потім, як мине час, можна буде й порушити усі пункти гадяцької умови: завести унію, притиснути козаків, вернути землі вигнаним католикам-панам і завести на Україні давні польські порядки. Хоч це все станеть ся не з-плоха, але згодом можна буде повернути діло на Україні по давньому." Тільки тоді пани й сенатори згодились підписати гадяцьку умову з певною надією не додержати свого слова. „Ізба" соймова й посланицька обидві затвердили своєю згодою гадяцькі пункти, гадаючи в слушний час зломити своє слово, порушити гадяцькі пункти.

Затвердивши гадяцьку умову, сойм назначив день для торжественної присяги на підданство королеві. Цей день припав в 22-ий мая.

В сенаторській „ізбі" поставили пишний трон для короля. Зібрались усі соймові посланці, сенатори й декотрі біскупи. В одинадцятій годині з-ранку увійшов в залу король і сів на тронї. Сенатори й соймові посланці стали кругом трона. Тоді покликали посланців нового Великого князівства Руського. Козацькі посланці увійшли і стали у ряд. Коронний канцлер сказав красномовну промову од йменя короля і оповістив, що король прощає усі козацькі давні провини, приймає Україну в підданство і затверджує гадяцьку умову, постановлену Беньовеським з козаками 16 сентября 1658 року.

Почала ся присяга. Перший присягнув король, поклавши два пальці на евангелию. В своїй присязї Ян-Казимір обіцяв, що він і його насьлїдники дають обо-

Digitized by Google

вязок королівською присягою держати гадяцьку умову непорушно на віки вічні і вчиняти правдивість усім жильцям Великого князівства Руського по їх праву і звичаю. „І коли б я, борони Боже, — сказав вкінці присяги король, — не додержав моєї присяги, то народ український не повинен мені покорятись.“ Після короля присягли архієпископ прімас гнізненський, єпископ віленський за все католицьке духовенство, потім присягли гетьмани коронний і литовський за все польське військо, а після їх присягли канцлери і підканцлери Королівства Польського.

Коли ця церемонія скінчилась, почали присягати козацькі посланці. Київський митрополіт Дионісій Балабан приніс евангелію, обковану золотом, і золотий хрест і поклав їх на столі. Генеральна старшина присягала по одному, піднявши два пальці вгору; отамани й осаули присягали по два разом. Але як церемонія стала вже дуже загайна, то сотники і решта козацьких посланців усі стали на-вколішки, піднявши два пальці вгору. Генеральний писар Груша висловив за їх усіх присягу. Скінчивши присягу, козацькі посланці сподобились поцілувати короля в руку, і ввесь збір з церемонією вийшов з „ізби“ і пішов в собор сьвятого Яна.

Узенька улиця коло собора уся заповнилась блискучим кортежом роскішно убраних польських сенаторів та козацьких посланців. Увесь кортеж аж сяв червоними, синіми й жовтими кунтушами, червоними верхами козацьких шапок. Улиця неначе зацьвіла квітками. Майське сонце весело грало й лисніло на золотих позументах кунтушів, на червоних та жовтих дорогих уборах, на червоних маківках козацьких шапок та на червоних кунтушах. З усіх одчинених вікон визирали гарні панни та панії в пишних уборах. Покрівлі будин-

Digitized by Google

ків були обсипані народом, неначе їх обсіли хмарами галки. Блискучий кортеж неначе вливав ся в високі двері собора, кидаючи червонястий та жовтий одлиск на стіни собора, обквітчані виліпляними фігурами та арабесками. Самі янголи, виліпляні над високими дверима, неначе ожили, вкриті живим одліском од дорогих кармазинів. Сьвіт тих одлисків бігав, миготів по горорізьбі; янголи неначе засьміялись на радощах, що настав мир і спокій в Польщі, що Україна знов пристає до згоди з Польщею.

Блискучий кортеж неначе поглинули широкі темні двері. В соборі почав ся молебінь. На улиці, на покрівлях стало тихо, як в глупу північ. Натовп на улиці поскидав шапки. Все затихло. Ввесь натовп на улиці ніби замер. Тільки чуть було, як в прозорому повітрі десь весело щебетала ластівка і її дзвінкий, але мягкий голос розливав ся, неначе хто вигравав на флейті веселі трелі. На собор. на хресті вчепилась ніжками галка і закакала своїм мягким голосом. І те кавкання галки виразно рознесло ся по-над домами серед мертвої тиші. Високі й тонкі дві башти собора з-дива поглядали на незвичайний збір народа, неначе замершого й захоловшого на улицях, в одчиняних вікнах і на дахах.

Серед мертвої тиші несподівано загув орган та все дужче та голоснійше. Гук органа сповнив усей собор і мало-по-малу ніби полились здавляні филї міцносилих гуків через одчиняні двері, неначе вони не зміщувались в храмі, і полились через край, потрапили в одчиняні двері і розлились филями по улиці, понеслись вгору по-над домами і розлились по синьому небі, в майському повітрі.

В соборі заспівали „Тбе Бога хвалимо". Заспіва-

Digitized by Google

ли усї од щирого серця на радощах дужими голосами. Орган загув, заклекотів, закричав, а потім загремів; його низький клекіт, як грім, злив ся з голосами. І задрижали товсті стїни собора, неначе не видержали натиску лицарства, натиску лицарської сили й мужности. Безмовне, нїби змертвіле стовпище захиталось на улиці й на дахах. Усї почали хреститись, бо вже настав кінець молебіня, і всї ждали, що от-от незабаром блискучий кортеж з королем на чолї з'явить ся в дверях собора і затопить золотом і сяєвом улицю.

На небі сонце зразу погасло. Набігла майська чорна хмара. Ще орган не замовк, як несподївано вдарив грім, неначе десь недалечко вистрелили з гармат. Грім гуркотів весело по небі і неначе зареєстав ся на радощах великого для Польщі сьвята. Несподївано полив ся дощ ливцем. На одну хвилину стовпище неначе вкрилось туманом і заворушилось, захиталось на високих покрівлях. Дощ лив, шумів, аж дзюрчав. Потьоки впали з покрівлї і задзюрчали по улиці. Процесся мусїла задлятись в соборі, поки перестане дощ.

— Це добрий знак! — гомонїли в соборі, — дощ теплий і плодючий. Як цей дощ несе сьвіжість і родючість, так постановлений мир з Україною нехай збагатить нас, прибільшить благословення і надарує процьвітанням Польщу!

Дощ од-разу перестав, неначе хто закрив несподївано хмари. Одгуки грому лунали тихо десь далеко за Вислою над лугами, над густими лїсами. Над Варшавою небо випогодилось і засяло чистими блискучими блакитними фарбами, неначе оповилось найдорожчим голубим мягким шовком з золотистими сутінками. Кортеж рушив і вийшов з собора. Жовті панські чоботи, червоні козацькі сапянцї з срібними підковами заблисцїли на

Digitized by Google

улиці обмочені в теплу дощову воду, котра дзюрчала під ногами. Стовпище крикнуло, як один голос: Віват король Ян-Казимір! Віват козаки!

— Пішла хмара на Татари, а сонечко на християни! — говорили козаки, подивляючись на хмари, що посунулись за Вислу.

Але ті хмари посунулись і на Татар, посунулись вони і на Україну...

Після присяги почали ся в Варшаві бенкети. Багаті, значні польські магнати запрошували до себе на бенкети українських посланців. Пани витали козаків з поважанням; козаки показували на словах прихильність до короля й Польщі.

В ті часи польські магнати не ставили собі великих палаців в Варшаві. Здорові палаци з баштами вони ставили в своїх маєтностях по селах та містечках, то над болотяними річками, то на горах для захисту од несподіваного нападу Татар, козаків та ливонських рицарів. Палаци їх були разом і твердині, обкопані ровами, обсипані валами, захищені болотами, очеретами або горами. Один тільки коронний канцлер мав чималий палац з двома невеличкими баштами, котрі гордовито позирали на тісно скупчені жидівські та міщанські невеличкі задимлені домки, неначе ногаті та довгошиї чаплі на жаби, що притаїлись на дні болота в осоці. Канцлер запросив до себе на бенкет декотрих козацьких старшин і чимало соймових посланців.

Просторна довга зала на другому поверсі йшла через увесь палац і була вкрита з верху закругляним плафоном, неначе зігнутим листком паперу або велитенською половиною улика, розрубаного вподовж на на двоє. Плафон ввесь був обліпляний грубими арабесками, неначе на йому було натуляне ломаччя по по-

Digitized by Google

ловині з усяким листом, в котрому подекуди позаплутувались крилаті Амури та мизаті й пикаті Венери. По обидва боки довгої зали йшли рядочками тісненькі й узенькі кімнатки, в котрих нігде було й повернутись гаразд. Уся зала була осьвічена трьома люстрами, котрі були причепляні до плафона; на їх трьома вінцями горіли сьвічки ярого воску. Довгі ряди столів тягли ся од краю до краю зали. Столи аж захрясли під срібними тарілками та полумисками, повними усяких наїдків. Срібні кубки та пугарі були наставляні посеред столів, неначе срібний гай виріс на скатертях посеред столів. Чимало волів, баранів, кабанів та усякої птиці полягло під ножами кухарів для того бенкету. З льохів викотили кілька бочок старого вина, а найбільше венгерського. В залї стояв гам та клекіт, неначе на ярмарку; скрізь тхнуло воском та димом, як у церкві. Добре вино розвязало і панам і козакам язики. Усї говорили голосно, скільки було сили, як тепер говорять селяни. Господар не обходив столи і велїв слугам наливати пугарі вином. І пани й козаки пили страшенно. Гості спорожняли жбани в одну міть. Слуги на-силу встигали наливати їх вином з бочок. Вино неначе зсякало, всисалось і входило в суху землю, місяць немочену дощем.

Пани братались з козаками, обнїмались і цїлувались на радощах, неначе вони ніколи не бились і навіть не лаялись. Козаки голосно хвалились своєю прихильністю до Польщі.

— Оттепер нехай найяснїйший наш король посилає нас на Москву або на Шведів! — говорили на радощах козаки. — Ми дамось їм в знаки і докажемо, що ми готові і головами накласти за його королївську величність. Проиали тепер Татари й Турки! Нехай вони

Digitized by Google

тепер пачувають ся лиха! Завдамо ми їм вкупі з вами доброї пинхви!

Вже на дворі сутеніло. В залї стало душно, як на печі. Після довгого бенкету козаки й пани вже були пяні. Коронний канцлєр, господар дому, встав з місця і хотїв сказати промову, але він був вже такий пяний, що язик не слухав його і на-силу повертав ся в ротї. Канцлєр забель отїв, запикав ся, замикав ся і замовк.

— Віват канцлєрові! віват! Випємо за здоровя канцлєра! — гукнули гості. — Нехай живе славний канцлєр!

Вже смерком скінчив ся бенкет. Господар запросив гостий в садок. Гості рушили в одчиняні на террасу двері. Слуги понесли сьлїдком за ними пугарі, кубки, пляшки та бутлї. Сад був осьвічений лїхтарями. На дворі стояла тиша. Гості обсїли лавки на широкій террасї, обсїли камяні сходи, розсипались по садку і посїдали на розстеляних килимах на землї, декотрі посїдали на траві. Знов полилось вино та горілка з бочок в бутлї та в жбани.

На террасї один штукар, козацький сотник, стоячи коло лїхтаря і поглядаючи на свою тїнь, промовив:

— А що, панове, чи не стала моя тїнь довша, як я став шляхтичем?

Генеральний обозний Тиміш Носач зареготав ся на цей жарт. Зареготались навіть ті козацькі полковники та сотники, котрі самі запобігали в сенатї та в короля ласки, щоб дістати право шляхецтва. Пани образились і понадимались. Коронний канцлєр насупив брови. Козаки своїми жартами неприємно вразили гордих своїм шляхецтвом польських панів.

Вже настала глупа північ. Вже гості спорожнили не одну бочку старого венгерського. Половина гостий

Digitized by Google

на-силу потрапила в двері, як почала розходитись до дому; друга половина гостий попадала до-долу й поснула. Самого господаря слуги взяли по-під руки і насилу доволокли до пишного ліжка в узенькій тісненькій кімнатці.

Нагулявшись в смак на панських бенкетах, козацькі посланці вернулись на Україну з дорученою їм грамотою до Виговського і з затвердженими королем пунктами гадяцької умови. Король надарував козацьку старшину правом шляхетства, але не всю. Дістали од короля шляхецьке право навіть двірські гетьманові слуги, тимчасом як декотрі полковники не сподобились од короля такої чести.

Козацькі посланці вернулись з Варшави до Чигирина аж перед Зеленими сьвятками. Саме тоді поприїаджали до гетьмана полковники та сотники, щоб поздоровати гетьмана з празником по давньому козацькому звичаю. Гетьман жив тоді в Суботові, і козацька старшина й посланці поїхали до Суботова. Першого дня Зелених сьвят усі вони зібрались в просторній сьвітлиці Богданового палаца. Сьвітлиця була обквітчана клечинням, рутою та любистком. На вікнах, на столах стояли букети з півонії, півників, мяти та рути. Підлога була посипана татарським зіллям, дрібною осокою в перемішку з пахучим чебрецем. Сьвітлиця була весела, повна пахощів. Дух весняного зілля, ясне проміння майського сонця, все це гармонізувало з радісним почуванням козацької старшини, котру брала нетерплячка, щоб швидче вийшов гетьман і оповістив про шляхецькі привілеї, надаровані королем старшині й усій Україні.

В другій сьвітлиці походжав гетьман Виговський, дожидаючись, поки збереть ся уся старшина, поки зій-

Digitized by Google

дуть ся усї посланцї. Гетьманша сидїла на канапі коло столу.

— А що, Олено? Чи добрим пророком був я колись, ще тодї, як тебе сватав? Чи не справдились же мої пророкування?

— Що справдились, то справдились! Ти був добрим пророком; тим то я і зохотилась за тебе вийти за-між, бо постерегла твій хист, твою здатність, твій розум та зручність.

— От теперечки я гетьман і великий князь на Русї, а ти велика княгиня! Поздоровляю тебе з великим князївством! — сказав Виговський і тричі цмокнув гетьманшу в щоки.

— І я тебе поздоровляю од щирого серця! — тихо обізвалась Олеся.

— От тепер твої князї Любецькі та Соломирецькі, та твої сенатори родичі зісталисъ в сливах! Ти тепер висча за їх усїх, бо ти велика княгиня, мов королїва на Українї, а вони прості князї і мусїти-муть схилити свої гордовиті голови перед тобою. Вони тепер зірки, а ти ясне сонце Українн, — сказав Виговський, походжаючи по сьвітлицї, гордо підвівши голову вгору.

— Ну, теперечки як почує княгиня Любецька, що ти став великим князем, а я великою княгинею, то лусне з досади, — сказала гетьманша.

— А князь Любецький аж зареве од зависности, а твій дядько, кальвинїст Христофор Стеткевич з дива вискочить на тин та й закукурікає, як півень.

— А тїтка Суходольська? Тепер вона од зависности скрутить ся, зверетенить ся та й сказить ся! Вона ж найбільше ставала нам на дорозї! — сказала Олеся і встала з місця. — От тепер я велика княгиня!

Digitized by Google

заткнула роти усій високодумній рідні! — говорила Олеся, ходячи тихо по сьвітлиці.

В гетьманші очі блищали, щоки горіли. — Гордовитість і самолюбство, вдоволене по самісіньку шию, так і сьвітилось в її пишних очах, в цілій постаті. Довга оксамитова рожева французька сукня пишно сунулась за нею сьлідком по підлозі, а голубий шовковий кунтуш аж шелестів на її стані ніби на радощах, що вкриває княжі плечі і княжий стан.

— А знаєш, гетьманшо, що ми постановили в гадяцькій умові з Польщею, щоб наші українські православні князі, які позоставались на Україні, не мали привілеїв, більших за козацькі привілеї, і були у всьому рівня козакам, — сказав гетьман. — Це нашим князям Любецьким та Соломирецьким ще одна носатка од мене в самісінький ніс.

— Ото й гаразд! Так і треба! — аж крикнула гетьманша. — Надіну ж княжу діядему своєї матері на цей урочистий час і покажусь в неї козацькій старшині, щоб тепер вона не дуже ставала за панібрата з нами.

Гетьманша витягла з здорової скрині маленьку скринку чудової роботи, одімкнула, вийняла дорогу золоту діядему, обсипану бриліянтами, і почепила собі на голову; потім вийняла чотири разки перлів і золоте намисто з маленьких червінчиків і почепила на шию.

— Пишна ти в цій діядемі та перлах! Ти неначе родилась за-для того, щоб носити діядему та корону! — сказав Виговський, милуючись своєю Олесею.

Гетьманша запишалась на ці слова чоловіка; на її очі, на її обличчя на одну міть неначе злинули грації і обвіяли їх своїм духом. Але перегодя Олеся знов гордо підвела голову і тихою ходою почала походжати по сьвітлиці. Княжа поставність та поважність знов вигля-

Digitized by Google

нули в її постаті, в кожному пружку її гордовитого обличчя.

— Та ти, гетьмане, не цілуй ся тепер з козацькими полковниками! треба знати й свою честь. І я не буду їх тепер цілувати в плечі, бо я тепер їм не рівня. Од-разу постав себе як великий князь і гетьман, щоб і вони з'учились вважати на тебе, як на великого князя! — навчала Олеся.

— А то ж як? А вже ж я тепер їм не рівня. Тепер я маю ласку в короля. Тепер я кому схочу, тому й дам шляхецький ранг. Але козацька старшина певно вже вся зібралась. Час виходити!

— Виходь ти попереду, а я зараз за тобою вийду, щоб прийняти поздоровлїння, — сказала гетьманша.

Зібрана в сьвітлиці старшина все поглядала на двері, а двері не одчинялись. Намальована на дверях дочка Фараонова в очереті й кошик на воді з маленьким Мойсеєм все стояли нерушимо. Коли це несподівано Фараонова дочка з очеретом немаче посунулась і десь сховалась. Два козаки одчинили в велику сьвітлицю двері і поставали по обидва боки дверий. Гетьман прийняв поважний вид і гордо вступив в сьвітлицю. Полковники й сотники і посланці сповняли сливе усю сьвітлицю. Гетьман поклонив ся до їх не дуже низьким поклоном, ледві нахиливши голову. Оксамитовий малиновий кунтуш, червоні сапянці з срібними підковами та острогами аж сяли на гетьманові.

Посланці, полковники, сотники й уся старшина низенько уклонились гетьманові і поздоровили його з Зеленими сьвятками. Гетьман подякував тихим голосом і знов ледві поклонив ся старшині. То вже не були низенькі та облесливі попереднійші поклони колишньогось

Digitized by Google

генерального писаря Виговського, то був гордий поклін гетьмана і великого князя Русі.

— Не так тепер кланяють ся гетьман старшині, як було переднійше! — зашепотіли декотрі полковники, що стояли позад других. — Неначе не той став!

Гетьман стояв сам серед сьвітлиці і нікого не попросив сісти. Генеральний писар Груша подав гетьманові королівські грамоти. Гетьман прочитав їх мовчки і потім зараз оповістив, котрих полковників та сотників король надарував грамотами на шляхетство. Шляхетство дістала од короля не уся козацька старшина, а тільки ті полковники та сотники, на котрих, само по собі. показав гетьман. Полковники, осаули та сотники почали переглядатись і шепотіти. Гетьман підвів голову і грізним поглядом поглянув на старшину. Старшина стихла. Прочитавши декотрі грамоти од короля, Виговський промовив: „Поздоровляю вас, старшино, з Великим князівством Руським і з новим правом шляхетства! Будьте вдячні найяснійшому нашому королеві і добродіеві!"

Дехто з старшини поклонив ся і подякував гетьманові.

— А ми тебе, гетьмане, поздоровляємо, як великого князя й гетьмана України! — промовив генеральний писар Груша і низенько уклонив ся Виговському, поклонились низенько разом з ним і ті полковники та сотники, котрі дістали право шляхетства.

Осаул Ковалевський і инші, котрі не дістали права шляхетства, не поклонили ся Виговському.

— Поздоровляєш нас, гетьмане й великий князю, з правом шляхетства, та не всіх, — гордо промовив Ковалевський. — Ми, козаки, усі діти однієї матері України. Здавть ся, в Гадячі постановили, щоб уся козацька старшина стала од короля право на шляхетство, і там

Digitized by Google

не було такої умови, щоб шляхецтво було дано твоїм гетьмане, слугам...

— Не з моєї причини так стало ся... Про це вже знає найяснійший наш король і добродій, — сказав Виговський, і в його словах, в його голосі знов виявились хитрощі та облесливість колишнього Богданового генерального писаря.

— Знає про це король... це правда. Аде коли король знає, то тільки через тебе, гетьмане, — знов обізвав ся з злістю Ковалевський.

Гетьман гордо випростав ся на ввесь свій високий зріст і сказав:

— Що зроблено, то зроблено, і не нам його переробляти. Прошу старшину памятати про свої обовязки до найяснійшого нашого короля й добродія і до нас, гетьмана і великого князя.

Старшина замовкла. Генеральний писар Груша облесливо промовив:

— Передаємо наше поздоровлїння ясновельможній гетьманші й великій княгині!

— От вона зараз буде, — сказав гетьман і вийшов в двері. Фараонова дочка й очерет знов з'явились перед очима старшини.

Через одну хвилину два козаки знов одчинили двері і стали по обидва боки, неначе вкопані. В двері увійшла гетьманша з повагом, горда та пишна. Княжа діядема лисніла й блищала аж сипала промінням. Золоте намисто, перли, золоті позументи, золоті парчеві квїтки на шовковому кунтуші сипали од себе сяево кругом нової великої княгині. Вона увійшла і стала серед сьвітлиці. Сьлїдком за нею вийшов Виговський і став поруч з нею.

Старшина поздоровила Виговську з сьвятками і з

*

Digitized by Google

великим князівством. Вона подякувала тихим голосом. Усї полковники та сотники підступали до неї та цїлували її в руку і в плече. Вона не поцїлувала в плече ні одного полковника.

Гетьман і гетьманша трохи постояли серед сьвітлицї, трохи побалакали з деякими посланцями. Виговський розпитав в посланців, як приймали їх в Варшаві, як вони давали присягу на підданство королеві, а потім поклонив ся усїм полковникам. Гетьманша так само поклонилась заразом усїм одним поклоном і тихою ходою вийшла з сьвітлицї. Сьлїдком за нею вийшов і гетьман, не запросивши старшини до себе на празниковий бенкет, як то бувало передньйше. Два козаки зачинили за ними двері.

— Осаул Ковалевський страшний за-для мене, — тихо промовив Виговський до жінки. — Він мене зсадить з гетьманства і з великого князївства, але не діжде він цього. Треба йому чики-чики! — сказав гетьман і показав на горло, чикаючи палцем по своїй горлянцї. — Пошлю найнятих убийників, горлорізів-Татар, нехай його десь застукають та й чики по горлї!

— Це наш закатований ворог, він нам накоїть багато лиха, — сказала ще тихійше гетьманша.

Уся старшина, усї посланцї стояли, терлись, мялись, тупцяли, все сподївались, що гетьман знов вийде і запросить усїх на празниковий бенкет, як звичайно бувало передньйше. Але двері в сьвітлицю не одчинялись, неначе їх хто замкнув і припечатав. Фараонова дочка мовчки дивилась на старшину і неначе сьміялась з їх. Усї постояли, потупцяли та й розійшлись.

— Ого-го! Виговський вже став не той! — сьміливо гомонїла старшина, — вже не осьміхаєть ся й не кланяєть ся низько.

Digitized by Google

— Коли б тобі хоч сісти попросив! коли б тоб дав хоч по чарці за труда! — гомоніли деякі сотники та посланці.

— Ото добра закуска, нігде правди діти! — говорив гордовитий Ковалевський. — Оце гаразд наїлись, напились в гетьмана, та й... бувайте здорові!

— В мене вже аж хміль вдарив од гетьманського вина. Добрий могорич поставив нам Виговський! — жартував Носач.

— Буде він нам ставити ще красчі могоричі! Щось він занадто гордо підняв голову, як став великим князем з ласки королівської, а не з нашої, — гомоніли Ковалевський та Золотаренко. — Не король вибрав Виговського, а ми! А коли ми його вибрали, то можемо й скинути з гетьманства. Високо він літає, та низько сяде.

Вже аж третього дня Зелених сьвят гетьманшин брат, сотник Юрій Стеткевич вговорив сестру та гетьмана, щоб вони запросили старшину та посланців на бенкет. Гетьман і справді запросив до себе, але не всіх полковників та сотників, а тільки тих, що були йому вірні і дістали од короля шляхецтво. Це ще більше роздратувало козацьку старшину. Чутка про те, що не всі козаки дістали право шляхецтва од короля, навіть не всі полковники й сотники, облетіла по всіх полках. Невдоволена старшина почала нарікати на короля й гримати на гетьмана. Гетьманові про се виказували вірні йому козаки. Більше за всіх підбурював козаків Ковалевський. Гетьман задумав звести його з сьвіта і підіслав потаємці до його своїх шпігунів і убийників. Але вбити Ковалевського їм не вдало ся, а слава про цей гетьманів замір пішла по всьому Чигиринї.

Діставши грамоти од короля, гетьман визволив

Digitized by Google

з тюрми московського посланця Портомоіна і одіслав його в Москву з грамотою до царя, в котрій нарікав на Олексія Михайловича за те, що він розіслав по Україні універсал і звав гетьмана зрадником. Сам гетьман зараз розіслав по всіх полкових містах, по всіх містечках свій універсал, в котрому він оповіщав, з якої причини він одібрав Україну од Москви і оддав Польщі. Усе поспільство, усей народ, усі прості козаки загули, закричали проти цього гетьманського вчинку. Тільки десять років минуло, як народ визволився од польського ярма. Польське лихоліття було ненависне народові й простим козакам. Люди не встигли забутись про панщину, про всі неправди й пригноблення од панів та ксьондзів. Народ бояв ся, що знов вернуть ся на Україну вигнані Богданом католики-пани і силувати муть його до панщини, бояв ся, що Польща знов заведе унію на Україні, знов напустять єзуїтів та ксьондзів, знов нашле на Україну свого війська, котре прийдеть ся вдержувати на харчах. Московські бояри й воєводи почали піддержувати Пушкарівську партію в Полтаві, ворожу для гетьмана. В полтавському полку вибрали за полковника Пушкаревого сина Кирика, котрий скликав до свого полку невдоволених хлопів і назвав їх „дейнеками“.

Гетьман не вважав на народ і на козацьку старшину, що була неприхильна до Польщі. Він знав, що усі полковники на правобережній Україні будуть встоювати за ним, будуть тягти до Польщі; він сподівав ся, що коронний обозний Андрій Потоцький стане йому до помочі, бо вже привів польське військо на правобережню Україну і став станом в Білій-Церкві. Гетьман назначив Немирича рейментарем над польським „затяжним“ військом і послав його за Дніпро, де було чимало

Digitized by Google

полковників, ворожих для гетьмана. Немирич перевів польське військо через Дніпро і поставив його в Чернигові, Ніжині, Борзні й инчих містах лівобережної України. Ніжинський протопоп Филимонов давав про все звістки в Москву. До його пристав Богданів шурин, полковник ніжинський Василь Золотаренко, котрому хотілось видерти гетьманську булаву з рук Виговського, пристав переяславський полковник Тиміш Цюцюра, котрому також заманулось дістати гетьманську булаву, запобігши ласки в московських воевод. Так само Яким Сомко, брат першої Богданової жінки Ганни, хотів стати гетьманом. Запорожська Січ і славний її отаман Іван Сірко встали проти Виговського і оступились за Богданового сина Юрія, котрому вони хотіли доручити гетьманство. На Україні тліло, жевріло, і огонь був на поготові спахнути. Виговський знав про це і оповістив збір на раду в Канівщині коло Германівки. Він хотів оповістити там королівський універсал на підданство козаків королеві.

IX.

Зачувши про цей гетьманський вчинок, старий Лютай цілий день ходив як сам не свій, сердив ся, з усіма лаяв ся, чепляв ся до жінки, лаяв Маринку, а по обіді звелів синові запрягти коня в візок і побіг в Чигирин до своїх старих приятелів.

Того таки дня в-вечері Маринка примітила, що Демко все шепочеть ся з сином, все виходить з хати

Digitized by Google

і розмовляє з ним нишком то в ганку, то на причілку. Після вечері, вже смерком Маринка заглядїла в вікно, що старий Лютай неначе крадькома пройшов по-під вікнами в садок і поніс здоровий бутель горілки, прикривши його полою жупана. Сьлїдком за батьком майнула під вікнами постать Зінькова. Зінько поніс два здорові хлїби під обома пахвами, накинувши на-опашки жупан і прикривши хлїб полами. Перегодя Маринка примітила, що під вікнами майнула ще одна висока постать і простувала з гори в садок. Вона впізнала полковника Джеджалика, найлютїйшого ворога Поляків та Виговського. За ним знов майнув хтось крадькома, неначе закрадав ся з за хати, щоб когось впіймати, а за ним ще пройшло два старі дїди.

Маринку взяла цїкавість. Свекрухи не було в хатї. Дитина вже спала. Вже й слуги поснули. І в хатї і в дворі було тихо. Маринка вибігла з хати і побігла стежкою в садок. Старий садок ріс по крутій горі і спускав ся з горба в глибокий ярок. Старі груші та яблунї неначе заливали вщерть той яр густим гіллям. Маринка спинилась коло густих кущів лїщини та калини. Вона почула, що в яру гомонять люди. Гомін, тихий і здержливий, часом здужчував ся, то знов затихав, ставав тихий, як шелест листу. В садку під старим гіллям було по-ночі, аж чорно, неначе в погребі, і з-відтіля розносив ся тихий, але густий гомін. Маринцї здавалось, нїби десь в насїцї вийшло з уликів два або три рої разом і гули на всю пасїку.

„Що це за диво! Які це люди зібрали ся в гущавинї садка в цьому глибокому яру? І чого вони зібрались не в день, а в ночі? І старий Лютай певно тут, і Зінько простував сюди крадькома, потай од мене. І ті якісь темні, високі постатї певно йшли сюди...

Digitized by Google

Маринка виглянула з-за кущів і знов побачила, що з другого боку садка, з-низу простували по-під коноплями з десяток чоловіка і неначе пірнули в гущавину садка. Маринці стало чогось страшно, не вважаючи на те, що од неї дуже близько ворушились і гомоніли люди, що вона не сама стояла в чорній темряві, а побіч живих людей.

„Щось та є! Не дурно ж старий свекор прикривав полами бутель а Зінько хліб! Може це якесь козацьке потайне чарівниче „сьвяткування?“ — подумала Маринка і несподівано зразу охолола. Їй здавалось, що от-от незабаром блисне огонь на небі і в садок у чорний яр впаде з неба огневий змий; їй здавалось, що поміж кущами заворушать ся дідьки, виставлять здорові роги, вишкирять здорові червоні залізні зуби, розпечені на жару. Маринка почувала, що в неї по спині пішов мороз, що її морозить всю од голови до ніг. Зуби застукали в рогі, неначе в пропасниці. Вона боялась рушити з місця, не мала сили тікати, неначе її ноги приросли до землі. Вона чула багато оповідань про Запорожців-характерників, про їх чари, і їй здало ся, що ті чарівники Запорожці наїхали до старого Лютая в гості темної ночі, при ясних зорях, наїхали не в двір, а потаємці зайшли в глибокий чорний яр, в густий, старий садок, щоб справляти якийсь чарівничий бенкет, щоб чинити якісь чари вкупі з господарем, її свекром, потай од людських очий.

Між кущми в чорній имглі блиснув огонь, неначе затлілась жарина; коло неї рядком спахнула друга жаринка, а далі третя й четверта, а потім зажеврів цілий рядок червоних каринок. Гомін гув в яру, неначе бджоли гули в уликах. Марицї здало ся, що огонь от-от спахне під її ногами, що чарівники-Запорожці дізнають

Digitized by Google

ся, що вона стоїть за кущами, і спалять її підземним огнем за її цікавість. Вона напрудила свої сили і одскочила за другий кущ калини. Несподівано гомін ущухнув. В яру стало тихо й мертво. Маринка почула тихий голос. Вона впізнала той голос — то говорив старий осаул Лютай.

— Старі брати-товариші і ви Запорожці! Гетьман постановив в Гадячі умову з королем: він з декотрими полковниками та недоляшками, православними панами знов запродав Україну Польщі. Вже й посланці його, що їздили на сойм, вернули ся з Варшави. Король прийняв Україну під свою державу. Козацька старшина дістала од короля препоганий для України гостинець: шляхецьке право. Знов настануть на Україні старі порядки! Знов прийдеть ся одбиватись од польської нахаби! може знов пани помаленьку повертають ся на свої землі, заберуть народ до панщини. Гетьман з козацькою старшиною заведуть нове шляхецтво, нових панів замісць старих.

— Не попустимо цього! не попустимо! Поляжемо покотом на полі битви, накладемо своїми головами, а цього не попустимо гетьманові! — зашепотіли старі козаки.

— Смерть гетьманові! Повісити б за це діло Виговського на першому дереві, на гіллячі!

— Повісити його на воротях його двору! — гомоніло кілька Запорожців, котрих запорожський отаман Іван Сірко прислав в Чигирин на розвідки.

Маринка з переляку здригнулась. Вона все тепер втямила: вона постерегла, що старий Демко задумав підняти повстання проти гетьмана і вбити його, і для цього зібрав потаємці в свій садок на яру своїх прихильників та однодумців. Маринці неначе з'явилась

Digitized by Google

жива гетьманша. Гетьманша ніби стоїть над вбитим гетьманом і ламає з горя руки. Гетьман підплив своєю кровю і лежить порубаний та постреляний.

— Побіжу до гетьманші зараз! зараз, і остережу її і все розкажу! Гетьманша тепер пробуває в Чигиринї... приїхала з Суботова, — блиснула в одну міть думка в Маринки. Але її взяла жіноча цікавість: їй схотілось послухати, що говорити-муть далі. Страх чарів, страх од нечистої сили вже минув.

— Смерть польському наймитові! смерть польському підлизі! смерть пронозі! — говорив один Запорожець, і його голос проннаував густий гомін, як різкий крик чайки пронизує шум і завивання бурі на морі.

— Послухайте, панове, моєї ради! На що нам здала ся смерть гетьмана? Ми ліпше вхопимо його в його палаці і вженемо в Польщу! — гомонів чийсь голос, і Маринка впізнала чистий дзвінкий Зіньків голос.

— Смерть Виговському! Повісити його на брамі! — загомоніли Запорожці і наймити з близьких козацьких броварів.

— Він хоче знов приневолити нас до панщини! Полковники хотять стати панами, знов завести шляхту! Це гарно! Не треба нам панів! Смерть гетьманові! — говорив один наймит з броварні.

— Приятель Виговського Юрій Немирич, хоч і православної віри шляхтич, вже навів польського війська в Чернигів, Борзну та Ніжин. Польські жовнїри вже вимагають, щоб їх харчували наші села й городи. В Ніжині і в инчих містах козаки вже збунтувались і вирізують жовнїрів Сам Немирич втік з Ніжина. Козаки настигли його коло села Сьвідовця і пошматували його! Ми через тиждень в ночі проти понеділка напа-

Digitized by Google

демо на Виговського двір і вхопимо його живцем, — говорив Демко Лютай.

„Проти понеділка в ночі... Дам знати гетьманші! Дам знати, хоч би прийшлось і вмерти“ — подумала Маринка і, як стріла, полетіла з кущів на гору, вбігла в хату, впала на постіль, заплющила очі і прикинулась, ніби вона спить. Але вона не спала всю ніч. Соннота та дрімота неначе втікли од неї і пішли по хатах до людий, щасливійших за неї. Маринка встала з постелі, як тільки почало розвиднюватись. І старий Лютай і Зінько спали довго і повставали вже як сонце височенько підбило ся в-гору. Маринка поралась, заходилась готувати снїдання. Посїдали за стіл снїдати. Маринка все спускала очі у-низ і не могла глянути просто в вічі ні свекрові, ні Зінькові. Їй було ніяково сидїти з ними вкупі за столом і дивитись їм в вічі. Їй здавало ся, що вона ніби щось вкрала в їх і недобре сховала.

„Побіжу до гетьманші сьогодня... одпрошу ся в Зінька та в свекрухи ніби по дїлу. Але по якому дїлу мінї одпрошуватись, коли ніякого дїла нема? Коли б часом старий не догадав ся, чого я прошу ся до гетьманші... В гості до гетьманші не випадає проситись, бо сьогодня будень та й роботи чимало. Піду завтра або післязавтра“, — думала Маринка, втупивши очі в землю. Їжа не йшла їй на думку. Вона все ніби бачила перед собою гетьмана, порубаного, порізаного ножами, бачила, ніби він плавав в своїй власній крові. Що-дня після того Маринка думала одпроситись до гетьманші в гості, і що-дня не ставало в неї сьміливости й запикнутись про це перед Лютаїхою та Лютаєм.

Тиждень минав. Настала субота. В суботу було

Digitized by Google

роботи в господарстві ще більше. Маринка мучилась, трохи не плакала.

„Одпрошу ся завтра до церкви, а з церкви забіжу до гетьманші“ — подумала Маринка і заспокоїлась, думаючи, що вона попередить напад козаків на гетьмана.

Тимчасом того тижня гетьман трохи не загинув од руки полковника Джеджалика. Задумавши небезпешне для себе діло, Виговський знов найняв татарську орду. Карач-бей привів орду і отаборив ся в степу. Гетьман виїхав до Татар, щоб стати з ними в спілку. Після присяги і козаки й Татари пили та гуляли. Виговський по своєму звичаю не пив, тільки прикинув ся пяним. В-вечері він увійшов в свій намет, але не ліг в йому спати, підняв полу намета і шмигнув в татарський стан. Пяний Джеджалик увійшов в намет і шаблею порубав тільки постіль Виговського...

В неділю Маринка пішла до церкви, впала на коліна і молилась, щоб Бог одвернув напасть од гетьмана та гетьманші. Після служби божої Маринка не пішла, а бігцем побігла до гетьманського палацу.

„Але як міні сказати про змову козаків вбити гетьмана? На кого ж це я думаю виказувати? Невже міні доведеться виказувати на свого свекра та Зінька? А що, як гетьман звелить вхопити свекра й Зінька і постинати їм голови?“

Ця думка блиснула в Маринки, як блискавка. Маринка спинилась і стояла на одному місці, як укопана. Вона й сама не знала, чи йти до гетьманші, чи вертатись до дому. Їй стало жаль Зінька. Вона ніби бачила очима, як Зінька ведуть на кару, кладуть голову на колоду і стинають йому голову. Бідна Маринка неначе побачила, як блиснула сокира в здорових руках ката-Татарина, неначе почула, як стукнула сокира, як бриз-

Digitized by Google

нула Зінькова кров, як голова покотилась по землї. Маринка кривнула і повернула назад. Сльози закапали з очий. Вона бігла по улицї до дому, неначе втїкала од страшного крівавого видовища. Вже вона вибігла за місто, вже з міста було видко свекрів хутір на горі. Тихий вітер повівав на неї і прохолоджував її лице. Вона знов спинилась і задумалась. Знов вона пригадала, яка страшна смерть жде гетьмана, а може й гетьманшу.

„Боже мій! що мінї робити? що мінї почати? — думала Маринка, ламаючи руки, — і в кого мінї поради питати? Одна рідна мати дала б мінї пораду... але я крил не маю, щоб летїти до неї поради питати.

Маринка довго стояла неначе непритомна, ламала руки. Думки неначе згасли в голові, як сьвітло на вітрі. Але несподївано на неї найшла думка, неначе десь з неба впала.

„Скажу я гетьманші що знаю напевно, що чула од людий, нїби чигиринські козаки та робітники-наймити змовились сьогодня в-вечері вчинити напад на гетьманську оселю і звести з сьвіта гетьмана. Про свекра й Зінька нїчого не скажу; не скажу й слова: і хто, і що, і де, і як.

І Маринка знов повернула назад, побігла в місто і застала гетьманшу дома.

Гетьманша сидїла задумавшись. Вже неодна неприємна чутка доходила до неї й до гетьмана. Як тільки посланцї прибули з Варшави і привезли грамоти од короля, увесь Чигирин загомонїв проти гетьмана. Загомонїли прості козаки, почали нарікати на гетьмана міщани, загули селяни в близьких селах, наймити на броварнях, загомїла чорнота і уся сїрома. Гетьман знав про цей гомін невдоволених, але він надїяв ся на свій чигиринський полк, складений з Нїмців, православних сїрачкових шляхтичів та вірних козьків, надїяв ся на

Digitized by Google

татарське військо, що стояло на-поготові за Чорним лїсом, а ще більше покладав надію на короля й польське військо. Гетьманша сидїла задумана й блїда. Одна несподївана чутка за другою, як чорний ворон за вороном, залїтали в гетьманський двір і тревожили гетьмана й гетьманшу.

Маринка вбігла в сьвітлицю блїда, стревожена й заплакана. Вона привиталась до гетьманші, сїла й зразу заплакала. Гетьманші здало ся, що в домі Демка Лютая трапилось якесь нещастя, що Зінько несподївано або скалїчив себе, або занедужав, або помер, або старий Лютай вмер наглою смертю.

— Маринко! що з тобою? чого ти плачеш? — спитала гетьманша, сама стревожена.

— Моя дорога гетьманшо! Скажи гетьманові, щоб зараз таки, зараз тїкав з Чигирина, бо сьогодня в ночі буде йому біда, — сказала Маринка.

— Яка біда? — спитала гетьманша і трохи зблїдла на виду.

— Буде йому смерть: його хотять вбити сьогодня в вечері або в ночі, — сказала Маринка.

— Як ти знаєш про це? Хто тобі казав? Хто хоче вбити гетьмана? — питала гетьманша, хапаючись з питаннями.

— Я чула про це на свої вуха... на улиці... підслухала з садка. Чигиринські старі козаки, міщани та наймити з броварів змовились цеї ночі вбити гетьмана.

— Ох, моя лиха година та нещаслива! — крикнула гетьманша і охолола й остовпіла.

Маринка знов заплакала голосно на всю сьвітлицю: їй жаль було і Зінька, жаль було і гетьмана та гетьманші, і вона зуби сцїпила, щоб не признатись і не вихопитись яким словом про те, хто має замір вбити

Digitized by Google

гетьмана. Цей плач почув гетьман з другої сьвітлиці. Він раптом одчинив двері і заглянув в ту сьвітлицю, де сидїла гетьманша.

— Хто тут плаче? — спитав гетьман. — Маринка! Чого це ти, Маринко плачеш?

— Тїкайте з Чигирина, ясновельможний гетьмане, бо цїєї ночі хотять вас вбити: цїєї ночі вас або зарубають, або повісять, або живцем візьмуть і випровадять кудись, а вже куди, про те й сама не знаю. Я підслухала це все на улицї. В містї неспокійне... Тїкайте! — говорила Маринка і її сльози та хлипання мішались з розмовою, з уривчастими словами та викриками. Виговський зблїд на виду. Це була не перша чутка, котра доходила до його, що його збірають ся вбити.

Тільки що Маринка вийшла з дому плачучи, в гетьманський двір вскочили на конях пять польських жовнїрів. Гетьман вглядїв їх у вікно і вискочив у ганок. Коні були вкриті піною і важко сапали, аж боки в їх ходором ходили. Гетьман впізнав затяжців Юрія Немирича.

— З-відкіль ви прискакали? Що трапилось за Днїпром? — гукнув гетьман на жовнїрів.

— Біда нам, ясновельможний гетьмане! — обізвав ся один жовнїр. — Пан Немирич поставив жовнїрів на станциях в Чернигові, в Борзні, в Ніжині та в инчих містах. Міщани й хлопи не хотїли давати нам харчів та станций і кричали та лютували, що Немирич та гетьман навели польського війська на Україну. Ми стояли в Ніжині. Василь Золотаренко зрадив тобі, ясновельможний. В ночі прийшов під Ніжин переяславський полк, що зістав ся вірний цареві. Золотаренко покинув на ніч незаперті ворота без сторожі. Переяславські козаки одчинили в ночі ворота, ввірвались в місто і крик-

Digitized by Google

нули „бийте Ляхів!“ мужики пристали до козаків і за одну годину повбивали пять хоругвів. В инчих містах так само повбивали жовнїрів. Наш рейментар пан Немирич втїк. Козаки наздогнали його за Кобизчею коло села Сьвідовця і порубали його на шматки.

Гетьман зблїд. Дві сльози покотились з очий: йому було жаль Немирича, найпросьвіченїйшого чоловіка на Украïнї, котрий і Украïну любив і бажав їй щастя-долї, і стояв за спілку Украïни з Польщею, бо вважав на сю спілку як найлїпшу.

Настав вечір. Гетьманові оповістили, що по улицях в Чигиринї скоїв ся якийсь несподіваний рух: скрізь було примітно якесь вештання. Вештались козаки, вештались міщани. З сїл, з близьких броварів найшло багато хлопів, налїзло багато голоти. Все те чогось никало по улицях, вешталось по хатах, по дворах. Гетьман неначе почутив дух смалятини серед пожежі. Він почував душею, що от-от незабаром десь схопить ся полумя пожежі, на котрій він накладе своєю головою.

— Тїкай, серце, з міста! — тихо говорила гетьманша Виговському. — В містї небезпечно. Можуть напасти на тебе, з-за угла, з якогось закутка, з садка. За мене не бій ся! Я сяду на коня і сховаюсь в твердинї. Мене оборонять обозний Данило Олівемберґ та найняте нїмецьке й татарське військо.

Як тільки на дворі смеркло, гетьман з-похвату скочив на коня і, як він сам потім говорив, в одній сукманї верхом на конї втїк з Чигирина. Він покатав під Германівку, де козацьке військо зібралось на раду по його приказу. На Германівській радї Виговський думав оповістити Гадяцьку умову, прийняту й затверджену королем та варшавським сенатом.

Digitized by Google

В той час Юрій Хмельницький вже вернув ся з Київа і прибув до Переяслава. З-відтіля він послав вірного слугу свого батька, Бруховецького, з універсалом до запорожського отамана Івана Сірка. В тому універсалї молодий Юрій жалів ся на Виговського, що він не вертає йому гетьманської булави, що він грабує Богданові скарби і вживає їх на свої потреби. Сірко прибув з своїми Запорожцями і вкупі з Юрієм та вірними йому козаками рушив з військом на Чигирин, щоб вигнати Виговського і настановити Юрія гетьманом.

Одного вечора смерком Маринка знов примітила, що старий Демко майнув по-під вікнами і поніс під полою здоровий бутиль горілки. Вона вглядїла, що й Зінько поніс під полою два здорові хлїби і попростував сьлїдком за батьком з гори в гущавину садка. В Маринки серце забилось з переляку. Вона знала, що гетьман виїхав з Чигирина, і не боялась за його, але й знала, що її сестра в-первих, гетьманша, з малим синком Остапком зістала ся в Чигиринї. Маринка прожогом кинулась з хати на двір, перебігла город по-під окопом, вскочила в гущавину і сїла в кущах, затаївши дух. Їй було видко, як люди йшли з гори, як перелазили в-низу садка через тини і пірнали в гущавину садка. Маринка почула тихий гомін, побачила жевріючі люльки через листя та гілля. Вона насторочила вуха і почала прислухáтись.

— Я з старими козаками засяду коло мосту в садках за частоколом, — почав гомоніти старий Демко. — Юрась та Сірко з Запорожцями будуть іти в Чигирин через два мости на Тясминї, а Бруховецький зайде з другого боку Чигирина з гори, кинеть ся на гору і візьме твердиню. Я з старими засяду за частоколом,

Digitized by Google

і як тільки вийдуть Німці та шляхтичі та козаки, вірні Виговському, до мостів, щоб обороняти мости, ми вискочимо з-за частоколу і вдаримо на Виговців з потилиці.

— Добра твоя рада! — загомоніли старі козаки, сподвижники Богданові.

— А ви, молоді козаки й голота, повтікайте з Чигирина, повиходьте на зустріч Сіркові та Юрієві, пристаньте до їх війська та й рушайте з ними на Чигирин. Дайте доброго перцю Виговцям! — говорив Демко.

— Добре! добре! Згода! — гукнули козаки й хлопи.

Маринка охолола. Вона догадалась, що й Зінько незабаром, не цієї то другої ночі вийде з молодими козаками та міщанами з Чигирина і піде в битву не за Виговського, а проти Виговського.

Довго ще гомоніли козаки в гущавині, довго пили по чарці та курили люльки. Але Маринка вже не чула того гомону і не прислухалась до його, вже не бачила, як палахкотіли та жевріли, як жар, козацькі люльки. Вона тільки й почувала, як її здавило коло серця, як сльоза за сльозою котилася з її очий. Маринка встала і тихою ходою пішла на гору. Вона увійшла в кімнату, впала на ліжко і заридала, припавши лицем до подушки.

„Тепер Зінько мій піде з Чигирина на війну, доконешне піде! Тепер я бачу, яке мині горе, що я козачка. Горе моє, недоле моя! Неодну ніченьку доведеть ся мині обливати гіркими сльозами білу постіль, в-ранці вмиватись не криничаною й не річаною водою, а дрібними сльозами...

Цілий день Маринка ходила, як сама не своя, робила роботу, як сонна. Цілий день в неї очі були чер-

*

Digitized by Google

воні, заплакані. Зінько поглядав на неї скоса і думав: „Ну, та й почувливі ж оті жінки на серце та чуйні душею! Я тільки що задумав йти в битву, а вона вже ніби душею це передпочуває, неначе їй з неба принесено звістку і кинуто в самісіньке серце. Чудне й дивне жіноче серце!

Маринка цілий день сьлїдкувала за Зіньком, де тільки ступала його нога. Зінько пішов у станю, довго чистив шкреблом свого найкрасчого коня, заклав йому багато сіна, насипав в жолоб вщерть вівса по половині з пшеницею, лагодив та чистив сїдло, насипав в сакви вівса на дорогу. Маринка все те бачила і тільки важко зітхала. Зінько все порав ся в станї та в дворі, вештав ся й не присїдав. Маринка заговорювала з ним, зачіпала його, промовляли до його ласкавими словами, а Зінько і не дивив ся на неї і не слухав її. Пишні русяві його кучері аж гойдались на вітрі, розкудлані й нерозчесані, неначе густа жовта пшениця на полї, помята буйним вітром. Віка були спущені і закривали тихі ласкаві очі. Зінько оглядав збрую, оглядав рушниці.

— Чом ти не говориш зо мною? Чом ти й слова не промовиш до мене, неначе важким духом дишеш на мене? Чи ти сердиш ся, чи ти збіраєш ся кудись в далеку дорогу? — питала в Зінька Маринка.

— Нїколи мінї тепер з тобою балакати. Йди в хату та роби своє дїло! Ще наговоримось, — сказав Зінько, роздивляючись на гнуздечку, обковану срібними бляшками та гудзиками.

— Твої думки вже не дома! Твої думки лїтають вже десь далеко, в далекому краю. Чом ти не обізвеш ся до мене й словом? Чом ти не подивиш ся на мене тихими очима? Твої очі ніби зайняли ся огнем. Щось

Digitized by Google

є, та тільки ти мінї не кажеш усієї правди! — бідкала ся молода козачка.

Зінько підвів на неї очі. Очі блиснули злістю.

— Може ти чого на мене сердиш ся? Може я тобі в чому не догодила? може я тобі не вміла догодити? Ти чогось сердиш ся на мене? Еге?

— Гаразд, що ти дуже добра сьогодня. Йди в хату та гляди дитини. Мінї треба оглядіти збрую. Йди собі од мене! Бабам микатись в козацькі справи не-чля.

Маринка покірливо вийшла з стані, похнюпившись і задержуючи в грудях важке зітхання. Вона пішла в хату, стала до роботи, а робота випадала з рук, неначе вона не володала руками. Стара Лютаїха зирнула на неї скоса.

„Одже ж молодиця догадуєть ся, що Зінько сьогодня лаштуєть ся в дорогу. І як вона догадалась? і хто їй сказав про це?“ — подумала Лютаїха і сама зітхнула. Їй прийшли на думку давні літа, давне лихо, коли вона була молода, коли й її нераз доводилось випроважати в дорогу на війну свого Демка, коли Демко привіз їй звістку, як синів розшматували Ляхи гарматами і полили їх кровю білий сніг. Вона ще важче зітхнула, але тихо, тихо, задавлюючи в собі цей давній, припалий мохом та пилом одгук давнього горя.

„Ох, перша розлука, як смерть для серця! Але за першою буде друга й третя, і кінця їм не буде, і лік їм погубиш! А для бідної молодиці це ще тільки перша розлука, гірка, як полинь!“ — подумала стара Демчиха.

Настав вечір. Наймичка подала вечерю в ганок. Усі посідали кругом стола і вечеряли мовчки. Маринка

Digitized by Google

тільки ложку вмачала і прикидалась, ніби вона вечеряє. Їжа не йшла їй на думку.

— Час, сину, виїзджати в дорогу. Сїдлай коня та не гай ся, щоб ти од товаришів не зістав ся! — сказав Демко, навіть не глянувши на Маринку.

Зінько осідлав коня, насипав в сакви вівса. Мати поклала в сакви харч. Зінько перекинув сакви через конячу спину і привязав їх до сїдла.

— Тепер благословіть мене, тату, і ви, мамо, в небезпешну дорогу! — промовив Зінько.

Старий поблагословив сина. Мати накинула Зінькові на шию золотий хрест на чорному шнурку і тихо заплакала. Маринка закрила очі рукавом, одвернулась, припала головою до одвірка і ненече її і в хатї не було, неначе вона й на сьвіт не родилась. Вона не насьмілилась навіть спитати, куди од'їзджає Зінько. Кінь стояв, привязаний до стовпа, обернув голову до ганка і заржав од нетерплячки, неначе промовив: „Швидче, козаче! не гай ся, бо не втерплю, стоячи в дворі! Хочу летїти в степ і полечу з тобою вкупі орлом на ворога...“

Зінько зійшов з ганка і за ним тихою ходою ступав старий Демко. Маринка пішла сьлїдком за ними плачучи.

— Побіжи, дочко, та одчини ворота! — Гукнув старий.

„Я б завязала, закувала залїзом ворота, щоб не пустити милого!“ подумала Маринка і не рущила з місця.

Зінько скочив на коня. Кінь, як змий, звив ся і став дибом. Зінько ледві всидїв на сїдлї. Стара Демчиха подибала одчиняти ворота.

— Скажи ж мінї, милий, куди од'їзджаєш, щоб я знала з-відкіль тебе вглядати, з котрого шляху: чи од

Digitized by Google

схода сонця, чи од захода? Ой вертай ся швидче! Не бари ся довго, бо я вмру за тобою! Скажи ж мині щиру правду, куди од'їзджаєш? — крикнула Маринка і припала головою до сїдла та й заголосила, як по мертвому. Сльози душили її; вона почувала, що ледві дише.

— Не скажу, Маринко, бо й сам не знаю, з-відкіля верну ся... а може й не верну ся, — сказав Зінько.

— Дай йому, дочко, шовкову хустку на дорогу. Як впадеш, сину, на степу пострелянний та порубаний, то закрий хусткою вид, щоб степові орли не виклювали часом очий, доки товариші піднїмуть тебе з землї живого! — гукнув батько.

Маринка розвязала на голові шовкову червону хустку і подала Зінькові. Роскішна коса випала з-під очіпка і кучерявим хмелем впала на плечі і розсипалась до пояса Маринка припала до сїдла і заголосила на ввесь двір. Пішла луна од того плачу по саду, по зелених вербах. Зінько почував, що й його давило коло серця, але йому хотїлось битви, хотїлось погуляти в чистому полї, бажалось покарати ворогів. Завзяття обняло його, неначе огнем, в одну міть. Він задушив жаль в серцї, свиснув, пустив поводи. Кінь, як скажений, вискочив в ворота і залупотїв копитами. Підняла ся курява і вкрила хмарою коня й козака.

Марина вернулась до хати, поливаючи стежку сльозами.

— Важка буде тобі, дочко, ця нїченька! — промовила Лютаїха, плачучи, — але не плач, дочко, не вбивай ся! Така вже наша доля. Перша розлука буде важка, як страшна хороба, як сама смерть, а друга буде вже не така важка. Поживеш — звикнеш.

Digitized by Google

Мати втішала Маринку, а в неї самої сльози крапали дрібним дощем за коханим найменчим сином.

— Ану, баби! Оце розрюмсались! Велике пак диво, що козак їде на війну... От я вам поставлю корито то ви до сьвіта наплачете повне корито слїз, може хоч курчятам знадобить ся... Ой, баби, баби! Чудна в вас вдача! — жартував старий. — Ревуть обидві, як корови за телятами. Ось потривайте! Прийдуть Ляхи Виговського, мусїти-мете й ви стати на муштру за рушницями. Ти, стара, станеш за козацького полковника, а Маринка в тебе буде за осаула, а наймички позабірають в руки рушниці та й будете палити з гори на Ляхів...

Цїлу ніченьку проплакала бідна Маринка, припавши ниць до подушки, облила білу постїль сльозами. Їй все привиджувалось, що вона бачить Зінька, пострелянного, порубаного, на зеленому степу з лицем накритим червоною хусткою, а кругом його обсїли чорні ворони та орли і ждуть його смерти, як роскішного бенкету. І другого дня ходила вона заплакана, як нежива. Сумні Маринчині карі очі стали ще сумнїйші, наначе вона тільки-що поховала Зінька та вернулась з кладовища. Маринка збліділа, схудла, спала з тїла, неначе занедужала, неначе тиждень недужа лежала.

В Чигиринї пройшла чутка, що богато козаків з чигиринського полка один по одному повтїкали з Чигирина і виїхали на зустріч до війська Юрія Хмельницького та запорожського атамана, славного Івана Сїрка, щоб пристати до їх. Сьлїдком за ними майнуло чимало чигиринських міщан, селян з близьких сїл та усякої голоти. Маринка прочула про се і догадалась, з-відкіль виглядати свого милого. Вона що години виходила на гору і очі видивила, поглядаючи на черкаський шлях

Digitized by Google

за річкою, що вив ся гаддюкою на дві верстви глибокими пісками між чималими піскуватими білими горбами. За ті смуги білого піску поривало її душу що дня, що години.

X.

Незабаром по Чигиринї пішла чутка, що вже наступають на Чигиринщину Юрієві прихильники.

Полковник Золотаренко напав на Сьмілу, маєтність Данила Виговського та Катерини. Сам Данило Виговський саме тоді виїхав з гетьманом на раду під Германівку і пробував в обозї польського коронного обозного Андрія Потоцького. Сьміли не було кому обороняти. Оселя Данилова була окопана земляним валом, щільно обгородженим частоколом Золотаренко, менчий брат Катеринивої махучи Ганни, третьої жінки гетьмана Богдана, зруйнувавъ вали і частокіл і спалив оселю пасербиці своєї рідної сестри Ганни. Одначе він не вчинив нїякого лиха самій Катеринї і випустив її на волю, спаливши всю її оселю і пограбувавши її маєтність. Катерина втїкла в Чигирин до гетьманші і подала звістку, що Юрій з Сірком наступають на Чигирин.

Гетьмана не було в Чигиринї. Сьмїлива гетьманша не злякалась Юрія і сама стала обороняти Чигирин. В Чигиринї було доволї усякого запасу для оборони: було шість сотень гармат, чотири сотнї гарнїзона з православної шляхти та Нїмців і кілька сотень козаків, вірних гетьманові. Над артилєрією та нїмецькою піхотою командував Нїмець Данило Олівемберґ, вірний геть-

Digitized by Google

манові. Гетьманша що дня, що години сподівалась, що до Чигирина прибуде обозний Тиміш Носач, котрий мав заїхати в Чигирин до гетьманші на одїзді в Германівку на раду; що дня, що години вона сподівалась, що гетьман з козаками верне ться з Германівки і дасть поміч Чигиринові. Але сподіванка її була надаремна. Ні Носач, ні гетьман не приїздили.

Одного дня після Першої Пречистої Маринка вибігла на гору за садок, виглядати свого Зінька. За річкою Тясмином, за зеленим лугом, за рядами старої вільхи та верболозу так білїли й блищали смуги піскуватих горбів проти сонця, що аж в очі різали. Маринка вглядїла, що на пісках між горбами на широкому черкаському шляху неначе спалахнуло полумя, а над полумям підняв ся ніби дим. Маринка збігла з гори, вбігла в сьвітлицю і промовила до Демка:

— Тату! в пісках схопила ся неначе пожежа, видко огонь і чорний дим!

— Та то пожежа може за пісками десь в селї. Чому горіти там в тих пісках? — сказав старий. — А дай, жінко, бриля! Піду подивлюсь.

Демко накинув на голову бриля і почвалав на гору. Маринка пішла сьлїдком за ним. Старий кинув оком на черкаський шлях. Між крутими білими горбами неначе текла червона, як жар, річка, звивала ся між горбами т все наближалась до Чигирина. Зверху над пісками піднїмав ся неначе справдї густий дим.

— Сїркові Запорожцї! — крикнув радісно Демко. — Це і справдї пожежа для когось... а може й для нас! І Юрій Хмельниченко веде своє військо!

А червоні кунтуші Запорожців все посовувались ближче довгою червоною смугою. Смуга вилась, як

Digitized by Google

гаддюка, по-між білими піскуватими горбами та все наближалась до Чигирина.

Демко не пішов з гори підтюпцем, а бігцем побіг, як молодий хлопець. Маринці аж сьмішно стало, що старий дїд побіг бігцем, неначе грав в гилки. Прибігши в двір, Демко звелів сїдлати коні, узброїв ся сам, подавав рушниці та шаблі наймитам. І в одну міть Демко з наймитами шугнули з двора верхами і покатали в місто збірати своїх однодумців та товаришів.

Тим часом дали знати в гетьманський двір, що за Чигирином з'явились козаки. І Катерина Виговська і гетьманша зразу догадались, які то козаки йдуть на Чигирин.

— Це Юрій з Сїрком та з Золотаренком підступають під Чигирин! Треба вдарити на тревогу! — сказала Катерина з злістю. — А гетьмана нема в Чигиринї, і Тиміш Носач десь задляв ся... Хто нас буде обороняти?

Гетьманша збліда, а потім почервонїла. Її тихі очі блиснули од злости й ненависности.

— Не злякалась я їх! Сама дам порядок! Гей, козаче! Сїдлай коня, як мога швидче! Треба поїхати на гору, оглядїти твердиню. Може Данило Олівемберг задрімав там в твердинї. Треба лаштувати гармати! — говорила гетьманша.

Тиха на вдачу, спокійна з-роду, гетьманша в одну міть стала неначе инча людина. Вона кинулась в кімнату, вхопила два пістолети, заткнула їх за пояс і вибігла на ганок. Козак держав за поводи двох коний. Олеся скочила на коня і махнула на козака. Козак скочив і собі на коня і ледві встиг догнати гетьманшу. Як вихор вона покатала на гору до твердинї, вбігла в браму і крикнула на Олівемберга, щоб він лаштував

Digitized by Google

гармати для оборони твердині і виставив козаків за мостом на Тясмині.

Козаки й Німці в одну мить узброїлись, стали в ряди на поготові до битви. Гетьманша звеліла їм вхопити сокири і поперед усього порубати міст. Вона знала, що по-над обома берегами Тясмина скрізь розлягли ся луги, болота й мокрачі, знала, що Юрієвим козакам трудно буде перейти через болотяну річку, як звалять в воду міст.

Вчинивши приказ, гетьманша сама об'їхала окопи, оглядїла високі дубові частоколи, поставила козаків коло гармат. В неї десь узяв ся голос, десь узялась жвавість. Вона літала конем, як Запорожець, і голосно давала прикази Німцям і козакам.

Олівемберґ повів козаків та своїх Німців до мосту. Не підтюпцем пішло військо, а побігло, хапаючись, щоб захопити міст на Тясмині.

Чигирин на низині коло Тясмина був обкопаний глибоким ровом, а за ровом був насипаний високий вал. Вал ішов до самого болотяного берега Тясмина і неначе пірнав двома кінцями в зелену осоку та високі очерета. На валу стремів високий дубовий частокіл. Проти самого мосту в валу були широкі ворота, а над воротьми високо підніймав ся присадкуватий верх широкої башти. Ворота були замкнуті, але чигиринські козаки не встигли підняти в-гору моста над ровом.

Запорожці в одну мить кинулись на місток, поліали на вал, розкидали частокіл і побігли просто до мосту на Тясмині. Олівемберґ спізнив ся. Запорожці вже вступили на міст. Високо над головами хоружий підняв запорожське червоне знамено і махав ним, показуючи, щоб задні ряди швидче поспішали на міст. Олівемберґ скочив з своїми козаками з другого боку мосту, щоб не

Digitized by Google

пустити Запорожців. Два полки, як два півні, кинулись разом на міст з двох боків і зійшли ся посеред мосту. З твердині випалили з гармати, гармата гуркнула і покотив ся гуркіт розгонами по-над лугами, по-над гаями. На мосту в одну міть блиснули на сонці шаблі й гострі списи, неначе білі блискавки миготіли по-над червоними шапками та кармазинами. Блискавки бігали по-над козацькими головами, звивались гаддюками, сипались искрами, миготіли, неначе падали з-верху на козацькі голови. Блискучі шаблі перехрещувались, дзвеніли, тріщали, черкаючись одна об другу. На мосту підняв ся крик, свист. Запорожці кричали дикими голосами, тюкали, неначе цькували.

— Бий їх вражих ляхівських підлиз! Лупи, качай! Ось ми покажемо вам запорожського гостинця! — кричали Запорожці і як звірі кинулись на Виговців.

Задзвеніли, затріщали шаблі ще дужче. Козаки натовпом стиснулись на мосту, так що ні повернутись, ні поворухнуть ся не можна було. Військо неначе грало на мосту в тісної баби. Часом тільки стовпище, неначе жива хвиля, посовувалось то на один бік мосту, то на другий. Запорожці страшно напирали і не стільки шаблями, скільки силою людських тіл одпихали Виговців. Вже вони зайняли більшу половину широкого мосту, але Виговці крикнули, наперли плечима одні на других і Запорожці знов подали ся назад, знов оступились за середину мосту.

Несподівано підняв ся голос Сірка і, як грім, переміг крики козаків і дзвякіт шабель. — „Пали! — крикнув Сірко до тих запорожських рядів, що стояли на березі Тясмина, — чого стоите дурнички?“ Запорожці випалили з рушниць на Німців та козаків і шляхтичів, що стояли на другому березі Тясмина. Перші ряди

Digitized by Google

Нїмців впали, неначе трава під косою. Густий дим підняв ся над мостом. Нїмцї гуркнули з рушниць на Запорожців. Запорожцї присїли всї на землю, як один чоловік. Кулї свиснули, задзижчали і застукали об стовбури вільшини, що росла на лузї по-над берегами. Дим вкрив усей міст, неначе на мосту схопила ся пожежа. Тільки й видко було, як в диму лиснїли й блискавкою бігали, неначе в хмарах, козацькі шаблї та списи.

Незабаром тихий вітер зніс дим на річку. Дим коромислом повив ся в-низ по-над річкою. Міст знов виступив, неначе з хмари, ввесь залитий ясним гарячим сонцем, ввесь червоний од кармазинів та верхів шапок. А шаблї все блискали та дзенькотали. Міст став повний людий. Стóвпище густїйшало та густїйшало. Товсті поручата по обочинах мосту аж гнулись, ледві видержували страшний натовп. Побиті, поколоті козаки падали на поміст. Натовп ставав на їх трупи, топтав ногами, спинав ся, щоб дістати списами до своїх ворогів. Почув ся між дикими криками жалібний стогін потоптаних, недобитих людий.

Сїрко з Юріям на конях стояли оддалеки на горбу і наглядали за битвою.

— Ну та й довго ж войдують ся мої Сїчовики з тими недоляшками та Нїмотою! Застрягли на мосту, як у дїрцї: ні тпру, ні ну! Ну та й довго ж паскудять ся! Не спроможуть ся взяти якогось паршивого містка! А піду лиш я та махну кільки разів шаблюкою, бо мене вже нетерплячка бере, аж руки засвербіли! — сказав Сїрко і скочив з коня, кинув поводи в руки одному козакові.

Високий та плечистий отаман Сїрко кинув ся в на-

Digitized by Google

товп, як тигр, протовпив ся до середини мосту і крикнув:

— Ану, хлопці, разом! Бийте отих поганців, недовірків та недоляшків! Бийте оттак-о-о! — крикнув Сірко і, вхопивши обіруч важку шаблю, почав косити козацькі голови, як косар косить траву. Виговці остовпіли. Страшний вид славного Сірка нагнав на їх такого страху, що вся їх мужність зникла, неначе завалилась на мосту й пішла на дно річки. Шапка злетіла з Сіркової голови. Довга чуприна розсипалась по голові. Здорові чорні очі горіли огнем. Сірко став страшний, лютий. Виговці вирячили на його очі, як перелякані барани. Полетіли руки, вуха, голови на обидві обочини мосту. Виговці падали на міст, як снопи, скинуті з стіжка. Кругом Сірка стало порожне місце. За ним посунулись Запорожці, а між ними вмішав ся молодий Зінько Лютай. І подались Виговці назад, все оступаючись помаленьку.

Несподівано з Чигирина прибіг на коні Носач, скочив з коня і кинув ся в битву, щоб не допустити Запорожців до берега. Впало кілька Запорожців од його шаблі, неначе уклонились йому до ніг. Носач зирнув і замахнув ся шаблею. Перед ним стояв Зінько.

— Ти чого тут, нéбоже? То це ти став з ворогами? — крикнув Носач. — Ти, син моєї сестри, йдеш проти нас?

— Йду, дядьку! Я не зрадник! я не пристану з Виговцями до Польщі! — крикнув несамовито Зінько і кинув дикий посатанілий позир на дядька та й замахнув ся на його шаблею.

— Дурню ти! Щеня! Як дам тобі по морді оцим держалном, то твоя морда стане плисковата! Хочеш мене старого звалити? Не діждеш! — крикнув Носач.

Digitized by Google

— Діжду, дядьку! Мині й Бог простить за це, коли тепер і брат пішов на брата!

Зінько замірив ся шаблею в саму Носачеву голову. Носач, зручний та верткий, махнув шаблею в бік на-вскоси. Його шабля свиснула, як хвоський батіг, потрапила в Зінькову шаблю и дзвякнула, неначе закричала. Зінькови шабля випала з рук. Носач з'умисне повернув свою шаблю плиском і почав бити нею Зінька, як бють різкою хлопців-свавольців, то по плечах, то по руках. Зінько крутнув ся, одхиляючись на всї боки, але Носачева шабля плиском впала Зінькові на голову. Зінько захитав ся. Йому заморочило голову.

Саме тодї Запорожцї так страшно стовпились, одпихаючи Виговців, що поручата не видержали, хруснули, як скнпочки, і впали в воду. Зінько, запаморочений, похилив ся на бік, захилитав ся і впав з мосту в воду. За ним посипались в річку козаки, неначе хто витрусив груші з мішка.

— Одже ж і ще втопить ся лукавий хлопчисько! — подумав Носач. — Шкода й його, шкода й сестри, шкода й старого Демка. Але на-віщо понесло його ледащого в обоз Юрія та Сїрка?

Тим часом Демко засів в садках за частоколами. До його назбіралось чимало старих козаків-дїдів, наймитів — та усякої сїроми. Як вже зібралось їх чимало, Демко дав команду. Стовпище поперло разом в частокіл плечима. Струхлий частокіл хруснув і повалив ся на землю. Демко і всї за ним разом вискочили з засїдок, вдарили з рушниць на нїмецьку пїхоту з потилицї, а потім крикнули, гукнули і кинулись з шаблями на саму середину пїхоти. Наймити з броварів та мужики побрали в руки частоколини, кинулись на Нїмців та шляхтичів і почали лупити їх по спинах та

Digitized by Google

по головах. Заглушені Німці озирнулись і подали ся назад до мосту. Їх полк неначе розпав ся на двоє, і Демко з голотою ввігнав ся в середину, неначе загнав клин в людську гущавину. Запорожці вскочили з мосту в ту продухвину. Носач подав ся назад, обернув ся і стрів ся носом до носа з своїм шурином Демком.

— І ти, старий, проти нас? І тобі заманило ся на старости кислиць? — крикнув Носач.

— Заманило ся, вороже Україні! — крикнув Демко і замірив ся шаблею на Носача.

— Ей, старий! не грай ся, бо їй Богу не подивлю ся тобі в зуби і зроблю свою сестру удовою! — крикнув Носач, але не встиг він доказати своєї промови, як один козак-шляхтич штурхнув Демка списом в груди.

Демко вблід, заточив ся на ногах, захилитав ся, кров цівкою бурянула з його грудий. Сонце заграло, заблискало в цівці крові, як в червоному кришталеві. Демко звалив ся, як старий дуб, і впав на взнак, поливаючи рідну землю цівкою гарячої крові козацької. Зітхнув він раз, другий і оддав Богу душу.

Виговці розсипались і оступились під сади та частоколи. Запорожці річкою лили ся через міст і наступали на їх. А каламутна вода вхопила Зінька і понесла недалечко од берега.

В той час в-горі випали великі дощі. Вода в Тясмині прибула, сливе як в весняне повіддя, і розлила ся по лугах, по мочарах, позаливала огороди на низині. Зінько потрапив впасти на мілке місце, але бистра течія вхопила його і понесла. Пришиблений в голову, він не мав сили стати на дно і вийти на берег.

Вже вода одвесла Зінька далеченько од мосту, як на берег прибігла Марінка. Вона прочула про битву на мосту і їй серце говорило, що Зінько там, що він може

Digitized by Google

вже вбитий, а може постреляний лежить десь на березі та нема кому дати йому помочі. Вона вибігла з міста і кинулась до мосту. Кулї свистїли кругом неї, дзижчали над головою, а вона не чула того свисту та все бігла до берега.

— Чи не бачили мого Зінька? — питала вона в міщан, що стояли оддалеки над берегом.

— Вже поплив твій Зінько за водою; понесло його затопленим лугом, — говорили їй міщани.

Маринку здушило коло серця; вона побігла по-над берегом так прудко, неначе хотїла догнати свою долю. Якась сила давала ніби крила її ногам.

— Ой Боже мій, Боже! Його вбили! Вбили мого дорогого Зінька! — майнула в неї думка. — Вже ж мінї його не бачити до віку, до суду!

Коло вільхи стояла купка міщан. Міщани вглядїли, що вода несе живого ще козака на затопленому лузї, кинулись в воду і витягли Зінька. Маринка прибігла, вглядїла Зінька на траві, крикнула не своїм голосом і впала йому на груди. Зінько лежав блїдий, з заплющеними очима, але ще дихав. На голові серед тїмя було знать виразку, з котрої просисала ся кров і стїкала на прилипле до голови волосся.

— Милий мій! щастя моє! золото моє! Ой не кидай же мене молодої, бо я вмру за тобою! сама собі смерть заподію! — голосила Маринка, припадаючи головою до Зінькових грудий.

Одна міщанка винесла з хати сорочку. Якийсь старий дїд скинув з себе жупана. Одежа на Зінькові висїла шматками, попорота, пошматована шаблями. Міщани здїйняли з Зінька мокрий жупан, мокру сорочку. Біле тїло, широкі плечі залисиїли на сонцї, а на білому тїлї синїли смуги та попруги од Носачевої шаблї.

Digitized by Google

На обох плечах червонїли подовжасті рани од шабель, неначе два разки перлів прилипли до плечий. Дїд одер од сорочки полотна і позавязував рани на плечах. На Зінька наділи сухе плаття, сухий жупан.

— Буде живий! Не плач, Маринко, не вбивай ся! Це його хтось цюкнув раз шаблею по голові. Це швидко загоїть ся, — сказав дїд.

Маринка перестала плакати і тільки зітхала і з-тиха хлипала. Перси її високо підіймались, неначе хотїли зітханням видихати усе горе, що душило в серцї. Зінько розплющив очі і застогнав. Він ще не опамятав ся гаразд. Йому здавалось, що він у важкому снї, що йому снить ся, нїби він десь на мосту серед битви по колїна в крові, чи в водї на днї річки на зеленій траві, залитій повіддям. Перед його очима нїби лив ся то жовтий сьвіт сонця, то зелений сьвіт води та зеленний одлиск трави на днї річки. Йому все здавалось, що він потопав все глибше, що якась зелена безодня тягне його на глибочінь з усїєї сили, і він не може володати руками і ногами, щоб перемогти ту страшну силу, і все потопав глибше та глибше. Знов пожовкло в його очах, потім позеленїло. Зінько застогнав і заплющив очі. Знов усе почорнїло в його очах, неначе вкрилось чорною темрявою найтемнїйшої ночі. Він втратив памороки и злїг усїм важким завальним тїлом на дїдові руки. Маринка знов заголосила, впала на-вколїшки, обняла Зінька за шию і притулилась горячою щокою до холодного Зінькового лиця.

— Та не плач, Маринко! Надаремно ти побиваеш ся! Він живий, тільки зомлїв. Йому забило тямки і в його голова запаморочилась, — втїшав дїд Маринку. — Не од таких ран виходжував ся я, як був козаком. В Зінька не рани, а дряпки та виразки по тїлї.

Digitized by Google

Міщани запрягли коні в віз, наклали на віз сіна обережно поклали Зінька на сіно та й повезли на Демків хутір. Маринка йшла за возом, як за домовиною, і тихо голосила та хлипала.

Тимчасом Сірко та Запорожці перейшли через міст і почали розгонювати на всі боки стовпище Німців та козаків-Виговців. Сірко кинув очима на бік і вглядів велитеньську фігуру старого Демка, що валялась на землі в крові, як колода старого дуба в лісі. Сірко впізнав Демка Лютая.

— І здоров будь, Демку, і прощай на віки, вірний товаришу! — крикнув Сірко, кланяючись до Демка. — Так он де довелося тобі полягти головою! Не впав ти од ляцької кулі, не йняла тебе куля татарська, пройняла твої козацькі груди шабля недовірка козака-зрадника. Прощай, Демку, на віки!

Старі козаки й наймити дістали в одній хаті драбину, встелили її впоперек плисковатими частоволинами и поклали Демка на ті носилки. Дванадцять чоловіка вхопили носилки на плечі і тихою ходою понесли Демка на хутір. Ще зовсім тепла, здорова голова Демкова коливалась на язах, ноги ворушились то на один бік, то на другий. Здорові довгі вуса гойдались на вітрі, як живі. Здавалось, ніби несуть живого чоловіка, але облитий кровю жупан, патьоки крові на часоколинах, криваві краплі, що поливали стежку, все це показувало, що вже настав вічний спокій для невтомного оборонця України.

Запорожці та Юрівські козаки перейшли через міст і кинулись слідком за Виговцями та найнятими Німцями, Юрій Хмельницький позад усіх з'їхав на міст на сіреньому коні. Усей міст був залитий кровю. Усей міст червонів, неначе підплив людською кровю. Поде-

Digitized by Google

куди чорніли кровяні калюжі, припечені гарячим сонцем. Кров в калюжах вже поскіпалась. На мосту валялись трупи суспіль, як зрубане колодддя в лісі, валялись одтяті по плече руки, валялись стяті голови, як гарбузи на баштані, валялись одсічені вуха, носи, шматки мяса, неначе тріски на дривітні. Одна рука заклякла з шаблею в пальцях. Закляклі пальці держали шаблю так міцно, неначе пявками впились в держалиско. Уся міць, уся сила, з котрою рука замахнулась на свого таки брата-козака, неначе захолола й заклякла в здоровецькому кулакові. Один прездоровий труп зсунув ся плечима з мосту. Одтята голова теліпалась на шкурці і звісилась вниз над воду, неначе заглядала в річку, а з шиї дзюрчала та точилась тепла кров, як червоне вино з бочки, лила ся в воду і закрасила каламутну воду довгою червоною смугою на самій бистрині. Подекуди по жолобчастих дошках помосту ще стікала кров в воду і довгими смугами червоніла на бистрині.

Юрій з'їхав на міст. Кінь схарапудив ся, бояв ся ступати на трупи, як на живих людий. Юрій торкнув в боки коня острогами. Баский кінь пішов по трупах, але все хропів і прихкав ніздрями, неначе бояв ся тієї страшної картини людської звірючости. Юрій спинив коня серед мосту і оглядав картину свіжого кровавого бойовища. Ні один пружок його молодого лиця не здригнув ся, ні один пружок жалю та смутку не набіг на його чоло, на його вид. Він з презирством дивив ся на трупи, на кров оборонців свого ворога, неиависного гетьмана.

З води виринали козацькі трупи, що позачіплювались одежою об стовпи під мостом. Трупи то поринали, то виринали, витикаючи поверх води то зрізану вщерть червону шию без голови, то покрівавлене плече

Digitized by Google

без руки. Один вбитий Запорожець зачепив ся жупаном за кілок стовпа, падаючи в воду. Жупан не пускав його потонути на дно. Вода гойдала тїло, як вітер гойдає дуба. Червоні сапянцї то мріли під водою, то виринали по-верх води и лиснїли на сонцї, як червона калина, облита дощем. Довга чуприна, як гаддюка, вила ся в бистрій водї, метлялась па всї боки, неначе жменя конопель на бительні. Вода в Тясминї почервонїла. Тясмин неначе заплакав кровю, пролитою братами-козаками. Річка несла трупи, несла чорні шапки з червоними верхами. Шапки позачіплювались за кущі затопленого верболозу та високої осоки. Здавалось, нїби вода вкрилась червоними квітками чудернацького латаття з чорним широким листом. Ворони почули людську кров, злетїлись і обсїли верби, вкрили кущі. Хижі орлита яструби шугали високо в небі над річкою, зачувши дух крові.

Юрій задивив ся на ту картину смерти, котра недавно витала над мостом, над річкою, і осьміхнув ся злим осьміхом. В гострувatому лицї з тонким гострим носом, в гострих темних очах засьвітилось щось хиже, як в очах хижого шуляка, коли він кидаєть ся на здобуток.

Дух людської ще теплої крові парував під гарячим промінням сонця з крівавих калюж. На мосту тхнуло кровю, як в різницях. Сам шляхетний кінь неначе спахнув гнївом на ту людську звірючість, заіржав і почав бити копитами. Копита захлюпали в крові, як у калюжі, і червоні бризки людської крові пороснули навкруги, як коралові намистинн порваного намиста. Кінь вдарив копитом в одну голову. Голова покотилась і впала в воду. Вода покотила голову з чуприною, неначе в водї крутив ся волоський темно-зелений гарбуз,

Digitized by Google

зірваний з бадиллям, з огудиною. Голова крутилась, переверталась, вищиряла зуби, мотала чуприною, залупувалась в своїй чупринні, як в кущирі. Юрій задивив ся на ту картину й зареготав ся. Кінь скочив у перед. На кінці мосту лежав впоперек лицем до гори ще молодий козак-Виговець, пишний, гарний, як картина. Русяві кучері вили ся хмелем кругом голови. Незвичайної краси лице, ніби виточене з мармору, неначе задрімало, очі закрились прозорими віками, довгими віями. Кучері потонули до половини голови в крові. Сам кінь неначе пожалував топтати копитами ті кучері і обминув трупа, ніби живого чоловіка.

Юрій свиснув на коня. Кінь став дибки і застукотів копитами. Юрій поскакав доганяти своє військо. Тимчасом Сірко з Запорожцями погнав ся за втікачами. Добре бились Виговці, але нічого не вдіяли і мусіли втікати. Вони кинулись втікати в ростіч, а потім скупчились, побігли на гору, вбігли в одчиняну браму і сховались за валами, обтиканими дубовим шпичастим частоколом. Брама зачинилась. Налагодивши гармати, козаки-Виговці і Німці поцілились на Запорожців і смальнули з однієї гармати, потім з другої. Юрій і Сірко з військом оступились назад і подались в місто. Чигирин ще не був взятий.

— Не тепер, то в четвер, а Чигирин і твердиня будуть в наших руках! — обізвав ся Сірко до Юрія. — Попоробили, попопрацювали ми оце на містку, а тепер час би і за добрий обід сісти. Але мабуть гетьманша не нагодує нас смачним обідом за цю криваву справу.

— Що не нагодує, то не нагодує! Вона рада б теперички нагодувати нас залізним бобом, — обізвав ся Юрій. — Тепер вона й Катерина сидять в батьківському палаці та мабуть од злости кусають свої пальці. За

Digitized by Google

те ж почастує нас медом та вином моя мачуха Ганна. Я догадуюсь, що вона потай од гетьманші десь у сусіди готує нам препишний обід.

— Юрій і Сірко з декотрою старшиною в'їхали в гетьманський двір. В одчинених дверах на порозі стояла Ганна Хмельницька і держала в руках на срібному полумиску хліб та сіль. Юрій, Сірко й козаки скочили з коней і приступили до Ганни, поздіймавши шапки.

— Витаю тебе, сину, в батьківському дворі, як господаря й гетьмана України! Даруй же Боже, щоб ти гетьманував і пробував в цьому палаці до своєї жизности!

— Спасибі, мамо, спасибі! — сказав Юрій і, поцілувавши Ганну в руку, хотів взяти хліб.

— Дам тобі, сину, святий хліб тільки тоді, як даси обіцянку, що не вчиниш ніякого лиха твоїй сестрі Катерині, гетьманші Виговській і її дитині. Скажи мені певне слово, що ти випустиш їх на волю, не вчинивши їм ніякого лиха. Мій брат Василь обидив Катерину, тим, що зруйнував і спалив її оселю в Сьмілі. Вона тепер не має ні житла, ні пристановища.

— Добре, мамо! даю своє гетьманське слово і додержу його. Катерина нехай живе в Субботові тимчасом, — сказав Юрій.

— А чи нема, Ганно, в тебе чого попоїсти? Ми голодні, як вовки сіроманці. Ото б тернули, як би оце нам добрий обід? Аж за вухами б лящало! — промовив Сірко.

— Обід! е та ще й добрий! Я вгадувала, чне буде зверху, а чне на споді, як ви підступали під Чигирин, і потай од Олесі Виговської звеліла і понаварювати і понапікати.

Юрій вступив в покої і пішов шукати своєї сестри Катерини та гетьманші.

Катерина й гетьманша сиділи в одному маленько-

Digitized by Google

му покоївкові. Маленький син гетьманші качав ся долї на килимі і грав ся з кошеням.

— Добридень вам в хату! Витайте гостий, хоч непроханих і нежаданих! — сказав Юрій.

Катерина мовчала і гетьманша мовчала. Вони обидві понадувались й одвернулись од Юрія. Ні одна не підвела очий, не глянула на Юрія.

— Вже хоч сердьтесь, хоч не сердьтесь, а Чигирин мій, а ви мої полонянки. Вас одвезуть в Суботів і будуть вас там держати, доки я не розправлюсь з гетьманом Виговським, доки не видеру з його рук булави і батьківських скарбів, — говорив Юрій.

Запекла та завзята, як і її батько Богдан, Катерина встала і, гордо підвивши голову, вийшла до другої кімнати. Олеся сидїла мовчки і не глянула на Юрія.

— Ось подивись, який у мене гарний котик! Це мінї бабуня дістала. Але котика не посилай в Суботів. Я з роду не дам! — говорив Остапчик і втїк у куток та й сховав котика за скриню.

Ганна посадила гостий за столи і звелїла подавати обід. Юрій пішов просити Катерину та гетьманшу на обід. І Катерина й Олеся і словом не обізвались і не глянули на його.

— Не до обіда тепер їм, сину! Їжа не йде їм на думку, — сказала Ганну і звелїла подати обід гетьманші та Катеринї в окромну кімнатку. Обидві вони сидїли за столом і ложок не вмочили. Їм було тепер не до їжі. Гетьманша нагодувала тільки Остапчика. Остапко та кошеня пообідали в-смак за їх обох.

— Тепер ви, мамо, зістанетесь господинею в моїому палаці і будете доглядати мого добра, поки ми справимось з гетьманом, — сказав Юрій.

По обіді Юрій звелїв одвезти гетьманшу й Катери-

Digitized by Google

ну в Суботів і поставити коло їх сторожу. Одначе він швидко після того випустив Катерину на волю, а гетьманшу трохи не рік держав в Суботові під сторожею. Катерина одначе зісталась жити в Суботові і вкупі з приятелькою гетьманші Грушовою, жінкою генерального писаря Груші, розважали її в самотині та в горі.

Але вернімось до Зінька. Його пораненого привезли в двір. Маринка заголосила, як угляділа стару Демчиху, і кинулась їй на плечі, неначе жалілась на свою лиху долю. Демчиха заплакала і почала втішати Маринку. Чоловіки внесли Зінька в хату і поклали на ліжку в кімнаті. Плач і хлипання стревожили Зінька. Він одслонив віка, глянув каламутними очима і не міг опамятатись, де він тепер знаходиться. Незвичайні попередній ші події, швидко міняючись перед його очима, затуманили йому памороки й затінили память. Жовті пружки літали перед його очима по білих стінах, по шибках вікна. Він знов заплющив очі, і жовті кружки замиготіли, стали червоні, як кров, потім забігали, задріжали, заворушились, як пшениця на решеті тоді, коли її точать; потім усе позеленіло в Зінькових очах. Зелений прозорий сьвіт залиснів в очах, і йому все здавалось, що він потопає в воді і бачить під собою зелене дно, вкрите не то травою, не то дрібною рясною, а в тому зеленому сьвіті мигали блискучі искри, неначе лисніли шаблі та списи. І в одну міть йому уявив ся дядько Носач, страшний, лютий, з блискучою шаблею в руках. Рука з шаблею замахнулась на його.

Зінько опамятав ся, пригадав і битву на мосту, і дядька Носача, і як він впав з мосту в воду, як вода заклекотіла на бистрині і покотила його по залитих зелених лугах. Думки пішли одна за другою рівно, не-

Digitized by Google

наче намистини в разку намиста нанизувались одна за одною.

Зінько одслонив віка, втямив, де він лежить, впізнав Маринку, впізнав матір, впізнав свою хату. Він почував, як болїла в його голова, як нили роз'ятрені рани на плечах та сині попруги. І ні один стогін не вирвав ся з міцних козацьких персів. Спокійно дивились Зінькові тихі сині очі на Маринку і неначе промовляли: Не плач, не вбивай ся, моя мила! Я ще живий і буду жити...

— А де ж батько? Чи не бачила ти, Маринко, батька? — спитала Демчиха.

Тільки-що вона промовила те запитання, за ворітьми почув ся гомін. Демчиха вибігла на ганок.

— Одчиняй, осаулихо, ворота! Йде до тебе Демко, вже як дорогий гість, в останній раз! — гукнув старий козак з-за воріт.

Демчиха побігла одчиняти ворота, вглядїла ту козацьку домовину, стулену з частокола, на котрій несли Демка, і зразу зауважила, що вже Демко не встане з тієї козацької домовини по віки вічні.

— Лежить твій Демко, буцїм живий, але вже йому не вставати! — сказав старий козак. — Винеси, осаулихо, води в садок; мы обмиємо на йому кров оттам на причілку, причепуримо, одягнемо, та вже тодї внесемо до господи.

Стара осаулиха припала до ніг Демкові, припадала до носилок, і довго-довго плакала, побиваючись. Старі козаки та сірома стояли на одному місці з носилками, поздіймавши шапки, і дали волю Демчисї виплакати горе, вилити сльози.

Старі Демкові товариші-козаки обмили Демкове тїло, одягли в козацький жупан, обули в червоні са-

Digitized by Google

пянці, внесли в хату і поклали в сьвітлиці. В той час гукнула гармата раз, потім другий. Запорожці, пообідавши в-смак після важкої праці на мосту, облягли твердиню, огорнули її з двох боків, окопались валом, поставили гармати і почали вибивати Виговців та Німців з замку. Саме тоді набігла на небі чорна хмара. Вдарив грім раз, другий. Гурміт грому злився до купи з гуком гармат. На дворі задощилось, занедогодилось. Дощ цілив ливцем, як з відра, і змив міст, замазаний, залитий козацькою кровю, котрої наточили козаки з своїх таки братів-козаків. З того бойовища пішла на далекійші часи неначе страшна пошесть на проливання братньої крові, на велику руїну України.

Прийшов і отаман Іван Сірко на остапні одвідини. Він перехрестив ся, поцілував у руку мерця і став, опустивши руки; потім заклав пальці одної руки за пальці другої, вивернувши руки долонями вниз. Здорові чорні пальці хруснули з досади та з горя. Довго стояв Сірко, високий та плечистий, такий, як і покійник Демко, стояв, похиливши голову і втупивши очі в поміст. Думи за думами линули в його голові; картини битв та стичок виникали одна за другою, тих битв з Татарами, з Поляками, де він бив ся з ворогами попліч з Демком ще за молодих літ. В хаті усі мовчали, неначе боялись стревожити той рій споминок, котрий обсів сиву Сіркову голову. Демчиха й Маринна перестали голосити. Сірко зітхнув. Високі та широкі перси підвелись в-гору, як гора, й не швидко опали. Він підвів голову, підвів карі блискучі очі і зирнув на Демчиху.

— Я думала, що Демко вже вмре своєю смертю, доживши свій вік, — тихо заговорила Демчиха.

— Не козакам помірати в своїй хаті. Наша смерть

Digitized by Google

на чистому полі, наше тіло на поталу орлам та вовкам сіроманцям, — сказав Сірко і пехапцем вийшов з хати та й повростував на гору до Запорожців, до вимка.

Епілог.

Саме в той час, як Юрій та Сірко добували Чигирин, гетьман Виговський скликав козацькі полки на раду під Германівкою. Полки зійшли ся недалеко од Германівки на долині, де протікав невеличкий потік, ховаючись в осоці, в рогозі та в очеретах. По один бік долину перетинав старий дубовий та грабовий ліс. По обидва боки долини стреміли рядами круті горби. Полки зійшли ся на широкій долині і стали лавами з трьох боків. Козацька старшина скупчилась серед полків на чималому пустому просторі. Серед того простору стояв стіл застеляний червоним сукном. Коло столу стояв з грамотами генеральний писар Груша. Червоні знамена мяли на вітрі, тріпались, неначе птиці, і шелестіли. Уся зелена долина неначе маком зацьвіла: скрізь червоніли на ясному сонці козацькі кунтуші, лисніли червоні верхи шапок. Кругом стола червоні сапянці на полковниках та отаманах аж горіли, неначе вони стояли по коліна в жару. Навкруги долини усі горби обсипали селяне з Германівки та близьких сіл. Довгі ряди селян в чорних свитах чорніли по горах, неначе насовувались чорні хмари. Усі полки, усе стовпище гуло тихо, неначе бджоли в ведоровій пасіці.

З-за гори під лісом з'явив ся гетьман Виговський на коні в червоному оксамитовому жупані, в шапці з

Digitized by Google

двома перами над лобом, обсипаними діяментами. Пера засяли, заблищали на сонці. Військо і народ впізнали по тих перах гетьмана. За гетьманом їхав на коні обозний Носач та кілька полковників, а за ними сьлідком виступав з-за гори полк з тисячі шляхтичів та найнятих польських жовнірів. Гетьман не йняв віри своїм козакам і найняв в польського коронного обозного Андрія Потоцького, що стояв в Білій-Церкві, тисячу польських жовнірів на всякий час. Той полк жовнірів став під лісом на поготові до оборони гетьмана.

Гетьман з старшиною в'їхав на коні в середину козацького круга. Вид його був спокійний на взір і гордий, але в очах виявляла ся тревожність і непевність. Душа його була неспокійна: він не був певний, що рада прийме радо й прихильно угоду з Польщею. Козацькі полки, стовпища селян на горах затихли, неначе замерли. Лави козаків стояли, неначе скамянїли. Тільки знамена шелестїли та лупотїли на вітрі.

— Шановні полковники й сотники! Ви вже знаєте, які пункти Гадяцької умови затвердив король і варшавський сойм. Тепер треба оповістити ті пункти усім козакам, щоб у нас була певна згода по всїх полках, — почав говорити гетьман.

Старшина вислухала ці слова гетьмана і заворушилась з тиха. Ті полковники та сотники, що не дістали од короля права шляхецтва, почали тихо гомонїти й нарікати. Гетьман послав Верещаку й Сулиму між полки, щоб вони прочитали й вияснили козакам пункти Гадяцької умови. Козаки вислухали грамоти й закричали: „То це нас знов оддають Польщі! Десять років тільки минуло, як ми вирвались з ляцької неволї, а гетьман знов оддає нас польським свавольним панам в пекло! Не треба нам Польщі! Не хочемо до Польщі! Бий Виго-

Digitized by Google

ців на смерть! Поляжемо головами, а Польщі не піддамось! Пани нас дурять своїми обіцянками. Вони знов наїдуть на Україну, загадають нам робити панщину! запряжуть нас в ярмо! Знов будуть нас заганяти в костьоли! Не попустимо цього! Гетьмане! клади на стіл булаву!"

В одну міть усі полки заворушились, зашуміли, як роздратовані бджоли в улику. Стовпище селян по горах заворушилось и закричало. Усі козаки загули, як бір у велику бурю. Гетьман не був страхополох, видержував нераз великі битви. Але він почував, що переполох підступав йому під груди. Його здушило в грудях, здушило коло серця; він бояв ся за своє життя. Тревожними гострими очима поглядав він на ті купи війська, котрі згромадились кругом Верещаки та Сулими. Крики дужчали. Замигали, залисніли шаблї по-верх козацьких шапок. Гетьман вглядів, як рука в Верещаки, піднята в гору з паперами, одскочила по лікоть і полетїла в гору. Зимигали, заблискали шаблї над головами Сулими та Верещаки. Сулиму й Верещаку порубали й пошматували в одну міть. Полки заколивались, захилитались, як филї на морі, і рушили до столу, до того простору, де стояв гетьман.

Тодї Виговський втямив, що його замір не вдав ся, що козацькі шаблї готові пошматувати й його. Він почував, що смерть вже замахнулась на його своєю замашною косою, він неначе почував хвоський свист тієї коси над своєю головою. Страх напав на його в одну міть і мороз пішов по всьому тїлї. Гетьман повернув коня назад і з старшиною бігцем подав ся до лїса. Полки рушили за ним на-вздогінцї. Тодї тисяча найнятих польських жовнїрів виступила з лїса и закрила його

Digitized by Google

од козаків. „І втікав він — каже український літописець — як втікає обсмаляний з пожежі".

Гетьман втік в польський обоз, що стояв під Білою Церквою, і вкупі з польським коронним обозним Андрієм Потоцьким поїхав до Білої Церкви. Становище козаків рушило за ним на-вздогінці і стало станом на Взінні недалеко од Білої-Церкви. Тут зібрала ся нова козацька рада. На цій раді Виговського скинули з гетьманства і обібрали за гетьмана Юрія Хмельницького.

До Виговського в Білу-Церкву прибули козацькі посланці і вимагали, щоб він сам приїхав на раду і поклав булаву. Виговський не згодив ся на це і не поїхав. Тоді козаки послали до його канівського полковника Лизогуба та миргородського полковника Лісницького і домагались, щоб Виговський принаймні прислав бунчук та булаву, коли сам не хоче прибути. Довго Виговський противив ся, але побачив, що не переливки, і промовив: „Я вертаю бунчук і булаву, але з такою умовою, щоб козацьке військо зісталось в підданстві польського короля." Виговський доручив бунчук та булаву своїому братові Данилові і вкупі з посланцями одіслав його на раду. Данило оддав бунчук і булаву й оповістив, що Виговський зрікаєть ся гетьманства, але з такою умовою, щоб Україна зісталась при Польщі і щоб Юрій випустив жінку Виговського з сином з Чигирина, давши передніїше в заклад кілька козаків для певности слова. Козаки згодились і оповістили Юрія гетьманом. Юрія підняли, поставили на стіл і прикрили його знаменами. Данило подав йому булаву. Після ради обозний Носач, полковники Гуляницький та Дорошенко прибули до Білої-Церкви і дали Виговському підписку Юрія і старшини, що вони вида-

Digitized by Google

дуть йому жінку з сином та з деякими Поляками, що пробували в полоні в Чигирині.

Але не швидко Юрій випустив жінку Виговського з полону. Трохи не рік довело ся їй прожити в Суботові під сторожею. Юрієві Хмельницькому не було часу думати про неї. Од Білої-Церкви козацьке військо рушило до Канева. Зібрали нову раду в Жердеві коло Канева, куди прибуло чимало полковників з-за Дніпра, прихильників Москви. На цій раді затвердили вибір Юрія на гетьмана і постановили знов піддатись московському цареві.

За втрачене гетьманство король Ян-Казимір щедро обдарував Івана Остаповича Виговського. Наставив його київським воєводою і сенатором і подарував двоє старостств: Любомль в Холмщині і Бар на Поділі. В першому старостві було 25 сіл, в другому було 80 сіл. Окрім того король подарував Виговському маєтність в Галичині коло Жидачева: Руду на Стрию, Волицю й Кохавину.

Олена Виговська довідала ся про цей щедрий королівський подарунок і втішила ся тим, що вона воєводша й сенаторша, хоч і не гетьманша та велика княгиня.

Юрій зараз звелів випустити з полону свою сестру Катерину, але вона не мала пристановища і зісталась жити в Суботові при Олені Виговській.

Вже аж зімою після Різдва 1660 року в Переяславі зібралась нова козацька рада, на котрій затвердили Юрія на гетьманстві і постановили знов вернути Україну в підданство цареві Олексієві, але багато полковників на правобережній Україні не присягли цареві і зістались вірними королеві. Данило Виговський задумав одібрати свою маєтність Сьмілу та Лисянку, маєт-

Digitized by Google

ність Богданової менчої дочки Олени Нечаєвої. Він рвав ся в похід, щоб визволити з полону Олену Виговську і свою жінку Катерину. Але корсунський полковник Петренко розбив Данилових козаків коло Лисянки і самого Данила взяв в полон і видав московським воєводам. Данила повезли в Москву, але він помер в Калузї і його тїло привезли в Чигирин і оддали жінці. Катерина звелїла поховати Данила Виговського в суботівській церкві рядом з могилою свого батька Богдана. Катерина зісталась бездїтною удовою.

Незабаром після того Павло Тетеря прибув в Чигирин і пробував там довгенько вкупі з паном Беньовським. В Суботові він стрів ся з удовою Катериною і в кінцї 1660 року Юрій дозволив сестрі повінчатись з Тетерею. В осени Юрій випустив Олену Виговську з полону і одіслав з певною приставленою сторожею до Івана Виговського.

Іван Виговський, тепер вже київський воєвода, проживав в Галичинї, в своїй маєтности Руді, де був просторний старий палац, де можна було проживати в мирі і спокої, куди не заходили нїякі козацькі загони. Виговський поновив, побільшив старий замок і зажив з своєю Олесею та сином в спокої. Але йому не сидїлось в далечі од України в Руді. Його тягло на Україну, йому хотїло ся брати суспіл в українських дїлах, хотїлось грати ролю дїяча в історичних українських подіях. Він перейшов в свою маєтність Бар на Подолї, щоб назирати за живим рухом подій на Україні. Виговський полагодив, поновив старий замок, обсадив його гарнїзоном і настановив брата своєї жінки Юрія Стеткевича комендантом замка. Коло Виговської завсїди проживала Раїна, жінка Константина Виговського, та

Digitized by Google

дочка її брата Михайла Стеткевича, що був ченцем в Печерській Лаврі, і уся сім'я Юрія Стеткевича.

В той час події на Україні не йшли рівною ходою, а бігли швидким конем. Юрій Хмельницький, після битви під Чудновом, де Поляки розбили московське військо і взяли воєводу Шереметева в полон, знов оддав Україну Польщі, а потім зрік ся гетьманства і постриг ся в ченці. На правобережній Україні козаки вибрали за гетьмана Павла Тетерю. Польський король Ян Казимір виступив з військом на Україну, перейшов за Дніпро, щоб добути собі і лівобережню Україну, де полковники зістали ся вірними Москві і вибрали собі за гетьмана Бруховецького.

Іванові Виговському захотіло ся знов добути собі гетьманську булаву. В той час, як король брав городи за Дніпром, в Київщині стало неспокійно. Київський воєвода сидів в Барі і пальцем не поворушив, щоб заспокоїти край. Гетьман Тетеря винував у всьому Виговського, говорив, що „Бар усьому виною". В той час Іван Сірко з Запорожцями рушив в Брацлавщину, щоб одняти правобережню Україну од Польщі і послав вперед загін під приводом Сулимки. Сулимка дійшов до Білої-Церкви, де його розбили польські жовнїри під приводом Чарнецького і полковника Себастіяна Маховського, здичілого й жорстокого чоловіка. Виговський певно хотів знов взяти гетьманську булаву і часто промовляв: „Продам Бар, продам Руду і заграю Ляхам в дуду".

Тетеря й Маховський обвинували Виговського, що він хоче зрадити Польщу і пристати до Москви, що він накликав Запорожців з Сулимкою. Ця чутка дійшла до Бара. Виговський видав 1-ого марця в Фастові протест проти такого заздрівання його в зраді, а сам поспішив

Digitized by Google

до Білої-Церкви, щоб виправдити себе перед Маховським, котрому король дав право втихомирити край хоч-би найстрашнїйшими карами. Виговський не застав Маховського й Тетері в Білій-Церкві, поїхав в Рокитну, але й там їх вже не було. Тетеря и Маховський рушили на Корсун.

Маховський запрошував Виговського в Корсун. Не заздріваючи нїчого, Виговський прибув до Корсуна і став на кватирі в одного міщанина. До його зараз прийшов Маховський і оповістив, що він засудив його за зраду Польщі на смерть. Оповістивши Виговському свій присуд, Маховський вийшов з хати і поставив сторожу з польських жовнїрів коло сїнешних дверий.

Виговський стояв серед хати як непритомний. Він почував, що попав ся в руки свого ворога, що неминуча смерть жде його за порогом. Усе його тревожне життя, усї подїї його віку майнули перед ним, неначе ряд взорцїв на довгій папіровій смужцї, майнули події все кріваві, неспокійні: і полон в Татар, і битви гетьмана Богдана, і його служба в Богданових походах, і страшна битва під Конотопом, де він одбивав ся од Москви, де полягли десятки тисяч московського війська, і гадяцька умова, і ласка короля. Листочки книги його життя перегортались швидко, неначе од вітру шелестїли... От він сам вступає на місце великого Богдана, він сам гетьман і великий князь України, надарований великими маєтностями, багатий і славний на всю Україну; от він воєвода і сенатор, а може й знов гетьман і великий князь... І якийсь пїкчемний полковник Маховський перетне нитку його життя, поверне в порох його мрії, потопче ногами його палкі бажання й його мертве тїло.

В хатинї було тихо, як в домовинї. Був ранок 9

Digitized by Google

марця. Сонце пишно зійшло і осяяло усю хатину, підживило мертвоту тиші. Виговському стало невимовно важко на серці. Йому забажало ся жити і добуватись слави. Він опамятував ся і пожалів, що не взяв з собою козацької сторожі.

„Піду скажу Маховському, щоб дозволив мині покликати сьвященика, щоб дозволив висповідатись і запричаститись перед смертю, а через сьвященика я дам знати, що мене хотять зараз згубити з сьвіта... Може обізвуть ся міщани, стануть за мене, заступлять ся за мене козаки..." подумав Виговський і раптом одчинив двері і вийшов на двір.

— Дай міні, полковнику, сьвященика! Дай мині хоч висповідатись та заприча — —

Здичілий і зьвірюковатий Маховський скомандував жовнірам. Жовніри випалили з рушниць — і Виговський звалив ся і, як сніп, впав на одвологлу землю.

— Невже я впав од польських куль? Невже мене вбили Поляки, котрих я так любив? — промовив Виговський і вхопив ся за серце. Жмені його були повні крові. Він махнув рукою і забризкав кровю лице й очі Маховському...

— Олесю моя дорога! сину мій! — ледві промовив Виговський і голова його впала на землю.

Збігли ся міщани та козаки, внесли в хату мертвого Виговського і поклали на лаві. Хоч Виговського не любили за його прихильність до Польщі, але ліходійний вчинок полковника Маховського, котрий без суду й позвів покарав смертю сенатора і воєводу, цей розбишацький, самоправний вчинок збурив увесь Корсун і підняв усіх проти Маховського. Маховський мусів тікати з Корсуна.

Звістка про убійство Виговського швидко дійшла

Digitized by Google

до Бара. В Барі добре знали Маховського, знали звірячі норови цього польського гайдамаки. Виговська вся отерпла й охолола, зачувши про такий самоправний вчинок Маховського. Вона впала, як сніп, на руки своєї приятельки Грушової та невістки Стеткевичевої.

В барському замку все стревожилось. Усї сподівались, що лютий Маховський, ворог покійника Виговського, от-от незабаром з'явить ся з своїм полком під Баром, нападе на замок, спалить, знищить і заграбує усе добро, повбиває усю сїмю й рідню Виговського.

Комендант замку, брат Виговської, Юрій Стеткевич зараз дав приказ полагодити вали та частоколи кругом замка, звелїв лаштувати гаківниці, поставити їх на валах, на баштї узброїв двірських козаків, навіть наймитів, подававши їм рушниці. Чутка про убійництво Виговського швидко пішла по околицях. Дрібна православна шляхта, близькі й знайомі Виговського православні пани сполохались: вони боялись, що загін Маховського от-от вчинить напад і виріже в пень усїх православних шляхтичів, прихильників Виговського. Шляхта повтїкала до Бара, зібравши з похвату деякі дорожчі пожитки та скарби. Увесь замковий двір сповнив ся втїкачами. Дїти підняли плач, жінки поперелякувались, поховались в садках за валами, в льохах, в пивницях. Юрій Стеткевич давав усьому лад та порядок, роздавав харч втїкачам, роздавав рушниці та усяку збрую.

Виговська боялась і за своє життя і за життя свого сина. Юрій Стеткевич звелїв їй і всїм женщинам лаштуватись в дорогу, щоб переховатись в густих лїсах, доки мине небезпешність. Позапрягали карети та шарабани, набрали чимало харчі. Виговська й Маруся Стеткевичева з Грушовою позабірали скарби і поховали

Digitized by Google

їх в возах. Забравши на вози усіх женщин та дітий Юрій Стеткевич завіз їх в густі барські лїси і сховав в страшні гущавини грабового лїса в глибокій долинї, куди трудно було доступитись загонам Маховського. В узькій долинї на маленькій прогалинї, закритій кущами лїщини та вільхи, під самим грабовим лїсом поставили вози та шарабани. Весна була рання, але холодна й вітряна. Одвологла мерзла земля пустила густий опар, неначе куріла димом. Усї позлазили з возів і поставали мовчки між грабами та столїтнїми дубами: усї боялись навіть говорити голосно. Земля на прогалинцї вкрилась зеленою травою. Синій та білий ряст манячів поміж кущами. Жовтогаряча кульбаба вкривала прогалину, неначе хто розкидав по траві зірки. Остапко й весела дочка Юрія Стеткевича Христина кинулись бігати по траві та рвати ряст і заговорили голосно. Малий хлопець почав перегукуватись з Христиною. Виговська впинила їх і заборонила говорити голосно. Усї притихли й ущухли і говорили тихенько, неначе коло домовини, в котрій лежав покійник.

Настав вечір. Вже й на дворі смеркло. Виговська не звелїла розкладати багаття, щоб часом жовнїри Маховського не вгляділи диму та огню і не догадались, де вона ховаєть ся. Вітер жалібно гув між голим гіллям. Лїс коливав ся на взгірях з-верху до низу, неначе море на вітрі, а в долинї в затишку було тихо. Чорна нїч впала на чорний лїс і неначе вкрила його трауром по Виговському. Їжа нїкому не йшла на думку. Усї полягали в шарабанах і поснули міцним сном. Спали й погоничі на соломі на возах. Тільки коні, попривязувані коло возів, хропли та прихкали, тереблячи на ввесь рот овес.

Digitized by Google

Одна Виговська не спала. Сон втік од її очий і неначе сховав ся в густому лїсї. Вона сидїла в здоровому шарабанї коло сонного Остапка, і важкі, сумні думи низько похилили її голову, як важкий снїг похиляє гілля зеленої сосни. Зійшов місяць и блиснув через тонкі хмари, що гнались одна за другою, неначе бігли на-ввипередки. Блиснув місяць і вирнула з чорної темряви постать Олесї, вся закутана в сумний чорний убір, виглянуло її повне збліде лице, смутне чоло та заплакані очі. Вона згадувала свої дівочі літа молоді, згадувала, як вони побрались з Виговським, пригадала свої палкі мрії, котрі Виговський справдив неначе якимись чарами, згадувала і його самого, як углядїла його колись на баскому коні в Київі, всього в оксамитї, в кармазинах, в золотї, пишного й гарного, як намальованого на картинї. І сльоза за сльозою покотилась з її очий і впала на її повні бліді руки...

„За що Ти, Боже, наслав на мене одну таку велику кару? За які мої провини?“ тихо промовила Виговська і підвела свої смутні очі в-гору.

А над лїсом пишно блищав місяць і неначе летїв на зустріч швидким хмарам. Лїс шумів на горах, аж гілля гнув, і не дав одповіді. Виговська пригадала звірючий вид Маховського. Коло неї в ногах стояла рушниця, набита набоєм. Помста закипіла в її серцї, як окріп на великому жару. Вона вхопилась руками за рушницю і була б рада, як би Маховський в той час напав на табір, всадити йому кулю в самісеньке серце.

Три днї й три ночі ховалась Виговська з приятелькими в лїсах. Виговська, Грушова і всї женщини держали на поготові набиті набоями рушницї. До Бара дійшла звістка, що Маховський повернув на Черкаси

Digitized by Google

і не має на думці вчинити напад на житло Виговського. Тоді Виговська вернулась в замок і послала вірного ля хтича до Корсуна просити в Маховського, щоб він вернув їй тїло Виговського.

Виговська спостерегла, що на Україні починаєть ся велика Руїна, що пробувати в Барі неспокійно й небезпешно од усякого нападу і Поляків і козаків. Вона постановила перебратись на життя в Руду в далеку Галичину, куди не заходили ні польські, ні німецькі загони. Брат Виговської Юрій зараз таки, не гаючи часу, перевіз все її добро в Руду.

Виговській вдало ся таки випросити в Поляків тїло свого чоловіка і вона поховала його в скитї коло Гніздичевської Руди в склепі Хрестовоздвиженської церкви.

Після тієї страшної події недовго жила Виговська. Переполох в Барі, блукания по барських лїсах та пущах в негоду, переїзд до Руди ранньою весною в слоту та холоди порушили її здоровя. Почуваючи близьку смерть, вона написала духовницю, в котрій одписала свої скарби й спадщину своїм родичам близьким і далеким і всїм своїм слугам, згадала навіть про княгиню Любецьку та пані Суходольську, котрі колись ставали й на дорсзї до шлюбу з Виговським. Багато скарбів та маєтностів свого мужа і усї свої маєтности в Могилівщині коло Орші вона записала на церкви та манастирі, а свою французську карету та ридван одписала епископові львівському на спомин душі.

Померла Олена Виговська в маї 1664 року. Про свого сина Остапка, котрого сам Виговський ще за свого життя оддав в опіку Константи-

Digitized by Google

нові Виговському, вона чомусь і словом не згадала в духовниці. Певно тоді вже його на не було сьвіті.

*

* *

Неспокійне було життя й сумна й нещасна була смерть гетьмана Івана Виговського, щирого патріота, далекоглядного, тонкого політика, оборонця прав України, чоловіка великого розуму та европейської просьвіти.

Виговський щиро любив рідний край, свою козацьку Україну, встоював за її політичні й національні права, дбав про науку й просьвіту на Україні, бо був може вичий за усіх своїх сучасників, окрім гетьмана Богдана та Немирича. Його можна поставити в рівні з найлїпшими дїячами тих часів, з Богданом Хмельницьким, Дорошенком, Мазепою.

Не любив він Москви за її непросьвіченість і нещирість, бо постеріг своїм великим розумом, що Москва не додержить переяславської умови з Україною, коли вже за життя гетьмана Богдана зрадила Україну, почала ламати своє слово і піддержувала Польщу на занапащення України. Але польська і шляхецька політика Виговського була несвоєчасна й антінародня.

Гадяцькі пункти — це найширший акт автономії України за усю її козацьку історію. Але Виговський не спромігся здїйснити їх і цей акт зістався мертвим на папері, як славний лїберальний „Наказ“ царицї Ка-

Digitized by Google

терини II, що тільки „вдивив“ Европу, але зістав ся на папері мертвим для Россії.

Виговський не був невідомий тому, що народ та прості козаки не пристануть до Польщі, і в його була думка зломити масси силою, як Петро Великий силою заводив свої реформи в Россії. Але самого Виговського зломила сила темних мас, котрих лякала одна ідея української козацької шляхетчини, підхожої до польської, що так дала ся їм в знаки. Ніяк не можна сказати, що масси не втямили політики Виговського в ті бурливі часи усенароднього політичного руху, коли політика доходила до сїл та хуторів, коли й молодицям доводилось одбиватись од Поляків. Голота й чорпота певно розчовпла польсько-шляхецьку політику Виговського, коли втїкала до Полтави і приставала до полковника Мартина Пушкаря, накладаючи своїми головами може тільки задля самого Пушкаря, котрий гадав по її спинах та головах доступитись до гетьманської булави.

Самий уклад, який завів ся на Україні за гетьмана Богдана, був демократичний, національно-народній, давній уклад удїлової Русї, але віи вже за Богдана став підхожий до укладу сьогочасної Швейцарії, Америки або Норвегії, де нема привілейної верстви. За Богдана не було верствового поділу в суспільстві з привілеями, були військові, духовні та городяни та вольні непанщанні селяни з однаковими сливе правами. Козаки не зачіпали навіть українських православних дїдичів, але одняли од їх великі привілеї польської шляхти. Виговський хотів завести на Україні уклад старої Польщі або старої аристократичної Англії та феодальної Европи з привілейним панством. Його політика була регресивна, не національна, аристократична. Немирич та инчі українські дворяни задумали вернути свої великі привілеї

Digitized by Google

втрачені за Богдана, і обернулись до Польщі. Масси духом почули, чим тхне цей шляхецький старопольський дух, духом вгадали насьлїдки його, з панщиною в перспективі, які потім за Польщі й завелись на Західній Україні... і Виговський впав.

1895 року 6 юля, Київ.

КІНЕЦЬ.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google